

EGYETEMI KÖNYVTÁR
551465

Atelier füzetek

Benedict Anderson

ELKÉPZELT KÖZÖSSÉGEK

Gondolatok a nacionalizmus eredetéről
és elterjedéséről

L'Harmattan

Atelier füzetek 8.

A L'Harmattan Kiadó
és az Atelier Magyar–Francia
Társadalomtudományi Központ
közös sorozata

Sorozatszerkesztő
Czoch Gábor
K. Horvách Zsolt
Sonkoly Gábor

A sorozatban eddig megjelent

- Villes et campagnes en Hongrie, XVIe–XXe siècles.* Réd. Rosc-Marie Lagrave. 1999
Sonkoly Gábor: *Erdély városai a XVIII–XIX. században.* 2001
A történész szerszámosládája. A jelenkori történeti gondolkodás néhány aspektusa.
Szerkesztette Szekeres András. 2002
Tér és történelem. Előadások az Atelier-ben.
Szerkesztette Benda Gyula és Szekeres András. 2002
Tudomány és művészet között. A modern történelemelmélet problémái.
Szerkesztette Kisantal Tamás. 2003
A történelem anyaga. Francia történelemfilozófia a XX. században.
Szerkesztette Takács Ádám. 2004
A kulturális örökség.
Szerkesztette Erdősi Péter és Sonkoly Gábor. 2004

EGYETEMI KÖNYVTÁR

551465

BENEDICT ANDERSON

Elképzelt közösségek

Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről

L'Harmattan – Atelier
Budapest, 2006

A könyv megjelenését az Európai Bizottság »Culture 2000« keretprogramja tette lehetővé

A könyv megjelenését az MTA TKI támogatása segítette

A mű eredeti címe:

Benedict Anderson: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.*
Revised edition. Verso, London – New York, 1991. (First published by Verso 1983.)

Fordította
Sonkoly Gábor

A fordítást az eredetivel egybevetette
Erdősi Péter

© L'Harmattan Kiadó, 2006
© Hungarian translation: Sonkoly Gábor, 2006
© Benedict Anderson, 2006

A borítón szereplő ismeretlen fényképész felvétele (Mezőkövesd, 1905)
a Néprajzi Múzeum fényképtárából származik (leltári szám: F 306132)

L'Harmattan France
7 rue de l'Ecole Polytechnique
75005 Paris
T.: 33.1.40.46.79.20

L'Harmattan Italia SRL
Via Bava, 37
10124 Torino-Italia
T./F.: 011.817.13.88

ISBN 963 9683 16 7
ISSN 1585-9010

A kiadásért felel Gyenes Ádám
A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezményes nyel
megvásárolhatók: L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: 267-5979
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

A nyomdai előkészítés Pintér Zoltán,
a sokszorosítás a Robinco Kft. munkája.
Felelős vezető: Kecskeméthy Péter

Mamának és Tantiétének szeretettel és hálával

ELŐSZÓ A MÁSODIK KIADÁSHOZ	11
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS	15
1. BEVEZETÉS	17
2. KULTURÁLIS GYÖKEREK	23
3. A NEMZETI TUDAT EREDETE	44
4. KREOL PIONÍROK	52
5. RÉGI NYELVEK, ÚJ MODELLEK	66
6. HIVATALI NACIONALIZMUS ÉS IMPERIALIZMUS	78
7. AZ UTOLSÓ HULLÁM	99
8. HAZAFISÁG ÉS RASSZIZMUS	120
9. A TÖRTÉNELEM ANGYALA	132
10. NÉPSZÁMLÁLÁS, TÉRKÉP, MÚZEUM	138
11. EMLÉKEZET ÉS FELEJTÉS	156
BIBLIOGRÁFIA	171
MUTATÓ	178

Feladatának tekinti, hogy megérintse a történelmet, bár nincs hozzá kedve.

Walter Benjamin: *Illuminationen*

Thus from a Mixture of all kinds began,
That Het'rogenous Thing, *An Englishman*:
In eager Rapes, and furious Lust begot,
Betwixt a Painted *Britton* and a *Scot*:
Whose gend'ring Offspring quickly learnt to bow,
And yoke their Heifers to the *Roman* Plough:
From whence a Mongrel half-bred Race there came,
With neither Name nor Nation, Speech or Fame.
In whose hot Veins now Mixtures quickly ran,
Infus'd betwixt a *Saxon* and a *Dane*.
While their Rank Daughters, to their Parents just,
Receiv'd all Nations with Promiscuous Lust.
This Nauseous Brood directly did contain
The well-extracted Blood of *Englishmen*...

Daniel Defoe: *The True-Born Englishman*, részlet

elteltével, már egy másik korszakhoz tartoznak. Később az nyugtalanított, hogy még több általános háború törhet ki a szocialista országok között. Mára ezeknek az országoknak a felét az Angyal lábánál heverő törmelékek között találjuk, és féltő, hogy a többi is hamarosan odakerül. Nagy valószínűséggel az új évezred kezdetére a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségéből nemigen marad más, mint... köztársaságok.

Előre lehetett volna valahogy mindezt látni? 1983-ban azt írtam, hogy a Szovjetunió „legalább annyira a 19. századi prencionalista dinasztikus állam örököse, mint amennyire a 21. századi internacionalista rendszer előfutára”. Amikor nyomon követtem azokat a nacionalista robbanásokat, melyek elpusztították a Bécsből, Londonból, Konstantinápolyból, Párizsból és Madridból irányított soknyelvű és soknemzetiségű hatalmas birodalmakat, még nem tudhattam, hogy a vonat végül még Moszkváig is eljut, ha nem annál is messzebb. Sovány vigasz, hogy a történelem szemmel láthatóan jobban követi az *Elképzelt közösségek* „logikáját”, mint ahogy a mű szerzőjének sikerült.

Nemcsak a világ változott meg az elmúlt tizenkét évben. A nacionalizmus kutatás is döbbenetesen átalakult módszerét, léptékét, kidolgozottságát és a pusztán mennyiségét tekintve. A téma hagyományos szakirodalmi már csak az olyan angol nyelvű munkák történeti horizontjának és elméleti erejének fényében is erősen elavultnak tűnik, mint J. A. Armstrong *Nations before Nationalism (Nemzetek a nacionalizmus előtt)*, 1982), John Breuilly *Nationalism and the State (Nacionalizmus és állam)*, 1982), Ernest Gellner *Nations and Nationalism (Nemzetek és nacionalizmus)*, 1983), Miroslav Hroch *Social Preconditions of National Revival in Europe (A nemzeti újjáéledés társadalmi előfeltételei Európában)*, 1985), Anthony Smith *The Ethnic Origins of Nations (A nemzetek etnikai eredete)*, 1986), P. Chatterjee *Nationalist Thought and the Colonial World (A nemzeti gondolat és a gyarmati világ)*, 1986) és Eric Hobsbawm *Nations and Nationalism since 1788 (Nemzetek és nacionalizmus 1788 óta)*, 1990) című műve, hogy a kulcsszövegek közül csak néhányat említsünk. Részben ezekre a munkákra alapozva indult meg a történelmi, irodalmi, antropológiai, szociológiai, feminista és más kutatások elképesztő burjánzása, melyek az említett területek kutatási témáit a nacionalizmus és nemzet problémájához kapcsolják.¹

Jelenlegi lehetőségeimet meghaladó feladat lenne, hogy a világban és a szakirodalomban végbement óriási változások kihívásának megfelelően átdolgozzam az *Elképzelt közösségeket*. Ezért jobbnak láttam jórészt úgy hagyni mint a korszak egy „restaurálatlan” darabját, a maga jellegzetes stílusával, kontúrjával és hangulatával. Ebben két szempont erősített meg. Az egykori szocialista világban végbement változások végső eredményét egyrészt még homály fedi. Másrészt az *Elképzelt közösségek* jellegzetes módszere és problémafelvetése az új nacionalizmus-kutatásban is marginális helyet foglal el, és ennyiben nem teljesen meghaladott.

jezni, hogy a nemzet megkonstruálásában Anderson szerint is jelentős szerepet játszanak a hagyományok és a körülmények, amire az az egyszerű tény is utal, hogy a szerző nem az „*imaginary communities*” címet adta a könyvének. – *A ford.*

¹ E tudományos burjánzás láttán Hobsbawm nem habozott levonni azt a következtetést, hogy a nacionalizmus kora a végéhez közelít: Minerva baglya alkonyatkor repül ki.

A jelen kiadásban mindössze azokat a ténybeli, felfogás- és elemzésbeli tévedéseket próbáltam meg kijavítani, melyeket már az eredeti szövegben el kellett volna kerülnöm. Ezek a javítások – melyeket úgyszólván az 1983-as szellemben hajtottam végre – az első kiadás néhány módosítását jelentik, valamint két új fejezetet, melyek alapján véve szerény mellékletként jelennek meg.

A főszövegben két súlyos fordítási hibát fedeztem fel, valamint egy be nem tartott ígéretet és egy félrevezető hangsúlyt. 1983-ban még nem olvastam spanyolul, így habozás nélkül megbíztam abban, ahogy Leon Ma. Guerrero angolra fordította José Rizal *Noli Me Tangere* című művét, bár korábbi fordítások is rendelkezésre álltak. Csak 1990-ben vettem észre, mennyire lenyűgözően helytelen a Guerrero-féle változat. Túl kényelmes voltam ahhoz is, hogy megkérdőjelezzem az Otto Bauer *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* című művéből származó, hosszú és fontos idézet Jászi Oszkár-féle fordítását. Most, hogy újra átnéztem a német eredetit, világossá vált, hogy mennyire módosította Jászi politikai részrehajlása a szöveg adaptációját. Legalább két bekezdésben ígértem csalárdul annak magyarázatát, hogy miért jelent meg a brazil nacionalizmus olyan későn és olyan sajtóságon a többi latin-amerikai ország nacionalizmusához képest. A jelen szöveg megpróbálja pótolni e be nem váltott ígéretet.

Eredeti tervemnek része volt, hogy a nacionalizmus újvilági gyökereit hangsúlyozzam. Az volt az érzésem, hogy a téma elméleti kidolgozását régóta akadályozta, illetve torzította egyfajta öntudatlan provincializmus. Az európai tudósok önteltségükben természetesnek vették, hogy Európából eredt minden, ami fontos a modern világban, és túl könnyen elfogadták a (magyar, cseh, görög, lengyel stb.) „másodgenerációs” népi-nyelvi nacionalizmust modelljük kiindulópontjának, függetlenül attól, hogy „nacionalizmuspártiak” vagy „-ellenesek” voltak. Elképedve láttam, hogy az *Elképzelt közösségekre* tett számos utalásban szinte változatlan maradt az eurocentrikus provincializmus, és az amerikai földrész úttörő szerepét taglaló meghatározó fejezetet hagyták leginkább figyelmen kívül. E problémára jobb „azonnali” megoldás híján sajnos csak azt tudtam kitalálni, hogy *Kreol pionirokra* neveztem át a negyedik fejezetet.

A két „melléklet” az első kiadás súlyos elméleti fogyatékoságait hivatott orvosolni.² Számos baráti kritika szerint a hetedik fejezet (*Az utolsó hullám*) egy túlságosan leegyszerűsített modellel írta le a korai „harmadik világra” jellemző nacionalizmusok folyamatát. A fejezet továbbá nem a súlyának megfelelően vizsgálta ezen nacionalizmusok kialakításában a helyi gyarmati állam szerepét az anyaországhoz képest. Emellett kénytelen voltam felismerni, hogy az, amiről úgy gondoltam, hogy alapvető újdonság a nacionalizmus elméleti megfogalmazásában – az idő változó felfogása –, nyilvánvalóan nem áll meg önmagában anélkül, hogy szükségszerű kiegészítője, a tér változó felfogását ne vizsgálánánk. A fiatal thai történész, Thongchai Winichakul kiváló doktori disszertációja ösztönzött arra, hogy átgondoljam a térképészet hozzájárulását a nemzeti képzelethez.

² Az első melléklet eredetileg egy 1989-es, Karachiban, az ENSZ Egyetem Gazdasági Kutatásfejlesztő Világintézete által támogatott konferenciára készült előadás volt. A második vázlata a *The Times Literary Supplement* 1986. június 13-i számában jelent meg *Narrating the Nation (A nemzet elbeszélése)* címmel.

A *Népszámlálás, térkép, múzeum* című fejezet tehát azt elemzi, hogy a gyarmati állam (és a gondolkozásmódjának megfelelő politikai döntések) hogyan hozták létre dialektikusan, bár igencsak öntudatlanul azoknak a nacionalizmusoknak a nyelvét, amelyek kialakulásukat követően harcra szállhattak vele. Akár még azt is ki lehet jelteni, hogy az állam – akár csak egy vészjósló próféta álomban – már jóval azelőtt elképzelt helyi ellenfeleit, mielőtt azok megjelentek volna a történelem színpadán. Ennek az elképzelésnek a formába öntésénél együttesen hatott a személyek elvont kvantifikációja és sorbarendezése a népszámlálásokban, a politikai tér esetleges becímkezése a térképeken és az „ökumenikus” profán genealógiák bemutatása a múzeumokban.

A második „melléklet” abból a szálnalmas felismerésből eredt, hogy 1983-ban anélkül idéztem Renant, hogy a leghalványabb elképzelésem lett volna arról, amit valójában mondani akart: könnyen ironikusnak tekintettem valamit, ami valójában mélyesen bizarr. Ez a megaláztatás arra a is rákényszerített, hogy szembesüljek azzal: nem adtam megnyugtató magyarázatot arra, pontosan hogyan és miért képzelik magukat ősinek az újonnan megjelenő nemzetek. Így számomra bonyolultabbá és érdekesebbé vált mindaz, ami a legtöbb tudományos munkában machiavelliánus hókuszpókusként, polgári fantáziaként vagy exhumált történeti igazságként jelent meg. Feltételezhetjük, hogy az „ősi jelleg” egy-egy adott történeti pillanatban az „újdonosság” szükséges következménye volt? Ha a nacionalizmus, ahogy én feltételeztem, a tudat egy radikálisan megváltozott formájának megnyilvánulása, akkor az erre a törésre irányuló tudatosság és a korábbi tudat szükségszerű elfelejtése nem hozza-e létre saját narratíváját? Ebből a szemszögből nézve másodlagos tünetnek látszik az az atavisztikus fantáziálás, amely a legtöbb nemzeti gondolatot az 1820-as évektől jellemezte; ami igazán fontos, az az 1820-as évek utáni nemzeti „emlékezet” és a modern életrajz, illetve önéletrajz belső premisszáinak, konvencióinak szerkezeti összehangolása.

A két „melléklet” esetleges elméleti érdemei vagy érdemtelenégei mellett minden napibb korlátokkal is rendelkezik. A *Népszámlálás, térkép, múzeum* tényanyaga teljes egészében Délkelet-Ázsiából származik. Ez a régió bizonyos szempontból nagyszerű lehetőségeket kínál az összehasonlító elméletek számára, mivel olyan területeket foglal magában, melyeken szinte minden nagy gyarmati birodalom (Anglia, Franciaország, Hollandia, Portugália, Spanyolország, Egyesült Államok) érdekelt volt, illetve itt volt a sosem gyarmatosított Sziám. Ugyanakkor bizonyításra vár, hogy az erre a régióra alkalmaznak tűnő elemzésem meggyőzően alkalmazható-e a világ más részeire. A második melléklet vázlatos forrásanyaga szinte kizárólag olyan területekre – Nyugat-Európára és az Újvilágra – vonatkozik, amelyekről meglehetősen felszínes a tudásom. Mégis ide kell helyeznünk a figyelem középpontját, mivel a nacionalizmus amnéziái elsőként ezekben a régiókban nyilvánultak meg.

Benedict Anderson
1991 február

Az olvasó számára nyilvánvaló lesz, hogy Erich Auerbach, Walter Benjamin és Victor Turner írásai erős befolyást gyakoroltak a nacionalizmusról alkotott véleményemre. Könyvem írása közben mérhetetlenül nagy hasznát láttam a bátyám, Perry Anderson, valamint Anthony Barnett és Steve Heder kritikájának és tanácsainak. J. A. Ballard, Mohamed Chambas, Peter Katzenstein, a néhai Rex Mortimer, Francis Mulhern, Tom Nairn, Shiraishi Takashi, Jim Siegel, Laura Summers és Esta Ungar szintén felbecsülhetetlen támogatást nyújtottak más-más módon. Természetesen ezen baráti kritikások egyike sem felelős a szövegben előforduló hiányosságokért: ezekért teljes mértékben én felelek. Talán meg kell jegyezmem, hogy képzettségem és szakmám alapján Délkelet-Ázsia szakértője vagyok. Ez a kiegészítés talán segít megmagyarázni a könyvben tapasztalható egyes részrehajlásokat és példaválasztásokat, illetve lehűteni a globális modellre irányuló vágyakat.

Talán még nem igazán ismertük fel, de a marxizmus és a marxista mozgalmak történetének alapvető átalakulása zajlik. Ennek legnyilvánvalóbb jelei a Vietnam, Kambodzsa és Kína által vívott legutóbbi háborúk. Ezek a háborúk elsőségük jogán világtörténelmi jelentőséggel bírnak, mivel olyan rezsimek között dúlnak, melyek függetlensége és forradalmi hitelessége megkérdőjelezhetetlen, illetve a küzdő felek egyike sem tett a legfelszínesebb indoklásoktól eltekintve kísérletet arra, hogy elfogadható marxista elméleti szempontból igazolja a vérontást. Míg az 1969-es kínai–szovjet határvillongásokat, illetve a szovjet katonai beavatkozást Németországban (1953), Magyarországon (1956), Csehszlovákiában (1968) és Afganisztánban (1980) valahogy meg lehetett magyarázni, ízlés szerint a „szocialista imperializmus”, „a szocializmus védelme” stb. fogalmaival, kétkem, hogy bárki komolyan elhinné, hogy ez a kifejezőkészlet ráillik arra, ami Indokínában történik.

Amennyiben Kambodzsa Vietnam által való megtámadása és elfoglalása 1978 decemberében és 1979 januárjában jelentette az első *nagyszabású hagyományos háborút*, amit az egyik forradalmi marxista rezsim vívott a másik ellen,¹ akkor Kína februári, Vietnam elleni támadása annak azonnali megerősítését jelentette. Csak a legelkötelezettebbek mernének arra fogadni, hogy e század utolsó éveiben bármely jelentős, államok közti összecsapás esetén az SZSZKSZ és a KNK – nem említve a kisebb szocialista országokat – támogatná egymást vagy ugyanazon az oldalon harcolna. Ki állíthatná biztosan, hogy Jugoszlávia és Albánia nem csap össze egy nap? Azoknak a különféle csoportoknak, akik a Vörös Hadsereg kelet-európai kivonulását sürgetik, nem lenne

¹ Ezt a megfogalmazást pusztán azért választottam, hogy a harc léptékét és jellegét hangsúlyozzam, nem a vétkeseket akarom megnevezni. Az esetleges félreértések elkerülése végett el kell mondani, hogy az 1978 decemberi támadás a két forradalmi mozgalom hívei közötti fegyveres összetűzésekből nőtt ki, melyek akár 1971-ig is visszavezethetők. 1977 áprilisát követően azok a határvillongások, melyeket a kambodzsiak kezdtek, de hamar válaszra találtak a vietnamiak részéről, méretükben és kiterjedésükben egyre nagyobbak lettek, egészen az 1977 decemberi általános vietnami behatolásig. Ugyanakkor egyik határvillongásnak sem volt a célja az ellenséges rezsim megbuktatása vagy nagyobb terület elfoglalása, és egyikben sem vettek részt az 1978 decemberében felvonultatottakhoz mérhető haderők. A háború okairól szóló polémiaát legkörültekintőbben a következő tanulmányok mutatják be: HEDER, Stephen P., *The Kampuchean-Vietnamese Conflict*, in ELLIOTT, David W. P. (szerk.), *The Third Indochina Conflict*, Boulder, Westview Press, 1981, 21–67; BARNETT, Anthony, *Inter-Communist Conflicts in Vietnam*, *Bulletin of Concerned Asian Scholars*, 11: 4 (1979 október–december), 2–9; SUMMERS, Laura, *In Matters of War and Socialism Anthony Barnett would Shame and Honour Kampuchea Too Much*, *uo*, 10–18.

szabad elfeledkezniük arról, hogy 1945 óta milyen mértékben fékezte ez a súlyos jelenlét a régió marxista rezsimjei közötti fegyveres konfliktusokat.

Ezekkel a megállapításokkal azt a tényt szeretnénk kiemelni, hogy a második világháború óta minden sikeres forradalom *nemzeti* fogalmakkal határozta meg magát – Kínai Népköztársaság, Vietnami Szocialista Köztársaság és így tovább –, és így szilárdan beágyazódott a forradalom előtti múltból örökölt területi és társadalmi térbe. Ezzel szemben az a tény, hogy a Szovjetunió osztozik a Nagy-Britannia és Észak-Írország által alkotott Egyesült Királysággal azon a ritka megkülönböztető megnevezésen, mely elveti a nemzetiséget, arra utal, hogy legalább annyira a 19. századi prencipalista dinasztikus állam örököse, mint amennyire a 21. századi internacionalista rendszer előfutára.²

Eric Hobsbawmnek teljesen igaza van, amikor azt állítja, hogy a „marxista mozgalmak és országok nemcsak formailag voltak hajlamosak nemzetivé válni, hanem lényegüket tekintve is a nacionalizmust választották. Semmi nem utal arra, hogy ez a folyamat megállna.”³ És arra sem, hogy a szocialista világra korlátozódna. Az ENSZ szinte minden évben új tagokkal bővül. Számos „régí nemzetet”, melyeket egykor teljesen szilárdnak gondoltak, most saját határaikon belül kérdőjeleznek meg „al”-nacionalizmusok, olyan nacionalizmusok, melyek arról álmodnak, hogy egy szép napon majd levetik ezt az alvetettségét. A valóság elég egyszerű: a régi jóslat, mely szerint „a nacionalizmus korának vége” lenne, korántsem tűnik közelinek. Sőt, a nemzeti mivolt (*nation-ness*) korunk politikai életének legegyszerűsebb legitím értéke.

Bár a tények világosak, magyarázatuk régóta tartó vita tárgya. Nemzet, nemzetiség, nacionalizmus – még meghatározni is igen nehéz őket, nemhogy elemezni. Hiába gyakorolt a nacionalizmus oly hatalmas befolyást a modern világra, elméleti kidolgozottsága nyilvánvalóan csekély. Hugh Seton-Watson, aki angol nyelven messze a legjobb és leginkább átfogó művet írta a nacionalizmusról, és aki a liberális történetírás és társadalomtudományok kiterjedt hagyományának örököse, szomorúan jegyzi meg: „Így kénytelen vagyok azt a következtetést levonni, hogy a nemzet «tudományos meghatározását» nem lehet megadni; pedig a jelenség létezett és létezik.”⁴ Tom Nairn, az úttörőnek számító *The Break-up of Britain (Britannia felbomlása)* szerzője, és a nem kevésbé kiterjedt marxista történetírás és társadalomtudományok örököse, találóan így ír: „A nacionalizmus elmélete Marx nagy történeti tévedését mutatja.”⁵ De még ez a vallomás is valahogy félvezető, mivel azt sugallja, hogy az elméleti tisztázás hosszú és öntudatos kutatása ilyen sajnálatos végeredményhez vezet. Pontosabb lenne az a kijelentés, hogy a nacionalizmus a marxista elmélet kényelmerlen *anomáliájának* bizonyult,

² Ha bárki kételkedne az Egyesült Királyság és a SZSZKSZ közötti analógia jogosságában, tegye fel magának a kérdést, hogy milyen nemzetiséget takar a megnevezés: talán nagy brit-írt?

³ HOBBSAWM, Eric, Some Reflections on “The Break-up of Britain”, *New Left Review*, 105 (1977 szeptember-október), 13.

⁴ Ld. *Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism* című művének (Boulder, Colo., Westview Press, 1977) 5. oldalát. (Kiemelés tőlem.)

⁵ Ld. The Modern Janus c. tanulmányát, *New Left Review*, 94 (1975 november-december), 3. Ez a tanulmány változtatások nélkül képezi a *The Break-up of Britain* 9. fejezetét (329–363).

és épp ebből kifolyólag jórészt ignorálták, ahelyett, hogy szembenéztek volna vele. Mi mással magyarázható, hogy Marx nem fejtette ki emlékezetes 1848-as megfogalmazásban az alábbi alapvető fontosságú jelzést: „Minden egyes ország proletariátusának természetesen mindenekelőtt a *saját* burzsoáziájával kell leszámolnia?”⁶ Mi más lehet az oka annak, hogy a „nemzeti burzsoázia” kifejezést több mint egy évszázadon át használták anélkül, hogy komolyabb erőfeszítést tettek volna a jelző helyénvalóságának elméleti igazolására? Mi a jelentősége elméleti szempontból a burzsoázia *ilyetén való* felhasználásának, ha azt egyszer a termelési viszonyok fogalmai szerint egyetemes osztályként határozták meg?

Könyvemnek az a célja, hogy néhány kísérleti javaslat által a nacionalizmus „anomáliájának” kielégítőbb magyarázatát adja. Érzésem szerint ebben a témában mind a marxista, mind a liberális elmélet belefáradt „a jelenségek megtartásának” késő-ptolemaiozi erőfeszítésébe, pedig a nézőpont sürgős áthelyezésére lenne szükség Kopernikus-hajdani szellemében. [Kiindulópontom szerint a nemzetiség (*nationality*), vagy – elterjedendő ezt a többjelentésű szót – nevezzük inkább nemzeti mivoltnak (*nation-ness*), éppúgy, mint a nacionalizmus, jellegzetes típusú kulturális termék (*artefact*).] Helyes megértésükhöz szükséges, hogy figyelembe vegyük történeti kialakulásukat, az időben bekövetkezett jelentésmódosulásait, illetve azt, hogy napjainkban miért követelnek meg oly következetes érzelmi elkötelezettséget. Megkísérlem bebizonyítani, hogy ezen termékek a 18. század vége felé⁷ különálló történelmi erők összetett „találkozásának” spontán lepárlásaként jöttek létre; és amint létrejöttek, „modellszerűvé” váltak, melyek – az öntudatosság eltérő fokán – szinte bármely társadalmi közegbe átültethetők, valamint a politikai és ideológiai konstellációk széles körével keverednek illetve keverhetők össze. Azt is megpróbálok bemutatni, hogy ezek a különleges kulturális termékek miért vezettek olyan mély ragaszkodáshoz.

FOGALMAK ÉS DEFINÍCIÓK

Az említett kérdések elemzése előtt tanácsos röviden megvizsgálni a „nemzet” fogalmát, illetve annak használható meghatározását adni. A nacionalizmus elméleti szakértői zavarba jönnek, sőt idegesek lesznek az alábbi három paradoxontól: (1) A nemzetek

⁶ MARX, Karl – ENGELS, Friedrich, *The Communist Manifesto*, in *Selected Works*, I., Moscow, Foreign Languages Publishing House, 1958, 45. [Magyar kiadás: *A kommunista kiáltvány*, Budapest, Kossuth – Kárpátia, 1980, 55.] Bármely elméleti exegézisről legyen is szó, a „természetesen” kifejezésnek vörös fénnyel kell villognia a lelkes olvasó szeme előtt.

⁷ Aira Kemiläinen szerint a tudományos nacionalizmus-kutatás két „alapító atyja”, Hans Kohn és Carleton Hayes meggyőzően érveltek emellett az időpont mellett. Úgy tudom, hogy következtetéseiket – egyes országok nacionalista ideológusai kivételével – nem igazán vitatták. Kemiläinen azt is megjegyzi, hogy a „nacionalizmus” szó használata a 19. század végéig nem terjedt el széles körben. Számos bevett 19. századi lexikonban például nem szerepel. Bár Adam Smith a „nemzetek” gazdagsága kifejezéssel állt elő, valójában nem mást értett alatta, mint „társadalmakat”, illetve „államokat”. KEMILÄINEN, Aira, *Nationalism: Problems Concerning the Word, the Concept and Classification*, Jyväskylä, Kustantajat, 1964, 10, 33, 48–49.

objektív modernsége a történészek szemszögéből *versus* szubjektív régiségük a nacionalisták szemszögéből. (2) A nemzetiség szocio-kulturális fogalomként való formális, egyetemes jellege – a modern világban mindenki rendelkezhet, rendelkezni köteles, „rendelkezni” fog nemzetiséggel, ahogy mindenki „rendelkezik” nemmel – *versus* a nemzetiség konkrét megjelenésének olyan elkerülhetetlen partikularitása, mint például a definíció szerint a „görög” nemzetiség *sui generis*. (3) A nacionalizmusok „politikai” hatalma *versus* filozófiai gyengeségük, sőt összefüggéstelen jellegük. Más szóval a többi izmussal ellentétben a nacionalizmus sosem termelte ki saját nagy gondolkodóit – itt nincsenek Hobbesok, Tocqueville-ek, Marxok vagy Weberek. Ez az „üresség” bizonyos megvetést eredményez a kozmopolita és több nyelven beszélő értelmiségiek között. Mikként az Oaklanddal szembenező Gertrude Stein, elég gyorsan arra a következtetésre juthatunk, hogy „az ott nincs is ott”. Jellemző, hogy még Tom Nairn, az oly jóindulatú nacionalizmus-kutató is így ír: „a »nacionalizmus« a modern fejlődéstörténet patológiája, ugyanolyan elkerülhetetlen, mint az egyén »neurózisa«, ugyanazok az alapvető kettősségek, illetve hasonló, az örülethez vezető beépült képességek kapcsolódnak hozzá, amelyek a világ nagy részére ránehezülő kilátástalanságban gyökereznek (ez az infantilizmus társadalmi megfelelője) és jórészt gyógyíthatatlanok.”⁸

A nehézség abból adódik, hogy egyesek tudattalanul hajlanak arra, hogy nagybetűs nacionalizmust hiposztazáljanak – ahogy nagybetűs korról is beszélnek – és egy ideológiaként határozzák meg. (Egy megjegyzés: kora mindenkinek van, míg a Kor csupán analitikus kifejezés.) Szerintem megkönnyítené a dolgokat, ha inkább a „rokonsággal” és a „vallással” vennék egy csoportba, és nem a „liberalizmussal” vagy a „fasizmussal”.

Az antropológia szellemében tehát a nemzet-következő meghatározását javaslom: elképzelt politikai közösség, melynek határait és szuverenitását egyaránt veleszületettnek képzelik el.

Elképzelt, mivel még a legkisebb nemzet tagjai sem ismerhetik meg a nemzet más tagjainak többségét, nem találkoznak velük, még csak nem is hallanak róluk, elméjükben mégis létezik annak a képe, hogy egyazon közösséghez tartoznak.⁹ Renan erre az elképzelésre utal, amikor a maga bájosan kétszínű módján így fogalmaz: „Or l'essence d'une nation est que tous les individus aient beaucoup de choses en commun, et aussi que tous aient oublié bien des choses.” [„A nemzet lényege pedig az, hogy minden egyénnek legyen számos közös dolga, valamint az, hogy jól el is felejtsek a dolgokat.”]¹⁰

⁸ *The Break-up of Britain*, London, New Left Books, 1977, 359.

⁹ SETON-WATSON, *Nations and States*, 5.: „Csak azt tudom mondani, hogy egy nemzet akkor létezik, ha jelentős számú ember egy közösségben úgy tekint magára, hogy nemzetet alkot, vagy úgy viselkedik, mintha azt alkotná.” Az „úgy tekint” „elképez”-nek is fordítható.

¹⁰ RENAN, Ernest, *Qu'est-ce qu'une nation?*, in *Œuvres Complètes*, I., Paris, Calmann-Lévy, 1947–61, 892. Hozzáteszi: „tout citoyen français doit avoir oublié la Saint-Barthélemy, les massacres du Midi au XIIIe siècle. Il n'y a pas en France dix familles qui puissent fournir la preuve d'une origine franque...” [„minden francia állampolgárnak el kellett felednie a Szent Bertalan-éjt és a 13. századi Provence-i vérengzéseket. Nincs tíz olyan család Franciaországban, aki igazolni tudná frank eredetét...” – *A ford.*] [Magyar kiadás: Mi a nemzet?, ford. Réz Pál, in BRETTER Zoltán – DEÁK Ágnes (szerk.): *Esszé a politikában: a nacionalizmus*, Pécs, Tanulmány Kiadó, 1995, 171-187.]

Gellner elég kegyetlenül fogalmaz meg egy hasonló tételt, amikor kijelenti: „A nacionalizmus nem a nemzetek öntudatra ébredése, hanem ott *talál fel* nemzeteket, ahol nem léteznek.”¹¹ Ezzel a meghatározással az a baj, hogy Gellner olyan vehemensen akarja megmutatni, hogy a nacionalizmus áruhában illegeti magát, hogy a „feltalálást” a „kiagyalással” és a „hamisítással”, nem pedig az „elképzéssel” vagy „megteremtéssel” azonosítja. Így azt feltételezi, hogy léteznek „igazi” közösségek, melyek a nemzetnél kedvezőbb alternatívák. Valójában minden közösség, mely nagyobb, mint az eredeti, a személyes kapcsolaton alapuló falu (de talán még ez is), elképzelt. A közösségeket nem hamisságuk/hitelességük alapján kell megkülönböztetni, hanem az elképzelés stílusa alapján. A jávai falvak lakói mindig is tudták, hogy olyan emberekhez kapcsolódnak, akiket sosem láttak, de ezeket a kötelékeket partikulárisan képzeltek el – a rokonság és a klientúra végtelenségig nyújtható hálójaként. A legutóbbi időig hiányzott a jávai nyelvből a „társadalom” elvont fogalmát leíró szó. Ma gondolhatunk osztályként az *ancien régime* francia arisztokráciájára, de biztos, hogy csak nagyon későn képzeltek el így.¹² Arra a kérdésre, hogy „Kicsoda X gróf?” nem az volt a bevett válasz, hogy „az arisztokrácia tagja”, hanem hogy „X lordja”, „Y bárónő nagybátyja”, vagy „Z herceg vazallusa”.

A nemzetet behatároltnak képzelik el, mivel még a legnagyobb is – foglaljon akár milliárdnyi embert magába – véges határokkal rendelkezik (még ha tágíthatók is ezek), határvidékein túl pedig más nemzetek élnek. Egyetlen nemzet sem felelteti meg magát az emberiség egészével. Még a leginkább messianisztikus nacionalisták sem álmodnak arról a napról, amikor az emberiség minden tagja nemzetük részévé válik, pedig például a keresztények számára egyes korszakokban lehetségesnek tűnt, hogy egy teljesen keresztény világról álmodjanak.

Szuverénnek képzelik el, mert a fogalom abban a korban született, amikor a felvilágosodás és a forradalom lerombolta az isteni elrendelés-követő, hierarchikus dinasztikus birodalmak legitimitását. Az emberi történelemnek abban a szakaszában, amikor egyetlen világvallás híve, legyen bármily elkötelezett, sem hagyhatta már figyelmen kívül ezen vallások pluralizmusát, valamint az ontológiai elvárásaik és területi elterjedtségük közti különbségeket, az éretté váló nemzetek szabadságról álmodtak, vagy – ha Isten alá rendeltettek – a közvetlen függésről. Ennek a szabadságnak a záloga és jelképe a szuverén állam.

Végül pedig közösségként képzelik el, mivel függetlenül az épp fennálló, bármely nemzetben jelen lévő egyenlőtlenségtől és kizsákmányolástól, a nemzetet mindig mély, horizontális bajtársiasságként fogják fel. Alapvetően ez a testvériesség tette lehetővé az

¹¹ GELLNER, Ernest, *Thought and Change*, London, Weidenfeld and Nicholson, 1964, 169. Kiemelés tőlem.

¹² Hobsbawm például szintén „meghatározza”, amikor kijelenti, hogy 1789-ben a 23 milliós népességből mintegy 400 ezer volt arisztokrata. (*The Age of Revolution, 1789–1848*, New York, Mentor, 1964, 78. [Magyar kiadás: *A forradalmak kora*, Budapest, Kossuth, 1988, 78.] Vajon a nemesség e statisztikai képe elképzelhető volt-e lett volna-e az *ancien régime* alatt?

elmúlt két évszázadban oly sok millió ember számára nem is annyira a gyilkolást, hanem az ilyen behatárolt elképzelésekért vállalt önkéntes halált.

Ezek a halálok pedig hirtelen a nacionalizmus jelentette központi problémával szembesítenek bennünket: hogyan eredményeznek az újkori, alig több mint kétszáz évnyi történelemtől szóló aprócska elképzelések ilyen kolosszális áldozatokat? Úgy hiszem, hogy a válasz első fele a nacionalizmus kulturális gyökereinél keresendő.

Kulturális gyökerek

A nacionalizmus modern kultúrájának kevés lenyűgözőbb jelképe van, mint az Ismeretlen Katonának szentelt síremlékek és sírok. Valójában előzmény nélküli a történelemben, hogy efféle emlékműveket kimondottan azért övez nyilvános és szertartásos tisztelet, mert szándékosan üresek vagy mert nem tudni, kinek a porait rejtik.¹ Ha át akarjuk érezni ennek a modern felfogásnak az igazi erejét, képzeljük el, milyen általános reakciót váltana ki, ha valaki fontoskodva „felkutatná” az Ismeretlen Katona nevét, vagy azt javasolná, hogy az emlékműbe igazi csontokat temessenek. Különös, modern szentséggyalázás lenne! Ezekben a síremlékekben nincsenek azonosítható földi maradványok vagy halhatatlan lelkek, sokkal inkább a nemzeti képzeletvilág kísértetszerű elemeivel vannak tele.² (Emiatt állít oly sok különböző nemzet hasonló síremlékeket és emlékműveket anélkül, hogy szükségét érezné annak, hogy feltüntesse a síremlék hiányzó tulajdonosainak nemzetiségét. Mi mások lehetnének, mint németek, amerikaiak, argentinok...?)

Az ilyesfajta emlékművek kulturális jelentőségét jobban megérthetjük, ha megpróbáljuk elképzelni az Ismeretlen Marxista Sírját vagy az Elesett Liberális Síremlékét. Ugye milyen abszurd? Ennek oka, hogy sem a marxizmus, sem a liberalizmus nem foglalkozik igazán a halállal és a halhatatlansággal. Ha viszont a nacionalista képzeletvilág ennyire érdekelt ebben, akkor itt a vallásos elképzelésekkel való szoros rokonságról van szó. Mivel ez a rokonság bizonyára nem véletlen, hasznos lehet, ha a nacionalizmus kulturális gyökereiről szóló elmélkedésünket a halállal, a sorsszerű események teljes spektrumának e végső elemével kezdjük.

¹ Az ókori görögök emeltek ugyan kenotáfiumokat, de olyan ismert egyének számára, akiknek a holtteste valamilyen okból nem állt rendelkezésre a szokásos temetkezés végrehajtásához. Ezt az információt Judith Herrin, bizantinológus kolléganőmnek köszönhetem.

² Gondolkozzunk csak el a következő nagyszerű, képekben gazdag idézeten! 1. „A West Pointon végzetek soha nem hagytak cserben bennünket. Ha te ezt tennéd, millió lélek emelkedne ki fehér keresztre alól, olívaöld, barnás khaki, kék és szürke egyenruhában, és ezeket a mágikus szavakat mennydörögné: kötelesség, becsület, haza.” 2. „Az a kép, amely az [amerikai fegyveresekről] él bennem, a harctéren alakult ki sok-sok évvel ezelőtt, és azóta sem változott. Akkor is, ma is a világ egyik legnemesebb személyiségének tartottam és tartom; nemcsak katonai szempontból az egyik legnagyobb jellem, hanem egyébként is az egyik legmakulátlanabb [sic] ... A történelem részese, mivel a sikeres hazafiság egyik legnagyobb példáját szolgálhatta [sic]. A jövő részese, mert az eljövendő nemzedékeket a szabadság alapelveire neveli. És a jelen részese is, hozzánk tartozik erőnyi és tettei révén.” Ld. MacARTHUR, Douglas, Duty, Honour, Country, beszéd a West Point-i katonai akadémián, 1969. május 12., in *A Soldier Speaks. Public Papers and Speeches of General of the Army Douglas MacArthur*, New York, Praeger, 1965, 354, 357.

Ha általában esetlegesnek tűnik is, hogyan hal meg valaki, halandósága szükségszerű. Az emberi élet tele van a szükségszerűségek és a véletlenszerűségek ilyen keveredésével. Mindannyian tudatában vagyunk annak, hogy adott genetikai örökségünk, nemünk, a korszak, amelyben élünk, fizikai képességeink együttese, anyanyelvünk stb. mennyire esetleges és ugyanakkor kikerülhetetlenül szükségszerű. A hagyományos vallásos világmépek nagy érdeme (ezeket természetesen meg kell különböztetni a hatalom és a kizsákmányolás különböző rendszereinek legitimitációjában játszott szerepüktől), hogy figyelmet szenteltek a kozmoszban élő embernek, az embernek mint biológiai lénynek és az élet esetleges mivoltának. A buddhizmus, a kereszténység és az iszlám bámulatos, több évezredes fennmaradása megannyi különböző társadalmi berendezkedés közepette arról tanúskodik, hogy az emberi szenvedés nyomasztó terhére – a betegségre, a rokkantságra, a gyászra, az öregedésre és a halálra – megvolt a maguk elképzelhető válasza. Miért születtem vaknak? Miért bénult meg a legjobb barátom? Miért fogyatékos a lányom? A vallások megkísérlik megmagyarázni. Az összes evolúciós–progresszív gondolkozási mód – és ezalól a marxizmus sem kivétel – nagy gyengesége, hogy az ilyen kérdésekre csak türelmetlen hallgatással felel.³ A vallásos gondolkodásnak ugyanakkor megvannak az eszközei, hogy a halhatatlanság homályos üzeneteire is reagáljon – általában azzal, hogy a fatalitást kontinuitássá alakítja át (karma, eredendő bűn stb.). Ily módon a halottak és a még meg nem születettek közötti kapcsolat, a re-generáció misztériuma áll érdeklődésének középpontjában. Ki ne értene meg homályosan valamit a véletlen és a végzet bonyolult kapcsolatából – amit a „kontinuitás” nyelve próbál megragadni –, ha átéli a saját gyermeke fogantatását és születését? (Az megint az evolúciós–progresszív gondolkodás hiányossága, hogy szinte héraikleitoszi módon irtózik a kontinuitás bármiféle gondolatától.)

Elsősorban azért hoztam fel ezeket a talán együgyűnek ható észrevételeimet, mert Nyugat-Európában a 18. század nem csupán a nacionalizmus korának hajnalát jelöli, hanem a vallásos gondolkodás formáinak alkonyát is. A felvilágosodás, a racionalista szekularizmus évszázada egyúttal elhozta a maga modern sötéttségét is. A vallásos hit gyengülésével nem szűnt meg a szenvedés, amelyre a hit részben gyógyírt adott. A paradicsom széthullása mindennél esetlegesebbé tette a fatalitást. A megváltás abszurdá válása mindennél szükségszerűbbé tette a kontinuitás valami más formáját. Amire ak-

³ Vö. DEBRAY, Régis, *Marxism and the National Question*, *New Left Review*, 105 (1977 szeptember-október), 29. Az 1960-as években, amikor Indonéziában végeztem terepmunkát, megdöbbenett, hogy számos muzulmán milyen nyugalommal urasítja el Darwin tanait. Először elmaradottságukkal magyaráztam ezt az elutasítást. Később azonban már a következetesség megőrzésére irányuló, tiszteletre méltó erőfeszítést láttam benne: az evolúció elmélete egész egyszerűen nem egyeztethető össze az iszlám tanításaival. Mit kezdjünk a tudományos materializmussal, amely hivatalból elfogadja a fizika állításait az anyagról, ugyanakkor vajmi kevés erőfeszítést tesz arra, hogy ezeket az ismereteket összekapcsolja az osztályharcral, a forradalommal vagy bármi mással? Vajon a protonok és a proletariátus között tátongó szakadék nem egy metafizikai emberkép hallgatólagosan elfogadott hiányára utal-e? Erre vonatkozóan lásd Sebastiano TIMPANARO üdítő írásait: *On Materialism*, London, New Left Books, 1976; *The Freudian Slip*, London, New Left Books, 1976.) és Raymond WILLIAMS ezekre adott, átgondolt válaszát, *Timpanaro's Materialist Challenge*, *New Left Review*, 109 (1978 május-június), 3–17.

kor szükség volt, az a fatalitásnak kontinuitássá, a véletlenszerűségnek pedig jelentéssé való szekuláris átalakítása. Ahogy a későbbiekben látni fogjuk, kevesebb dolog (volt) megfelelőbb ennek a célnak az elérésére, mint a nemzet eszméje. A nemzetállamokat szinte mindig „újnak” és „történelminek” tartják, ugyanakkor a nemzetek, amelyeknek ezek politikai kifejeződést biztosítanak, mindig az időtlen régmúltból tűnnek elő⁴, és, ami még ennél is fontosabb: a végtelen jövőbe tartanak. A nacionalizmus varázsütésére a véletlen sorsszerűvé változik. Debray-vel akár ki is jelenthetjük, hogy „igen, hát véletlen, hogy franciának születtem; de Franciaország végtére is örök”.

Nem szükséges hangsúlyoznom, hogy mindezzel nem azt állítom, hogy a nacionalizmus 18. század végén való megjelenését a vallási bizonyosság eróziója „termelte volna ki”, illetve azt, hogy már maga ez az erózió ne kívánna összetettebb magyarázatot. Azt sem szándékozom állítani, hogy a nacionalizmus történelmileg valahogy „meghaladná” a vallást. Javaslatom szerint a nacionalizmust nem a tudatosan vállalt politikai ideológiák egyikeként, hanem az öt megelőző nagy kulturális rendszerekből, illetve azok ellen létrejöttként kell értelmezni.

A jelen vizsgálatok szempontjából a vallási közösség és a dinasztikus birodalom jelenti a két releváns kulturális rendszert, hisz fénykorában mindkettő magától értetődő vonatkoztatási keretnek számított – hasonlóan ahhoz, ahogy ma a nemzeti hovatartozás. Így mindenképp meg kell vizsgálnunk, hogy mi adta ezen kulturális rendszerek magától értetődő plauzibilitását, illetve ki kell mutatnunk a felbomlásukat előidéző főbb tényezőket.

A VALLÁSI KÖZÖSSÉG

Keves dolog annyira lenyűgöző, mint az *umma* iszlám óriási területi kiterjedése Marokkótól a Sulu-szigetekig, a kereszténységé Paraguytól Japánig, illetve a buddhista világé Srí Lankától a Koreai-félszigetig. A nagy szakrális kultúrák (és a mostani elemzés céljára legyen szabad idevonnunk a „konfucianizmust” is) hatalmas méretű közösségek

⁴ A néhai Szukarno elnök mindig teljes őszinteséggel beszélt arról a 350 éves gyarmati elnyomásról, amit az ő „Indonéziájának” kellett elszenvednie, noha az „Indonézia”-gondolat maga 20. századi találmány, és a mai Indonézia nagy részét csak 1850 és 1910 között hódították meg a hollandok. A mai Indonézia nemzeti hősei között előkelő helyet foglal el a 19. század elején élt Diponegoro jávai herceg, bár a herceg visszaemlékezéseiből kiderül, hogy ő „meghódítani [nem pedig felszabadítani] akarta Jávat”, és nem a „hollandokat” kiűzni. A herceg valóban nem rendelkezett a „hollandok” mint kollektívítás fogalmával. Ld. BENDA, Harry J. – LARKIN, John A. (szerk.), *The World of Southeast Asia: Selected Historical Readings*, New York, Harper and Row, 1967, 158; és KUMAR, Ann, Diponegoro (1778?–1855), *Indonesia*, 13 (1972 április), 103. Kiemelés tőlem. Ehhez hasonló, ahogy Kemal Atatürk az egyik állami bankot Eti Bankának (Hettita Bank), egy másikat pedig Sumér Banknak nevezte el. (SETON-WATSON, *Nations and States*, 259.) Ezek a bankok ma is prosperálnak, és nincs okunk kételkedni abban, hogy számos török – talán maga Kemal is – a hettitákban és a sumérokban tényleg a törökök elődeit látta, illetve látja. Mielőtt túl hangosan nevetnénk fel, gondoljunk csak Artúrta és Boadiceára, és tündödjünk el azon, hogy Tolkien mitográfiai mekkora kasszasikert jelentettek!

eszméjét testesítették meg. A kereszténység, az *umma* iszlám, sőt még a Középső Birodalom is – melyről ma azt gondoljuk, hogy kínai volt, pedig nem kínainak, hanem központinak képzelte magát –, azonban alapvetően a szent nyelv és a szentírás közegén keresztül volt elképzelhető. Vegyük most csak az iszlám példáját! Amikor Maguindanao lakói Mekkában találkoztak a berberekkel, szóban nem tudtak kommunikálni, mert egyáltalán nem ismerték egymás nyelvét, ám megértették egymás írásjeleit, mert közös szent szövegeik csak a klasszikus arab nyelven léteztek. Ebben az értelemben az írott arab nyelv a kínai írásjelekhez hasonlóan funkcionált, vagyis az írott jelek, s nem pedig a hangok segítségével hozott létre közösséget. (Ma a matematikai nyelv tehát ezt a régi hagyományt folytatja. A románoknak fogalmuk sincs, hogy a thaiföldiek hogyan nevezik a „+” jelet, és fordítva, de mindannyian értik a jel jelentését.) Minden nagy klasszikus közösség úgy tekintett magára, hogy központi helyet foglal el a kozmoszban és a szent nyelven keresztül kapcsolódik a földöntúli hatalmi rendbe. Ennek megfelelően az írott latin, páli, arab vagy kínai nyelv elterjedésének elméletileg semmi szabott határt. (Valójában minél inkább halott volt egy nyelv, azaz minél távolabb állt a beszélt nyelvtől, annál jobban megfelelt, hiszen a jelek tiszta világa így mindenki számára nyitva állt.)

A szent nyelvek által egyben tartott klasszikus közösségek ugyanakkor jellegüket tekintve eltértek a modern nemzeti elképzelt közösségektől. Az egyik jelentős különbség abban állt, hogy a régi közösségek meg voltak győződve nyelvük egyedülálló szentségéről, és ebből adódóan arról is, hogyan lehet hozzájuk csatlakozni. A kínai mandarinok helyeslően tekintettek azokra a barbárokra, akik keserves erőfeszítésekkel próbálták elsajátítani a Középső Birodalom jeleinek írását. Ezek a barbárok már félúton voltak a teljes beolvadás felé.⁵ A félig civilizált ember összehasonlíthatatlanul többet ért, mint a barbár. Ez a hozzáállás természetesen nem csak a kínaiakra volt jellemző, és nem korlátozódott az ókorra. Vegyük például a következő „barbárpolitikai” állásfoglalást, amelyet egy 19. század eleji kolumbiai liberális, Pedro Fermín de Vargas fogalmazott meg:

„Mezőgazdaságunk kiterjesztése érdekében hispanizálnunk kell az indiánjainkat. Renyhességük, ostobaságuk és minden előremutató törekvéssel szembeni közönyük alapján méltán gondolharjuk azt, hogy egy olyan elkorcsosult fajból származnak, mely minél jobban eltávolodott az eredetétől, annál inkább elkorcsosult... *Felettebb kívánatos lenne, hogy az indiánokat kipszttítsuk a fehérekkel való keveredés révén úgy, hogy mentesítjük őket az adók és egyéb terhek alól, és magánföldtulajdonhoz juttatjuk őket.*”⁶

Igencsak meglepő, hogy ez a liberális személyiség még az indiánok olyan „kipszttítását” javasolja, amely részben azáltal történne, hogy „mentesítik őket az adóterhek alól” és „magánföldtulajdonhoz juttatnak nekik”, ahelyett, hogy fegyverrel és kórokozókkel irtanák őket, ahogy kortársai Brazíliában, Argentínában és az Egyesült Államokban nem

⁵ Innen az elkínaiasodott mongolok és mandzsuk a Menny Fiaiként való egyhangú elfogadása.

⁶ LYNCH, John, *The Spanish-American Revolutions, 1808–1826*, New York, Norton, 1973, 260. Kiemelés tőlem.

sokkal később nekiláttak. Arra is érdemes figyelni, hogy a leereszkedő kegyetlenség kozmikus optimizmussal jár együtt: az indiánok végső soron megválthatóak – azáltal, hogy beléjük hatol a fehér, „civilizált” mag, és hogy magántulajdonra tesznek szert, *mint mindenki más*. (Mennyire más Fermín hozzáállása, mint a későbbi európai imperialistáké, akik előnyben részesítették a „tisztavérű” malájokat, gurkákat és hauszákat a „félvérekkel”, „félművelt bennszülöttekkel”, „nem fehérbőrűekkel”, „wogokkal” és az ezekhez hasonlókkal szemben.)

Bár a szakrális, nem beszélt nyelvek jelentették azt az eszközt, melyen keresztül elképzelték a múlt nagy, globális közösségeit, ezen jelenségek realitása attól, a kortárs nyugati gondolkodástól igencsak idegen elképzeltéstől függött, hogy a jel nem önkényes. A kínai, latin és arab írásjelek a valóság emanációi, nem pedig véletlenszerűen létrehozott leképezései voltak. Ismerjük azt a hosszan tartó vitát, hogy melyik legyen a mise nyelve: a latin vagy a helyi köznyelv. Az iszlám hagyományban a Korán a szó szoros értelmében lefordíthatatlan volt egészen mostanáig (és ezért nem is készültek róla fordítások), mert Allah igazsága csak az írott arab nyelv mással nem helyettesíthető jelei útján hozzáférhető. Itt nincs helye egy, a nyelvektől annyira elkülönülő világ gondolatának, melyben minden nyelv egyenlő szinten képes jelölni a világot (és ezért felcserélhető). Az ontológiai valóság megértése igazából csak a re-prezentáció egyetlen, kiváltságos rendszerén keresztül lehetséges: az Egyház latin, a Korán arab, a kínai államhivatalnoki vizsgák igazság-nyelvén (*truth-language*) keresztül.⁷ Ezekben az igazság-nyelvekben egy olyan belső impulzus munkál, amely alapvetően idegen a nacionalizmustól: a konverzióra való törekvés impulzusa. Konverzió nem is annyira adott vallási tételek elfogadását értem, mint inkább alkímiai egybeolvadást. A barbárokból „Középső Birodalom”, a berberekből muszlim, az ilongókból keresztény lesz. Az ember egész természete szakrálisan átforgalmazható. (Vessük össze a régi, magasan a köznyelvek fölé tornyosuló világnyelvek presztízsét az eszperantóéval vagy a volapükével, melyek észrevétlenül maradnak hozzájuk képest.) Végső soron ez a szent nyelven keresztül megvalósítható konverzió tette lehetővé, hogy egy angol pápa⁸, egy mandzsu pedig a Menny Fia lehessen.

Bár a szent nyelveknek köszönhetően vált lehetségessé, hogy olyan közösségek, mint a kereszténység, elképzeltetőek legyenek, a közösségek tényleges kiterjedése és plauzibilizása nem vezethető vissza kizárólagosan a szentírásokra, hiszen ezek olvasói az írni-olvasni tudás parányi szigereit jelentették csupán az írástudatlanság hatalmas óceánjában.⁹ A teljesebb magyarázat érdekében az írástudóknak és társadalmuknak a

⁷ Úgy tűnik, hogy az egyházi görög nem emelkedett az igazságnyelv-rangjára. E „kudarcnak” számos oka van, de az egyik tényező minden bizonnyal az volt, hogy a görög (a latinnal ellentétben) *elő*, *démostikus* nyelv maradt a Kelet-Római Birodalom nagy részén. Ezért a gondolatért Judith Herrinnek tartozom köszönettel.

⁸ Nicholas Brakespear 1154–1159 között töltötte be a pápai tisztséget IV. Hadrián néven.

⁹ Marc Bloch arra emlékeztet, hogy „a [középkori] hűbérurak legtöbbjéről és számos főúrról viszont tudnunk kell, hogy birtokaik igazgatása során képtelenek voltak egyedül kiigazodni a jelentések és a számadások szövegében”. BLOCH, Marc, *Feudal Society*, ford. I. A. Manyon, I., Chicago, University of Chicago Press, 1961, 81. [Magyar kiadás: *A feudális társadalom*, ford. Sujtó László, Budapest, Osiris, 2002, 102.]

viszonyát kell szemügyre vennünk. Hiba lenne az előbbi egyfajta teológiai technokráciának tekinteni. Az általuk fenntartott titokzatos nyelvekben semmi nem volt abból a jogászok és a közigazgatók zsargonjára jellemző öncélú titokzatoskodásból, mely a társadalom valóságfelfogásának perifériáján helyezkedik el. Az írástudók inkább mestereknek tekinthetők, akik annak a kozmológiai hierarchiának jelentették a stratégiai fontosságú rétegét, melynek legfelsőbb pontja a mennyekben volt.¹⁰ A „társadalmi csoportok” mibenlétének alapvető fogalmai centripetálisak és hierarchikusak voltak, nem pedig a szélek felé irányulóak és horizontálisak. A pápaság káprázatos hatalma, melyet fénykorában elért, csak a transzeurópai, latinul tudó értelmiséggel és azzal a gyakorlatilag mindenki által osztott világfelfogással értelmezhető, amely szerint a két nyelvű értelmiség a köznyelv és a latin közötti közvetítéssel egyúttal a föld és az ég között is közvetít. (A kiközösítés borzalma ezt a kozmológiát tükrözi.)

Hiába azonban a nagy vallási elképzelt közösségek minden nagysága és hatalma, öntudatlan összetartó erejük a középkort követően folyamatosan meggyengült. E hanyatlás okai közül itt csak azt a kettőt szeretném kiemelni, amelyek közvetlenül e közösségek egyedülálló szakralitásához kapcsolódtak.

✓ Az első az Európán kívüli világok felfedezésének hatása volt, amely első számú, de semmi esetre sem kizárólagos felelőse Európában a „kulturális-földrajzi szemhatár kitágításának, egyszersmind a lehetséges emberi életformákról alkotott elképzelt kibővítésének.”¹¹ Ez a folyamat már minden idők legnagyobb európai útikönyvében is tetten érhető. Nézzük a következőkben Kubiláj kánnak a 13. század végén élt jó velencei keresztény, Marco Polo tollából származó, ámulattal és áhítattal telt leírását:

„A nagy kán a nagyszerű győzelem után nagy pompával és diadalmasan bevonult fővárosába, Kambalukba, november hó folyamán; ott a győzelem öröme nagy ünnepeket rendezett és lakomákat csapott egész februárig és márciusig, amikor a mi húsvéti ünnepünk esik. Hallván pedig, hogy az a mi egyik legnagyobb ünnepünk, maga elé hívatta a keresztényeket, kifejezve óhaját, hogy adják kezükbe az ő könyvüket, mely a négy evangéliumot tartalmazza, mint ahogy megtette már ünnepélyes szertartások közepette. Majd áhítatosan megcsókolta a könyvet, és megparancsolta, hogy a jelenlevő főurak és főhivatalnokok ugyanúgy cselekedjenek. Ezt a szokást pedig megtartja a keresztények legnagyobb ünnepein, húsvétkor és karácsonykor. Hasonlóképp viselkedik a szaracénok, a zsidók és a bálványimádók fő ünnepein. Mikor a dolog okát kérdezték, így felelt: «Négy prófétát imádnak a világon, akiknek mindenki tisztelettel tartozik. A keresztények Jézus Krisztust vallják uruknak, a szaracénok Mohamedet, a zsidók Mózeset, a bálványimádók pedig Szogomombar-kánt, mint első istént a bálványok között. Én mind a négyet imádom és becsülöm, és annak a segítségét kérem, amelyik a

¹⁰ Ezzel nem azt akarom mondani, hogy az analfabéták egyáltalán nem olvastak. Szavak helyett ők a látható világ jeleit olvasták. „Mindazok szemében, akik képesek voltak a reflexióra, az anyagi világ több, mint egyfajta maszk, amely mögött az összes valóban fontos dolog található; ezenkívül szintén úgy tűnt számukra, hogy a nyelv a jelek révén egy mélyebb realitás kifejezésére törekszik.” (Uo. 83. [vö. *A feudális társadalom*, 104.])

¹¹ AUERBACH, Erich, *Mimesis. The Representation of Reality in Western Literature*, ford. Willard Trask, Garden City, N.Y., Doubleday Anchor, 1957, 282. [Magyar kiadás: *Mimézis. A valóság ábrázolása az európai irodalomban*, ford. Kardos Péter, Budapest, Gondolat, 1985, 314.]

legnagyobb és legizgalmasabb a mennyekben.» Azonban abból, ahogy a Nagy Kán bánt velük, nyilvánvaló, hogy mégis a keresztény hitet tartja a legjobbnak és a legizgalmasabbnak. ...¹²

Ebben a bekezdésben nem is annyira a nagy mongol uralkodó nyugodt vallási relativizmusa a leginkább figyelemre méltó (ez ugyanis még mindig *vallási* relativizmus), hanem Marco Polo hozzáállása és nyelvezete. Bár európai keresztény társainak írja művét, fel sem merül benne, hogy Kubilajt álszentnek vagy bálványimádónak bélyegezze. (Nem kétséges, hogy részben azért, mert „alattvalói számát, országa hatalmasságát vagy jövedelme nagyságát tekintve felülmúl minden hajdani és mai uralkodót.”)¹³ A „mi ünnepünk” kifejezés öntudatlan használatában (amiből aztán az „ő könyvük” lesz), valamint abban, hogy a keresztény hitet nem egyszerűen igaznak, hanem a „legizgalmasabbnak” nevezi, a különböző hitek és vallások territorializációjának kezdeményét figyelhetjük meg, ami megelőlegezi a számos nacionalista által használt nyelvezete (a „mi nemzetünk” a „legjobb” – egy kompetitív, *komparatív mezőben*).

Milyen sokatmondó ellentétben állnak ezzel annak a levélnek a kezdő sorai, amit „Rica” perzsa utazó írt „Ibben” barátjának Párizsból „1712-ben”:

„A kereszténység feje a pápa. Ódon bálvány, akit ma már megszokásból tömjéneznek. Hajdanában még a fejedelmek is rettegtek tőle, mert éppoly könnyen letette őket, mint a mi nagyszerű szultánjaink Iremetia vagy Grúzia királyait. Ma már azonban senki sem fél a hatalmától. Azt állítja, hogy az egyik első kereszténynek, Szent Péternek az utóda, s ez kétségkívül gazdag örökség, mert roppant kincsei vannak, és terjedelmes országon uralkodik.”¹⁴

E 18. századi katolikus szerző tudatos és művészi elmeszéléseiben visszatükröződik ugyan 13. századi elődjének naiv realizmusa, de ekkor már a „relativizálás” és a „territorializálás” kimondottan tudatos és szándékoltan politikai jelentést hordoz. Teljesen alaptalan lenne talán e fokozatosan kifejlődő tradíció egyik paradox válfajának tekinteni azt, amikor Khomeini ajatollah a Nagy Sáránt nem eretnecséggé, még csak nem is valamilyen ördögi személyiséggé (a halvány kis Carter aligha felelt meg erre a szerepre), hanem *nemzetként* határozta meg?

✓ A második ok magának a szent nyelvnek a fokozatos leértékelődése volt. A középkori Nyugat-Európa kapcsán Bloch megjegyezte, hogy a „latin nemcsak a tudás közvetítő nyelve volt, hanem az egyedül tartott nyelv is.”¹⁵ (Az „egyedül” világosan mutatja a latin szakrális jellegét: más nyelvet nem tartottak érdemesnek arra, hogy tanítsák.)

¹² POLO, Marco, *The Travels of Marco Polo*, ford. és szerk. MARSDEN, William, London – New York, Everyman's Library, 1946, 158–159. [Magyar kiadás: *Marco Polo utazásai*, ford. Vajda Endre, 2. kiadás, Budapest, 1984, 147–148.] Kiemelés tőlem. Figyeljük meg, hogy bár az Evangéliumot megcsókolják, olvasni nem olvassák.

¹³ *The Travels of Marco Polo*, 152. [Magyar kiadás: *Marco Polo utazásai*, 141.]

¹⁴ MONTESQUIEU, Charles-Louis de Secondat, baron de, *Persian Letters*, ford. C. J. Betts, Harmondsworth, Penguin, 1973, 81. [Magyar kiadás: *Perzsa levelek*, ford. Rónay György, Budapest, Európa, 1981, 69.] A *Perzsa levelek* először 1721-ben jelent meg.

¹⁵ BLOCH, *Feudal Society*, 1., 77. [Magyar kiadás: *A feudális társadalom*, 99.]

A 16. századra azonban mindez már gyors átalakuláson ment át. Itt most szükségtelen részletesen elemezni az átalakulás okait, mivel a nyomtatás-kapitalizmus (*print-capitalism*) központi jelentőségére később még visszatérek. Elég, ha annak léptékét és ütemét felidézünk. Febvre és Martin becslése szerint 1500 előtt a nyomtatott könyvek 77%-a még latinul jelent meg (ami persze azt is jelenti, hogy 23%-ukat már a helyi nyelveken nyomtatták ki).¹⁶ 1501-ben a Párizsban kiadott 88 könyv 8 kivételével még latinul jelent meg, 1575 után azonban a többséget már mindig a francia könyvek jelentették.¹⁷ A latin hegemoniájának annak ellenére bealkonyult, hogy az ellenreformáció hatására egy időre magára talált. S itt nem is csak a latin általános népszerűségéről van szó. Valamivel később, de nem kevésbé szédítő sebességgel, a latin megszűnt a páneurópai vezető értelmiség közös nyelve lenni. A 17. században Hobbes (1588–1678) Európaszerte ismert személyiség volt, mert az igazság-nyelven írt. A köznyelven író Shakespeare (1564–1616) ezzel szemben szinte teljesen ismeretlen volt a Csatornán túl.¹⁸ És ha kétszáz évvel később az angol nem emelkedik elsődleges világbirodalmi nyelvvé, akkor vajon nem maradt volna-e meg eredeti ismeretlenségében, ami földrajzi elszigeteltségéből eredt? A kontinensen élő majdnem-kortársaik, Descartes (1596–1650) és Pascal (1623–1662) ezalatt levelezésük nagy részét latinul bonyolították; Voltaire (1694–1778) azonban már jórészt köznyelven levelezett.¹⁹ „1640 után, mivel egyre kevesebb könyv jelent meg latinul, és egyre több a helyi nyelveken, a könyvkiadás megszűnt nemzetközi [sic] vállalkozás lenni.”²⁰ Egyszóval a latin visszaszorulása egy tágabb folyamatba illeszkedett, melynek során a régi szakrális nyelvek által összefogott szakrális közösségek fokozatosan széttöredezték, pluralizálódtak és territorializálódtak.

A DINASZTIKUS BIRODALOM

Ma már minden bizonnyal nehezen találunk a helyünket egy olyan világban, ahol a dinasztikus birodalom jelentette a legtöbb ember számára az egyetlen elképzelhető „politikai” rendszert. A „komoly” monarchia ugyanis több lényegi szempontból ellentétes minden, a politikai életről alkotott modern elképzeléssel. A királyság mindent egy kiemelt központ köré szervez. Legitimációja isteni eredetű és nem a lakosságtól származik, akik egyébként is alattvalók és nem állampolgárok. A modern felfogás szerint az állam

¹⁶ FEBVRE, Lucien – MARTIN, Henri-Jean, *The Coming of the Book. The Impact of Printing, 1450–1800*, London, New Left Books, 1976, 248–249. [Magyar kiadás: *A könyv születése. A nyomtatott könyv és születése a XV–XVIII. században*, ford. Csernus Anikó, Szász Géza, Budapest, Osiris, 2005, 250.]

¹⁷ Uo. 321. [A *könyv születése*, 310.]

¹⁸ Uo. 330. [A *könyv születése*, 320.]

¹⁹ Uo. 331–332. [A *könyv születése*, 320.]

²⁰ Uo. 232–233. Az eredeti francia szöveg szerényebben és történelmileg hitelesebben fogalmaz: „Tandis que l'on éditte de moins en moins d'ouvrages en latin, et une proportion toujours plus grande de textes en langue nationale, le commerce du livre se morcelle en Europe.” *L'Apparition du Livre*, 356. [„Miközben egyre kevesebb latin nyelvű munkát és egyre több nemzeti nyelven megjelenő szöveget adnak ki, a könyvkereskedelem is darabjaira hullik Európában.” *A könyv születése*, 234.]

szuverenitása teljes mértékben, megkérdőjelezhetetlenül és egységesen érvényesül egy törvényesen lehatárolt terület minden négyzetcentiméterén. A régebbi elképzelés szerint – amikor az államokat még a központjaik szerint határozták meg –, a határok porózusak és bizonytalanok voltak, a joghatóságok hatókörrei pedig észrevétlenül haltak el egymásban.²¹ Ellentmondásosnak tűnhet, de épp ebből adódott az a könnyedség, amellyel a premodern birodalmak és királyságok a mérhetetlenül heterogén és gyakran még nem is összefüggő népcsoportok felett hosszú időken át fenntartották a hatalmukat.²²

Azt is emlékeztetünkbe kell idéznünk, hogy ezek a régi monarchikus államok nem csak háborúkkal, hanem házassági politikával is terjeszkedtek, ami igencsak eltér a mai gyakorlattól. A vertikális általános elvét követve a dinasztikus házasságok különféle népcsoportokat kapcsoltak össze újabb és újabb központok alatt. Ebben a vonatkozásban a Habsburg-ház tekinthető paradigmaticusnak. Ahogy a mondás tartotta: *Bella gerant alii tu felix Austria nube!* Az alábbiakban valamelyest rövidítve soroljuk fel a dinasztia későbbi korszakának uralkodóit megillető címeket:

„Ausztria Császára; Magyarország, Csehország, Dalmácia, Horvátország, Szlavónia, Galícia, Lodomeria és Illiria Királya; Jeruzsálem Királya, stb.; Ausztria Főhercege [sic]; Toszkána és Krakkó Nagyhercege; Lotharingia, Salzburg, Stájerország, Karintia, Krajna és Bukovina Hercege; Erdély Nagyfejedelme, Morvaország Ögrófja; Felső- és Alsó-Szilézia, Modena, Párma, Piacenza és Guastella, Auschwiz és Sator, Teschen, Friauli, Ragúza és Zára Hercege; Habsburg és Tirol, Kyburg, Görz és Gradiska Fejedelmi Grófja; Trient és Brizen Hercege; Felső- és Alsó-Lausitz, valamint Isztria Ögrófja; Hohenembs, Feldkirch, Bregenz, Sonnenberg, stb. Grófja; Trieszt, Cattaro és Windisch Mark Ura; Vajdaság, Szerbia Nagyfejedelme ... stb.”

Mindez, ahogy Jászi joggal megjegyzi, „nem minden komikus hatás nélkül rögzítette a Habsburgok számtalan házasságát, csereberélését és foglalását a világ különböző pontjain.”²³

Azokban az országokban, ahol a többnejűség vallásilag engedélyezett volt, az ágyaság komplex, lépcsőzetes rendszere létfontosságú szerepet töltött be az ország integrá-

²¹ Figyelemre méltó az uralkodók megnevezésében bekövetkezett elmozdulás. A diákok az uralkodókat utónevük alapján (mi volt Hódító Vilmos vezetékneve?), az elnököket pedig vezetéknevük alapján (mi volt Ebert keresztnéve?) jegyzik meg. Az állampolgárok világában, ahol elvben mindenkiből lehet elnök, a keresztnévek véges számuk miatt nem alkalmasak arra, hogy megfelelő megkülönböztető jelölésként funkcionáljanak. A monarchiákban viszont, ahol az uralkodás egyetlen vezetéknevű számára van fenntartva, szükségképpen a számokkal vagy ragadványnevekkel kiegészített keresztnévek biztosítják a szükséges megkülönböztetést.

²² Mellékesen jegyezzük itt meg, hogy NAIRN teljes joggal nevezte az Anglia és Skócia egyesülését kimondó 1707-es *Act of Union*-t a „patriciusok alkujának”, amennyiben az egyesülés kidolgozó arisztokrata politikusok voltak. (Erre vonatkozóan lásd következetes okfejtését: *The Break-up of Britain*, 136–137.) Azt viszont nehéz elképzelni, hogy két köztársaság arisztokráciája képes lett volna egy ilyen ügyet összehozására. Minden bizonnyal az Egyesült Királyság koncepciója volt az a meghatározó elem, amely lehetővé tette a megállapodás létrejöttét.

²³ Viseljenek háborút mások, te csak házassodj, boldog Ausztria! – *A ford.*

²³ JÁSZI, Oscar, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*, 24. [Magyar kiadás: JÁSZI Oszkár, *A Habsburg-Monarchia felbomlása*, Budapest, Európa, 1982, 104.]

ciója szempontjából. Valójában az uralkodóházak presztízisüket az isteni szféra mellett gyakran – fogalmazzunk így – nem a vérkeveredésből nyerték-e?²⁴ Az ilyen keveredés a felsőbbrendű státusz jele volt. Jellemző, hogy Londonban a 11. század óta nem uralkodott „angol” dinasztia (ha az akkori egyáltalán az volt); és vajon milyen „nemzetiségűnek” tarthatjuk a Bourbonokat?²⁵

A 17. század folyamán azonban – olyan okok miatt, melyekre most nincs módunk kitérni – a szent monarchiák magától érterődő legitimitációja lassan gyengülni kezdett Nyugat-Európában. Az újkori világ első forradalmában, 1649-ben lefejezték Stuart Károlyt, és az 1650-es években az egyik jelentősebb európai állam élén egy plebejus kormányzó, nem pedig király állt. Ugyanakkor Pope és Addison korában Stuart Anna a betegeket még mindig királyi kezének érintésével gyógyította; akárcsak a Bourbonok, XV. és XVI. Lajos a felvilágosodott Franciaországban, egészen az *ancien régime* végéig.²⁶ 1789-et követően azonban a Legitimitás elve már hangos és öntudatos védelemre szorult, aminek következtében a „monarchia” egy félig standardizált modellé vált. A tenó, illetve a Menny Fia „császár” lett. A távoli Sziámban V. Rama (Csulalongkorn) fiait és unokaöccseit a szentpétervári, a londoni és a berlini udvarba küldte, hogy ellessék a világmodell belső finomságait. 1887-ben bevezette a trónöröklés elsősültségi jogán alapuló rendjét, amivel Sziámot „egy szintre hozta Európa «civilizált» monarchiáival”.²⁷ Az új rendszer 1910-ben egy különös homoszexuálist emelt a trónra, aki korábban valószínűleg szóba se jöhetett volna. VI. Rama néven való trónra lépésének dinasztiai közeli elismeréseként Nagy-Britanniából, Oroszországból, Görögországból, Svédországból, Dániából, sőt Japánból is érkeztek hercegek a koronázási szertartásra.²⁸

Még 1914-ben is jórészt dinasztikus államokból állt a világpolitikai rendszer, de ahogy azt a későbbiekben részletesen is megvizsgáljuk, több uralkodó már „nemzeti” címkéjén dolgozott, miközben a Legitimitáció régi elve csendben kimúlt. Nagy Frigyes

²⁴ Leginkább a premodern Ázsiára igaz ez. Am ugyanezen elv érvényesült a monogám és keresztény Európában is, 1910-ben egy bizonyos Otto Forst megjelentette *Ahnentafel Seiner Kaiserlichen und Königlich-Hohheit des durchlauchtigsten Herrn Erbherzogs Franz Ferdinand* c. munkáját, amelyben a nem sokkal később merénylet áldozatául esett főherceg 2047 felmenőjét sorolja fel. Ezek közül 1486 volt német, 124 francia, 196 itáliai, 89 spanyol, 52 lengyel, 47 dán, 20 angol, négy pedig más nemzetiségű. Ezt a „különös dokumentumot” idézi JÁSZI, *The Disolution*, 136. [*A Habsburg-Monarchia felbomlása*, 215.] Nem tudom megállni, hogy ne idézzem itt Ferenc József elképesztő kijelentését, amellyel a külön utakon járó trónörökös meggyilkolásának hírére fogadta: „Ekképpen egy felsőbb hatalom helyreállította azt a rendet, amelyet, én, sajnos, képtelen voltam fenntartani.” (Uo. 125. [*A Habsburg-Monarchia felbomlása*, 200–201.]

²⁵ Gellner hangsúlyozza az uralkodócsaládok tipikusan idegen jellegét, de túl szűken értelmezi a jelenséget: a helyi arisztokrátiák azért részesítették előnyben az idegen uralkodókat, mert az nem foglal állást a belső pártoskodásban. GELLNER, *Thought and Change*, 136.

²⁶ BLOCH, Marc, *Les Rois Thaumaturges*, Strasbourg, Librairie Istra, 1924, 390, 398–399. [Magyar kiadás: *Gyógyító királyok. A királyi hatalom természetfeletti ereje Franciaországban és Angliában*, ford. Haas Lidia, Budapest, Osiris, 2005.]

²⁷ BATTYE, Noel A., *The Military, Government and Society in Siam, 1818–1910*, PhD-disszertáció, Cornell University, 1974, 270.

²⁸ GREENE, Stephen, *Thai Government and Administration in the Reign of Rama VI (1910–1925)*, PhD-disszertáció, University of London, 1971, 92.

(1740–1786) hadseregében még nagy arányban szolgáltak „külföldiek”, míg unokaöccse, III. Frigyes Vilmos (1797–1840) katonai állománya – Scharnhorst, Gneisenau és Clausewitz látványos reformjainak eredményeként – már kizárólagosan „nemzeti porosz” volt.²⁹

IDŐFELFOGÁSOK

Rövidlátásról tennék azonban tanúbizonyságot, ha azt gondolnánk, hogy a nemzetek elképzelt közösségei egyszerűen a vallási közösségekből és a dinasztikus birodalmakból nőttek ki és felváltották azokat. A szakrális közösségek, nyelvek és leszármazás hanyatlása mögött a világfelfogás formáinak alapvető megváltozása rejlik, és ez mindennél jobban járult hozzá a nemzet „elgondolhatóságához”.

Ha meg akarjuk érezni ezt a változást, akkor érdemes a szakrális közösségek olyan vizuális ábrázolásaihoz fordulni, mint a középkori templomok domborművei és színes üveglablakai, vagy a korai itáliai és flamand mesterek festményei. Ezen ábrázolások egyik jellegzetessége az, amit némileg félrevezetően „modern ruházatnak” nevezhetnénk. A Krisztus jászolához vezető csillagot olyan pásztorok követik, akik burgundjai parasztok vonásait viselik magukon. Szűz Máriát toszkán kereskedő lányaként ábrázolják. Számos festményen a megrendelő mecénás is hódolva térdel a pásztorok mellett – talpig polgári vagy nemesi öltözkében. Ami ma összegegyeztetetlennek tűnik, az szemmel láthatóan teljesen természetes volt a középkori hívők számára. Olyan világgal állunk itt szemben, ahol az elképzelt valóság túlnyomórészt látványként és hangként jelent meg. A kereszténység univerzális formáját különlegességek és partikularitások miriádjai keresztül ölti fel: ez a dombormű, az az ablak, ez a prédikáció, az a mese, ez a morálisdráma, az az ereklye. Bár a latinul olvasó értelmiség az egyik lényegi tényező volt a keresztény képzeletvilág strukturálódásának folyamatában, nem kevésbé volt fontos e képzeletvilág látványként és hangként megjelenített fogalmainak – mindig személyes és egyéni – közvetítése az írástudatlan tömegek felé. Az egyszerű falusi pap, akinek őseit és gyengeségeit az általa celebrált misék résztvevői közül mindenki ismerte, még így is az egyházközösség tagjai és a transzcendens közötti közvetlen kapocs volt. A kozmikus–univerzális és a földi–partikuláris szembeállítás azt jelenti, hogy bármennyire is hatalmas a kereszténység, illetve bármennyire hatalmasnak fogják fel, az egyes sváb vagy andalúz közösségek számára *különbözőképpen*, önnön leképeződésük formájában nyilvánul meg. Szűz Mária „szemita” vonásokkal vagy „első századi” ruházatban való ábrázolása – a modern múzeum restauráló szellemében – elképzelhetetlen

²⁹ A porosz hadsereg 7-8 ezer főre tehető tisztai állományából 1806-ban több mint ezer volt külföldi. „A középosztálybeli poroszokat a saját hadseregükben számban felülmúlták a külföldiek; ez sajátos színezetet ad annak a mondásnak, hogy Poroszország nem olyan ország, amelynek hadserege van, hanem olyan hadsereg, amelynek országa van.” 1798-ban a porosz reformerek követelték, hogy csökkentsék a felére a külföldiek számát, akik még mindig a közlegények mintegy ötven százalékát tették ki...” VAGTS, Alfred, *A History of Militarism, Civilian and Military*, New York, The Free Press, 1959, 64, 85.

lett volna, hiszen a középkori keresztény elme nem rendelkezett a történelem mint végletes ok-okozati lánc, illetve a múlt és a jelen radikális szétválasztásának fogalmaival.³⁰ Bloch megfigyelése szerint az emberek úgy gondolták, hogy közel járnak az idő végéhez, amennyiben Krisztus második eljövetele bármely pillanatban bekövetkezhet. Ahogy Szent Pál mondta: „az Úrnak napja úgy jő el, mint a tolvaj éjjel”. Így aztán természetes volt, hogy a nagy 12. századi krónikás, Freisingi Ottó püspök többször is úgy fejezte ki magát, hogy „mi, kik az idők végezetén éljük életünket”. Bloch arra a következtetésre jut, hogy a középkori emberek esetében „a fejekben kavargó gondolatoktól azonban semmi sem volt idegenebb, mint egy beláthatatlan ideig fennálló világ képe”.³¹ Auerbach felejthetetlen vázlatot ad erről a tudatformáról:

„Ha például Izsák feláldozásának esetét úgy értelmezik, mint a krisztusi áldozat prefigurációját, mint ha az előbbi úgyszólván meghirdetné az utóbbit és ígéretet tenne rá, az utóbbi pedig „beteljesítene” az előbbit ... ilyenformán két olyan esemény között jön létre kapcsolat, amelyek sem időben, sem okozatilag nem kötődnek egymáshoz – ilyen összefüggést semmiképpen nem lehet teremteni értelmileg a horizontális folyamatban ... Ilyesmit csak akkor alkothatunk, ha a két eseményt vertikálisan kapcsoljuk össze az isteni gondviseléssel, mert csak ez tervezheti meg ilyenformán a történelmet, csak ez adhat kulcsot a megértéséhez. ... az itt és most már nem egy földi folyamat láncszeme, hanem *egyszersmind* mindenkor és majdan beteljesülő is, voltaképpen Isten szemében az itt és most örök, mindenkor, már elvégzettetett a töredékes földi történelemben.”³²

Joggal hangsúlyozza Auerbach, hogy a mi szemléletünktől teljesen idegen az *egyidejűség* ilyen felfogása, mely szerint az idő olyasmi, mint a Benjamin-féle messiási idő: a múlt és a jövő egyidejűsége a pillanatnyi jelenben.³³ A dolgok ilyenét szemléletében az „időközben” kifejezésnek nem lehet igazi jelentősége.

A mi egyidejűség-felfogásunk régóta formálódik, és kialakulása minden bizonytalansággal összefügg a világi tudományok kifejlődésével, bár ez az összefüggés még további kutatást igényel. Ez a koncepció olyan alapvető jelentőséggel bír, hogy ha erre nem vagyunk eléggé tekintettel, akkor nehezen tárhatjuk fel a nacionalizmus homályos geneziséét. A középkori „egyidejűség végig az időben” koncepció helyét – hogy ismét Benjamin szavaival éljek –, a „homogén, üres idő” gondolata váltotta fel, amelyben az egyidejűség úgyszólván keresztirányú, az időt keresztvevő, amit nem az előrevezetés és a beteljesítés jellemel, hanem az időbeli véletlen egybeesés, mérésére pedig az óra és a naptár szolgál.³⁴

³⁰ Számunkra a „modern ruházat” gondolata, a múlt és a jelen metaforikus közös nevezőre hozatala végzetes szétválasztottságuk rejtett beismerése.

³¹ BLOCH, *Feudal Society*, I., 84–86. [*A feudális társadalom*, 106–107.]

³² AUERBACH, *Mimesis*, 64. [*Mimézis*, 74.] Kiemelés tőlem. [Az Anderson által kiemelt szó a „simultaneously”, „egyidejűleg”. Az Auerbach-mű magyar változatában az „egyszersmind” ezt kevésbé adja vissza – *A ford.*] Vessük össze az Ószövetségnek „a jövő(ről visszaverülő) árnyékként” való, Szent Ágoston-féle leírásával! Idézi BLOCH, *Feudal Society*, I., 90. [*A feudális társadalom*, 111.]

³³ BENJAMIN, Walter, *Illuminations*, London, Fontana, 1973, 265.

³⁴ Uo. 263. Ez az új elképzelés olyannyira áthat mindent, hogy akár még azt is állíthatjuk, hogy minden alapvetően modern fogalom az „időközben” fogalmán nyugszik.

Leginkább akkor érthetjük meg ezen átalakulás fontosságát a nemzet elképzelt közösségének kialakulása szempontjából, ha megvizsgáljuk a képzet azon két formájának, a regénynek és az újságnak az alapszerkezetét, amelyek elsőként virágoztak fel a 18. századi Európában.³⁵ A nemzet *típusába* sorolható elképzelt közösségek „megjelenítéséhez” ugyanis ezek a formák jelentették a technikai hátteret.

Vizsgáljuk meg először a régi stílusú *regény szerkezetét*, amely nemcsak Balzac remekműveinek sajátja, hanem bármely kortárs ponyvaregénynek is. Ez a szerkezet nyilvánvalóan a „homogén, üres időben” megnyilvánuló egyidejűség megjelenítésének eszköze; nem más, mint az „időközben” kifejezéshez fűzött bonyolult magyarázat. Illusztráció gyanánt nézzük egy egyszerű cselekményű regény részletét, melyben a férfinak (A) van egy felesége (B) és egy szeretője (C), akinek szintén van egy szeretője (D). A regényrészletet az alábbi idődiagrammal ábrázolhatjuk:

Idő:	I	II	III
Események:	A veszekszik B-vel C és D szeretkeznek	A felhívja C-t B vásárol D biliárdozik	D lerészegedik egy bárban A otthon vacsorázik B-vel C rosszat álmodik

Figyeljük meg, hogy ebben a részletben A és D sosem találkozik, sőt lehet, hogy egymás létezéséről sem tudnak, ha C ügyesen keveri a lapjait.³⁶ Akkor egyáltalán mi köti össze A-t és D-t? Két egymást kiegészítő fogalom: először az, hogy mindketten „társadalmakba” integrálódnak (Wessex, Lübeck, Los Angeles). Ezek a társadalmak olyan szilárd és állandó valóságtartalommal bíró szociológiai entitások, hogy tagjaik (A és D) úgy is ábrázolhatóak, amint épp elhaladnak egymás mellett az utcán anélkül, hogy megismerkednének, ám mégis kapcsolatban állnak egymással.³⁷ Másodszor pedig az, hogy A és D a mindentudó olvasó tudatába integrálódnak. Istenhez hasonlóan csak ők látják, ahogy *egy időben* A felhívja C-t, B vásárol, D pedig biliárdozik. A szerző által az olvasó tudatában felépített elképzelt világ újszerűségét mi sem mutatja jobban, mint hogy mindezek az események ugyanazon, órával és naptárral mért időben játszódnak ugyan, de a szereplők jórészt nem is tudnak egymásról.³⁸

³⁵ Bár a *Princesse de Clèves* már 1678-ban megjelent, Richardson, Defoe és Fielding korszaka a kora 18. század. Már a 17. századi holland hírlapok a modern újságok kezdetének tekinthetők, de az újság csak 1700 után vált a nyomdai termékek általánosan elterjedt kategóriájává. FEBVRE – MARTIN, *The Coming of the Book*, 197. [*A könyv születése*, 197.]

³⁶ És a többiek mit szándékoznak csinálni.

³⁷ Ez a polifónia karakteresen megkülönbözteti a modern regényt még az olyan szeniális előzményektől is, mint Petronius *Satyricónja*, ahol az elbeszélés lineárisan halad. Azzal egy időben, hogy Encolpius fiatal kedvese hűtlenségét siratja, nem láthatjuk Gitót Ascyllus ágyában.

³⁸ Ebben az értelemben érdemes összevetni bármely történelmi regényt az általa feldolgozott korszak dokumentumaival és visszaemlékezéseivel.

A homogén, üres időn át naptári jelleggel haladó szociológiai organizmus gondolata pontos megfelelője a nemzet eszméjének, amit ehhez hasonlóan a történelemben rendületlenül felfelé (vagy lefelé) haladó szilárd közösségként fognak fel.³⁹ Egy amerikai 240 milliónyi honfitársa közül csak egy maroknyival találkozik, illetve ismerkedik meg. Fogalma sincs arról, hogy egy adott pillanatban épp mivel foglalkoznak, mégis teljes bizalommal van folyamatos, névtelen és egyidejű tevékenységükkel szemben.

Az általam javasolt megközelítés talán kevésbé tűnik absztraktnak, ha részletesen megvizsgálunk négy, különböző kultúrákból és korszakokból származó szépirodalmi művet, amelyek – egy kivételével – elválaszthatatlanul kötődnek a nemzeti mozgalmakhoz. 1887-ben írta meg a „fülöp-szigeteki nacionalizmus atyja”, José Rizal a *Noli me tangere* című regényét, amelyet ma a modern filippínó irodalom legnagyobb teljesítményeként tartanak számon. Jóformán ez volt az első regény, amit egy „indio”, azaz bennszülött írt.⁴⁰ Az alábbi csodás felütéssel kezdődik:

„Október vége felé Don Santiago de los Santos, akit csak Tiago kapitányként ismertek, vacsorát adott. Bár szokásával ellentétben csak aznap délután hirdette ki, már mindenütt erről beszéltek Binondóban, a város más negyedeiben, sőt az Intramurosban [a fallal körülvett belvárosban] is. Akkoriban Tiago kapitány bőkezű házigazda hírében állt. Köztudott volt, hogy háza, akárcsak hazája, nyitva áll minden előtt, kivéve a kereskedelmet és az új vagy merész eszméket.

A hír áramutészként terjedt az élőködők, ingyenélők és potyalesők közösségében, amelyet az Ūristen végtelen jóságában teremtett és oly gyengéden szaporít Manilában. Egyesek cipőpaszta keresésébe fogtak, míg mások gallérgombokat és nyakkendőt kerestek. Ám kivétel nélkül mindegyiküket az a kérdés foglalkoztatta leginkább, hogyan köszöntsek a házigazdát a régi barátság látszatához szükséges szívéllyel és bizalommal, vagy, hogy szükség esetén, hogyan exkuzálják magukat amiatt, hogy nem korábban érkeztek.

A vacsora az Anloague utca egyik házában került megrendezésre. Minthogy nem emlékszünk a hászámra, úgy kell leírunk az épületet, hogy felismerhető legyen – hacsak a földrengések nem rombolták azóta porig. Nem hisszük, hogy tulajdonosa maga bontotta volna le, mivel az ilyen jellegű munkát rendszerint a Jóistenre vagy a Természetre bizzák, mely egyébként többszörös szerződéses viszonyban áll a kormányunkkal.”⁴¹

Aligha van szükség terjedelmes kommentárra. Elég annyit megjegyezni, hogy a rögtön a regény elején megjelenő (a filippínó irodalomban vadonatúj) képpel, amelyben Manila igencsak különböző negyedeiben, egy adott évtized adott hónapjában közelebbről

³⁹ Semmi sem mutatja jobban a regény homogén, üres időbe való beágyazottságát, mint az ősi krónikákra, legendákra és szent könyvekre olyannyira jellemző, gyakran az ember teremtésig visszanyúló, bevezető genealógiák hiánya.

⁴⁰ Rizal regényét a gyarmati nyelven, spanyolul írta, mely akkoriban közvetítő nyelvként szolgált a különböző eurázsiai és helyi elitiek között. A regénnyel párhuzamosan először jelent meg a „nemzeti” sajtó – nemcsak spanyolul, hanem olyan „etnikai” nyelveken is, mint a tagalog vagy az ilokano. Ld. YABES, Leopoldo Y., *The Modern Literature of the Philippines*, in LAFONT, Pierre-Bernard – LOMBARD, Denys (eds.), *Littératures contemporaines de l'Asie du sud-est*, Paris, L'Asiathèque, 1974, 287–302.

⁴¹ RIZAL, José, *Noli me tangere*, Manila, Instituto Nacional de Historia, 1978, 1. Sajtó fordításom. Az *Elképzeltek közössége* első kiadásakor még nem tudtam spanyolul, így nem volt más választásom, mint Leon Maria Guerrero tanulságosan hibás fordítását felhasználni.

meg nem nevezett, egymást nem ismerő emberek százai gondolkoznak arról, hogyan fog lezajlani a vacsora, máris előttünk áll az elképzelt közösség. Abban a fordulatban pedig, hogy „az Anloague utca egyik háza”, melyet „úgy kell leírunk”, hogy „felismerhető legyen”, a majdani felismerők nem mások, mint „mi, a filippínó olvasók”. Ahogy a ház szinte észrevétlenül átlép a regény „belső” idejéből a (manilai) olvasó mindennapjainak „külső” idejébe, hipnotikus erővel adja meg a szereplőket, a szerzőt és az olvasót egységbe foglaló, a naptári időben mozgó egyedüli közösség realitásának érzetét.⁴² Figyeljük meg a hangvételt is! Noha Rizalnak fogalma sincs olvasói egyéni identitásáról, mégis olyan bensőséges iróniával szól hozzájuk, mintha egymással való viszonyuk a legkevésbé sem képezne probléma tárgyát.⁴³

Nehéz lenne jobb példát találni a foucault-i értelemben vett szaggatott tudati diszkontinuitásokra, mint a *Noli* és az azt megelőző leghíresebb „indio” irodalmi mű, a Francisco Balagtas (Baltazar) tollából először 1861-ben megjelent, ám valószínűleg már akár 1838-ban megszületett *Pinagdaanang Bubay ni Florante at ni Laura sa Cahariang Albania* (*Florante és Laura története Albánia Királyságában*) közötti különbség.⁴⁴ Bár Balagtas még élt, amikor Rizal született, remekművének világa minden alapvető vonatkozásban idegen a *Noli* világától. A helyszín, a meszeszerű középkori Albánia térben és időben kimondottan messze esik az 1880-as évek Binondójától. Főhősei – Florante, egy keresztény albán nemes és jóbarátja, Aladin muszlim („moro”) perzsa arisztokrata – csak a keresztény–moro kapcsolat révén juttatják eszünkbe a Fülöp-szigeteket. Amíg Rizal tudatosan kever tagalog szavakat a spanyol nyelvű prózai szövegbe, hogy „realista”, szatirikus vagy épp nemzeti hatást érjen el, addig Balagtas öntudatlanul is spanyol kifejezéseket vegyít a tagalog versszakokba, egyszerűen azért, hogy emelje a dikció pompáját és hangzatosságát. A *Noli*-t olvasásra, a *Florante at Laura*-t pedig recitálásra szánták. A legmegdöbbentőbb azonban Balagtas időkezelése. Ahogy Lumbeira írja, „a cselekmény nem kronológiai render követ. A történet *in medias res* kezdődik, és az egész történet múltidéző elbeszélések sorozataként jut el hozzánk.”⁴⁵ A 399 versszak csaknem felében Florante meséli el az Aladinnal folytatott párbeszéd során saját gyermekkorát, athéni diákéveit és az azt követő vitéz haditetteit.⁴⁶ Balagtas számára az „elbeszélte múlt” volt az egyenesen haladó, lineáris narratíva egyetlen alternatívája. Amit Florante és Aladin „egyidejű” múltjáról megtudunk, azt a párbeszéd során elhangzottak és nem az elbeszélés szerkezete

⁴² Figyeljük meg például, hogy milyen finoman vált át Rizal egy mondaton belül a „teremtett” (*crió*) múlt idejéből a „szaporít” (*multiplica*) „mi mindannyian együtt” jelen idejébe!

⁴³ Az olvasók névtelenségbe burkolózásával áll(t) szemben a szerző azonnali ismertsége. Mint látni fogjuk, ennek az ismeretlenségnek/ismertségnek igencsak sok köze van a nyomtatás-kapitalizmus kialakulásához és elterjedéséhez. A tetterős dominikánusok jóvoltából Manilában már 1593-ban megjelent a *Doctrina Christiana*. De a könyvnyomtatás ezután évszázadokig szigorú egyházi ellenőrzés alatt állt. A liberalizáció csak az 1860-as években indult meg. Ld. LUMBERA, Bienvenido L., *Tagalog Poetry 1570–1898, Tradition and Influences in its Development*, Quezon City, Ateneo de Manila Press, 1986, 35, 93.

⁴⁴ Uo. 115.

⁴⁵ Uo. 120.

⁴⁶ Az elbeszélés technikája hasonlít a homéroszira, melyet oly értőn elemzett Auerbach. (*Mimesis*, 1. fejezet, „Odüsszeusz sebhelye”)

kapcsolja össze. Mennyire különbözik ez az elbeszéléstechnika a regényétől: „Ugyanazon a tavaszon üldözték el Aladint fejedelmének udvarából, amikor Florante még Athénban tanult...” Balagtasnak igazából sosem jut eszébe, hogy főhőseit „elhelyezze” a „társadalomban”, vagy hogy az olvasókkal kibeszélje őket. A szövegben pedig a mézédés tagalog összetett szavak hőmpölygését nem számítva igencsak kevés a „filippínó”.⁴⁷

1816-ban, hetven évvel a *Noli* megírása előtt, José Joaquín Fernández de Lizardi írt egy *El Periquillo Sarniento* (*A viszketeg papagáj*) című regényt, amely kétségkívül az első latin-amerikai mű ebben a műfajban. A regény egyik kritikusanak szavaival élve, ez a szöveg „éles hangú vádirat a mexikói spanyol kormányzás ellen, amelynek a tudatlanság, a babonáság és a korrupció a legszembeötlőbb jellegzetessége”.⁴⁸ E „nacionalista” regény lényegi formáját az alábbi tartalmi összefoglalás szemlélteti:

„A főhős, a Viszketeg Papagáj, kezdettől fogva rossz hatásoknak van kitéve – a tudatlan cselédek babonára nevelik, az anyja elnézi szeszélyeit, tanárai fásultak vagy gyengék ahhoz, hogy fegyelmre neveljék. Habár az apja intelligens ember, aki azt szeretné, hogy fia hasznos szakmát űzzön, s ne az ügyvédek és az ingyenélők sorait gyarapítsa, végül is Periquillo rajongó anyjának az akarata érvényesül, aki fiát egyetemre küldi, amivel aztán eléri, hogy az csak babonás ostobaságokat tanul... Periquillo menthetlenül tudatlanságba ragad annak ellenére, hogy számos jó és bölcs emberrel találkozik. Nincs ínyére a munka és semmit sem vesz komolyan; előbb pap, aztán szerencsejátékos, tolvaj, gyógyszerész-tanonc, orvos, majd kisvárosi hivatalnok válik belőle... Ezek az epizódok *adnak alkalmat a szerző számára, hogy kórházakat, börtönöket, távoli falvakat, kolostorokat írjon le, minduntalan ugyanazt a fő mondanivalót tudatosítva az olvasóban: a spanyol kormányzás és oktatási rendszer a parazitizmust és a lustaságot ösztönzi... Periquillo kalandjai során többször eljut az indiánok és a négerek közé...*”⁴⁹

Itt újra a nemzeti képzeletet látjuk működés közben: a magányos hős átszeli a szilárdan rögzített szociológiai tájat, amely összeforrasztja a regény belső világát a külvilággal. Ez a pikareszk *tour d'horison* – kórházak, börtönök, távoli falvak, kolostorok, indiánok, négerek – mindazonáltal nem egy *tour de monde*. A horizont szemmel láthatóan behatárolt: csak a gyarmati Mexikóra terjed ki. Semmi sem biztosít minket jobban e szociológiai realitásról, mint az egymást követő többes számok, melyek kijelölik az *összeha-*

⁴⁷ „Paalam Albaniang pinamamayanam ng casama, t, lupit, bangis caliluhan, acong tangulan mo, i, cusa mang pinatay sa iyo, i, malaqui ang panghihinayang.”

„Isten veled, Albánia, mára a gonosz országa lettél, a kegyetlenségé, az embertelenségé és a hamisságé! Én, védelmeződ, akit most megölni akarsz, Azért is felpanaszlom a sorsot, amely neked jutott.”

Ezt a híres strófát néha a filippínó hazafiság burkolt megnyilvánulásaként értelmezik, Lumbera azonban meggyőzően kimutatta, hogy ez az interpretáció anakronisztikus belemagyarázás. Ld. *Tagalog Poetry*, 125. Kicsit módosítottam a Lumbera-féle tagalog szöveget, hogy megfeleljen az 1861-es kiadványon alapuló, 1973-as kiadásnak.

⁴⁸ FRANCO, Jean: *An Introduction to Spanish-American Literature*, Cambridge, Cambridge University Press, 1969, 34.

⁴⁹ Uo. 35–36. Kiemelés tőlem.

monlitható börtönökkel teli társadalmi teret. E börtönök egyike sem rendelkezik egyedi jelentőséggel, hanem mindegyikük (a maguk szimultán, elkülönült létezésében) ezen gyarmat elnyomatottságát reprezentálja.⁵⁰ (Vessük össze ezeket a bibliai börtönökkel! Azokat sosem tartják erre vagy arra a társadalomra *jellemzőnek*. Mindegyik, ideértve azt is, ahol Szalómét elbűvölte Keresztelő Szent János, mágikusan egyedül áll.)

Végezetül, hogy annak még a lehetőségét is kizárjuk, hogy az általunk tanulmányozott keretek valamilyen módon „európainak” tűnjenek – hisz Rizal és Lizardi spanyolul írt –, következzenek a tragikus sorsú fiatal indonéz kommunista-nacionalista Mas Marco Kartodikromo,⁵¹ 1924-ben folytatásokban megjelent *Semarang Hitam*-jának (*Fekete Semarang*) kezdő sorai:

Hét óra volt, szombat este; a semarangi fiatalok sosem maradtak otthon szombat estére. Ezen az estén azonban mindenki otthon volt. A sűrű, egész napos eső eláztatta az utakat, amelyek nagyon csúszóssá váltak, így mindenki otthon maradt.

A boltokban és az irodákban dolgozók számára a szombat reggel az előzetes várakozások ideje volt, a város körüli esti séta öröme és boldogságára való izgatott várakozás ideje, ezen az estén azonban mindannyiuknak csalódniuk kellett a nyomasztóan rossz idő és a kampungok sártól ragadó útjai miatt. Az általában mindenféle járművekkel zsúfolt főutak és az emberekkel teli ösvények most mind kihaltak voltak. Néha-néha felcsattant egy kocsis ostora, ahogy a lovat nógatta, vagy a tethüket húzó lovak patájának koppanása.

Semarang kihalt volt. A gázlámpasor fénye meredeken vetült az út csillogó aszfaltjára. A keleti szél fuvallatai el-elhomályosították a gázlámpák tiszta fényét...

Egy fiatalember ült a hosszú rattan díványon, és újságot olvasott. Teljesen elmerült az olvasásban. Az arcán váltakozó indulat vagy mosoly annak jele volt, hogy mélyen leköti, amit olvas. Arra gondolva lapozta az újságot, hogy talán talál benne valamit, amittől nem érzi majd magát ennyire nyomorultul. A szeme hirtelen a következő címen akadt meg:

PROSPERITÁS

Egy nincstelen csavargó a természet viszontagságai között megbetegedett és meghalt az út szélén

A fiatalembert megindította ez a rövid beszámoló. Nagyon is el tudta képzelni a szegény pára szenvedéseit, ahogy az út szélén hevert haldokolva... Az egyik pillanatban azt érezte, hogy előnti a düh. A másikban elragadta a szájalom. Majd egy újabb pillanatban úgy érezte, hogy haragja az ellen a társadalmi rend ellen irányul, amely ilyen nyomorhoz vezet, míg a nép egy kis csoportját gazdaggá teszi.⁵²

⁵⁰ A magányos hős illetén vándorlása a kökemény társadalmi tájon át számos korai gyarmati (és antikonionalista) regényre jellemző.

⁵¹ Rövid, radikális újságíróként befutott üstökösszerű karrier után Marcót a holland gyarmati hatóságok Boven Digulba, a világ egyik első koncentrációs táborába internálták, amely Új-Guinea nyugati részének távoli mocsaras vidékén feküdt. Marco hat évi fogság után itt halt meg 1932-ben. CHAMBERT-LOIR, Henri, Mas Marco Kartodikromo (c. 1890–1932) ou L'Éducation Politique, in *Littérature Contemporaines de l'Asie du Sud-Est*, 208. Marco teljes pályafutásának újabb remek elemzését adja SHIRAIISHI, Takashi, *An Age in Motion: Popular Radicalism in Java, 1912–1926*, Ithaca, Cornell University Press, 1990, 2–5. és 8. fejezet.

⁵² Ld. TICKELL, Paul, *Three Early Indonesian Short Stories by Mas Marco Kartodikromo (c. 1890–1932)*, Melbourne, Monash University, Centre of Southeast Asian Studies, Working Paper No. 23, 1981, 7.

Itt éppúgy, mint az *El Periquillo Sarmiento*-ban, a többes számok világában járunk: boltok, irodák, kocskák, kampungok és gázlámpák. A *Noli*-hoz hasonlóan „mi, indonéz olvasók” azonnal a naptári idővel és ismerős tájjal találkozunk; közülünk nem egy biztosan járt azokon a „sártól ragadó” semarangi utakon. Újra csak egy magányos hőst találunk az *általánosító* részletek által gondosan leírt társadalmi tájon. Van itt azonban valami új is: egy olyan hő, akinek nem hangzik el a neve, de a „mi fiatalemberünk”-ként hivatkoznak rá. Pontosan a szöveg esetlensége és irodalmi naivitása mutatja a *birtokos szerkezet* öntudatlan „őszinteségét”. Sem Marcóban, sem az olvasóban nincs kétség a hivatkozással kapcsolatban. Míg a 18–19. századi Európa kedélyes–kifinomult prózairódművében a „hősünk” trópus csupán a szerzőnek az olvasóihoz való jártékos viszonyulását emeli ki, addig a Marcó-i „mi fiatalemberünk”, nem utolsósorban újdonságának köszönhetően, egy olyan fiatalembert jelent, aki az *indonézül* olvasók kollektivitásához tartozik, és így, implicite, a még csírájában lévő indonéz „elképzelt közösséghez”. Vegyük észre, hogy Marcó nem érzi szükségét, hogy megnevezze ezt a közösséget: ez a közösség már adott. (A többnyelvű holland gyarmati cenzorok ugyan beléphettek olvasói közé, ám a „mi”-ből ki lettek rekesztve, ami abból a tényből látszik, hogy a fiatalember haragja „a” társadalmi rend ellen, nem pedig a „mi társadalmi rendünk” ellen irányul.)

Végezetül, az elképzelt közösség erősödik a kétszeres olvasás által is: arról olvasunk, hogy mit olvas a fiatalemberünk. Nem ő talál rá a nincstelen csavargó holttestére a sáros semarangi út mentén, hanem elképzeli azt az újság nyomtatott szövege alapján.⁵³ Egyáltalán nem érdekli a halott csavargó személye: őt a reprezentatív holttest, és nem a személyes élet foglalkoztatja.

Igencsak joggal jelenik meg a *Semarang Hitam*-ban egy újság az elbeszélésbe ágyazva, mivel ha közelebről is megvizsgáljuk a napilapot mint kulturális terméket, meg fogunk döbenni annak alijában véve fiktív jellegén. Miben áll a napilap alapvető irodalmi konvenciója? Ha megnézzük például a *The New York Times* egy tetszőleges címlapját, akkor ott szovjet disszidensekről, mali éhségről, egy háborzongató gyilkosságról, egy iraki puccsról, egy ritka kövület zimbabwei felfedezéséről és Mitterrand beszédéről olvashatunk. Miért helyezik ezen eseményeket egymás mellé? Mi közöttük a kapcsolat? Nem a pusztán szeszély! Még akkor sem, ha többségük nyilvánvalóan egymástól függetlenül zajlott le anélkül, hogy a szereplők tudtak volna egymásról, vagy arról, hogy mire készül a másik. Kiválasztásuk és egymás mellé helyezésük önkényessége (egy későbbi kiadásban már egy baseballmeccs szerepel Mitterrand helyett) jól mutatja, hogy a köztük lévő kapcsolat elképzelt.

Tickell fordítása. Kiemelés tőlem.

⁵³ 1924-ben Marco egyik közeli barátja és politikai szövetségese *Rasa Merdika* (*A szabadság érzése*) címmel regényt jelentetett meg. Chambert-Loir a regény főhőséről (a regényt egyébként tévesen Marcónak tulajdonítja) azt írja, hogy „nincs fogalma a »szocializmus« szó jelentéséről: mindazonáltal az őt körülvevő társadalmi renddel szemben mélységes bánat tölti el, és szükségének látja, hogy két módon tágítsa látókörét, *utazással és olvasással*.” (CHAMBERT-LOIR, *Mas Marco Kartodikromo*, 208. Kiemelés tőlem.) A *Viszketeg* Papagáj már Jáván és a 20. században jár.

Az elképzelt kapcsolat két, közvetetten összefüggő forrásból táplálkozik. Az első egyszerűen a dátum szerinti egybeesés. A napilap tetején szereplő dátum, ez az egyetlen igazán fontos megjelölés biztosítja az alapvető kapcsolatot: ez a homogén, üres idő folytonos, ütemes előrehaladása.⁵⁴ Ez alatt az idő alatt „a világ” határozott léptekkel halad előre. Bizonyíték erre, hogy ha Mali két nappal az éhínségről szóló riport után hónapokra eltűnik a *The New York Times* hasábjairól, akkor az olvasók egy pillanatra sem gondolják, hogy Mali eltűnt vagy az éhínség kiirtotta az egész lakosságot. A napilap regényszerű formátuma biztosítja őket, hogy a Mali nevű „szereplő” valahol halkán továbbhalad arra várva, hogy újra megjelenjen a cselekményben.

Az elképzelt kapcsolat második forrása a könyv egy formájaként felfogott újság és a piac közötti összefüggés. Becslések szerint a Gutenberg-féle Biblia és a 15. század vége között eltelt mintegy negyven év alatt több mint 20 millió könyvet nyomtattak Európában.⁵⁵ 1500 és 1600 között a nyomtatott könyvek száma 150 és 200 millió között lehetett.⁵⁶ „A nyomdák kezdettől fogva „inkább hasonlítottak egy mai kisüzemhez, mint a középkori kézművesműhelyekhez. Fust és Schoeffer Mainzban már 1455-ben egy sorozatgyártásra berendezkedett nyomdát irányít, s húsz évvel később nagy nyomdaüzemek működnek Európa szinte minden táján [sic].”⁵⁷ Igen sajátos értelemben, de a könyv volt az első modern stílusú tömegtermeléssel előállított ipari termék.⁵⁸ Hogy milyen értelemben gondolom, az akkor válik érthetővé, ha a könyvet más korai ipari termékekkel vetjük össze, mint például a textiliák, a téglák vagy a cukor. Ez utóbbi termékeket ugyanis számmal kifejezhető mennyiségekben (fontban, rakományban, darabban) mérik. Egy font cukor egyszerűen egy mennyiség, egy kézenfekvő porció, nem pedig egy önmagában vett tárgy. A könyv azonban – és ennyiben napjaink tartós fogyasztási cikkeinek előfutára – világosan megkülönböztethető, önmagában értelmezhető tárgy, amit pontos újragyártással nagy mennyiségben állítanak elő.⁵⁹ Egy font cu-

⁵⁴ Napilapot olvasni olyan, mint egy olyan regényt, melynek szerzője lemondott a koherens cselekményfűzés szándékáról.

⁵⁵ FEBVRE – MARTIN, *The Coming of the Book*, 186. [*A könyv születése*, 185.] Ez nem kevesebb, mint 35 ezer kiadást jelent nem kevesebb, mint 236 városban. Már 1480-ban több mint 110 városban létezett nyomda, melyek közül 50 a mai Olaszország, 30 Németország, 9 Franciaország, 8–8 Hollandia és Spanyolország, 5–5 Belgium és Svájc, 4 Anglia, 2 Csehország, 1 pedig Lengyelország területén volt. „Ettől az időponttól kezdve mondhatjuk el Európáról, hogy a nyomtatott könyv általános használatba került” (182. [*A könyv születése*, 184–185.]).

⁵⁶ Uo. 262. [*A könyv születése*, 260.] A szerzők megjegyzik, hogy a 16. századra a könyvek könnyen elérhetővé váltak bárki számára, aki tudott olvasni.

⁵⁷ A nagy antwerpeni kiadóházhhoz, a Plantinhoz a 16. század elején 24 nyomda tartozott, s mindegyikben több mint százan dolgoztak. Uo. 125. [*A könyv születése*, 130, 133.]

⁵⁸ Ez az egyik védhető megállapítás a McLuhan-féle *Gutenberg Galaxy* számos hóbortos tétele közül. (McLUHAN, Marshall, *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*, Toronto, University of Toronto Press, 1962, 125.) Hozzátehetjük, hogy bár a könyvpiac idővel eltörpült más termékek piaci mellett, a gondolatok elterjesztésében játszott stratégiai szerepe ugyanakkor központi jelentőséget biztosított számára az újkori Európa fejlődésében.

⁵⁹ Az elv itt fontosabb, mint a nagyságrend. A 19. századig a példányszám végig relatíve alacsony volt. Még Luther Bibliája, ez a rendkívüli bestseller is csak négyezer példányban jelent meg először. Diderot

kor észrevétlenül átfolyik a másikba, de minden egyes könyv megáll önmagában. (Nem csoda, ha a 16. századra a Párizshoz hasonló városi központokban már megszokott látványt nyújtottak a könyvtárak, a tömegtermeléssel előállított termékek személyes gyűjteményei.)⁶⁰

Ebből a szempontból az újság csak a könyv „extrém formája”, egy óriási mennyiségben eladott, de röpké népszerűséggel bíró könyv. Mondhatjuk így is: egynapos bestseller.⁶¹ Az, hogy a napilap megjelenésének másnapján elavul – különös, hogy az egyik legkorábbi tömegtermeléssel előállított áru mennyire megelőlegezi a modern fogyasztási cikkek inherens elavulását – ugyanakkor, épp ebből következően, egy bámulatos tömegszertartást eredményez: a „napilap mint fikció” majdnem teljesen egyidejű fogyasztását („elképzelését”). Tudjuk, hogy egy adott reggeli vagy esti számot túlnyomórészt egy adott napszakban fogyasztanak, egy adott napon, és nem egy másikon. (Ves-sük össze a cukorral, amelyet folyamatosan, az idő múlásától függetlenül fogyasztunk; megromolhat, de sosem fog elavulni.) E tömegszertartás jelentősége – Hegel jegyezte meg, hogy a modern ember számára az újság a reggeli imát helyettesíti – meglehetősen paradox. Csendes magányban, a tudat rejtekében mutatják be.⁶² Ugyanakkor a szertartás mindegyik résztvevője nagyon is tisztában van vele, hogy ugyanezt a szertartást végzi sokezer (vagy épp milliónyi) más ember, akiknek a létezésében biztos ugyan, de a közelebbi kilétéről halvány fogalma sincs. Továbbá, ez a szertartás szünet nélkül zajlik egész évben, fél vagy egész napos intervallumokban. Lehet-e ennél érzékletesebb képet rajzolni a szekuláris, történeti időt követő elképzelt közösségről?⁶³ Az újságot olvasó ráadásul látja, hogy saját napilapjának pontos mását fogyasztják a metróban, a fodrásznál vagy épp a szomszédságában, így folyamatos megerősítést kap arról, hogy az elképzelt világ szemmel láthatóan a mindennapokban gyökerezik. Ahogy a *Noli me tangere*

Enciklopédiájának szokatlanul nagypéldányszámú első kiadása is csak a 4250-et érte el. A 18. századi átlagos példányszám kétezer alatt maradt. FEBVRE–MARTIN, *The Coming of the Book*, 218–220 [A könyv születése, 218–221.] Ugyanakkor a könyv mindig is különbözött a többi tartós fogyasztási cikkről, mivel jellegéből következően piaca korlátozott volt. Bárki vehet cseh autót a pénzéért, de csak a csehül olvasók vesznek cseh nyelvű könyveket. E különbségtétel jelentőségére a későbbiekben még visszatérünk.

⁶⁰ Sőt Aldus, velencei kiadó már a 15. században bevezette a hordozható „zsebkönyv” formátumot.

⁶¹ Ahogy a *Semarang Hitam* esetében is láttuk, a bestseller e két típusa régen jobban összekapcsolódott, mint manapság. Dickens szintén népszerű újságokban, folytatások formában jelentette meg népszerű regényeit.

⁶² „A nyomtatott kiadványok olyan ügyekkel való csendes azonosulásra ösztönöztek, amelyeknek képviselőit egyetlen egyházközségben sem lehetett beazonosítani, és akik láthatatlan hallgatóságukat távolról szólították meg.” EISENSTEIN, Elizabeth L., Some Conjectures about the Impact of Printing on Western Society and Thought: A Preliminary Report, *Journal of Modern History*, 40: 1 (1968 március), 42.

⁶³ Nairn a középosztály társadalmában megnyilvánuló anyagi anarchia, illetve az absztrakt politikai államrend közti kapcsolatáról írva megállapítja, hogy a „képviselési mechanizmus az osztályok közötti valós egyenlőtlenséget az állampolgárok absztrakt egalitarizmusává, az egyéni egoizmusokat személytelen kollektív akarattá, a fenyegető káoszt pedig új állami legitimitációvá változtatta”. *The Break-up of Britain*, 24. Kétségtelen. A képviselési mechanizmus (a választások?) azonban ritka és mozgó ünnepet jelent. A személytelen akarat létrejötté, véleményem szerint, sokkal inkább a képzelet mindennapi rendszerességében keresendő.

esetében is, a fikció csendesen és folyamatosan átszivárog a valóságba, megteremtve ezzel az anonimitás közössége iránti rendkívüli bizalmat, ami a modern nemzetek alapvető megkülönböztető jegye.

Mielőtt rátérnénk a nacionalizmus sajátos forrásainak vizsgálatára, érdemes talán összefoglalni az eddigi főbb megállapításokat. Lényegében amellől érveltem, hogy a nemzet elképzelésének lehetősége történetileg csakis akkor merült fel, amikor és ahol három – igen ősi – alapvető kulturális koncepció megszűnt axiómaként jelen lenni az emberek tudatában. Az első az a gondolat, mely szerint egy adott szentírás nyelve épp az által biztosított privilegizált hozzáférést az ontológiai igazsághoz, mert az igazság elválaszthatatlan részét képezi. Ez a gondolat hívta életre a kereszténység, az iszlám *umma* stb. nagytranszkontinentális közösségeit.⁶⁴ A második az a hit volt, hogy a társadalom magától értetődően egy kiemelt központ – az uralkodó – köré, illetve alá szerveződik, aki más mint a többi ember, és egyfajta kozmológiai (isten) elrendelés folytán gyakorolja hatalmát. A lojalitás formái szükségszerűen hierarchikusak és centripetálisak voltak, mivel az uralkodó, akárcsak a szent szöveg, a léthez való hozzáférés csomópontját jelentette és inherens módon a léthez tartozott.⁶⁵ A harmadik az időbeliség azon koncepciója volt, mely szerint a kozmológia és a történelem elválaszthatatlanok, valamint a világ és az ember eredetileg lényegében megegyezik. Ezek az elképzelések együttesen az ember életét szilárdan rögzítették magához a dolgok rendjéhez, meghatározott jelentésekkel ruházták fel a létezés mindennapos sorsszerűségeit (mindenekelőtt a halált, a veszteséget és a szolgaságot), és különböző módokon a tőlük való megváltást kínálták.

Ezen összekapcsolódó bizonyosságok lassú és egyenetlen, a gazdasági változások, a (társadalmi és tudományos) „felfedezések”, valamint az egyre gyorsuló ütemű közlekedés és kommunikáció hatására bekövetkező gyengülése előbb Nyugat-Európában, majd később másutt is élesen elválasztotta egymástól a kozmológiát és a történelmet. Nem csoda, hogy megindult annak a kutatása, hogyan lehetne úgymond új, értelemmel bíró formában összekapcsolni a testvériséget, a hatalmat és az időt. Valószínűleg semmi nem gyorsította fel jobban, illetve semmi nem tette sikeresebbé ezt a keresést, mint a nyomtatás-kapitalizmus, amely lehetővé tette, hogy az emberek gyorsan növekvő számban alapvetően új módon kezdjenek el magukról gondolkodni, illetve másokhoz viszonyulni.

A „sajtótermék mint áru” ugyan megmagyarázza az egyidejűség teljesen új felfogásának kialakulását, de ezzel még csak ahhoz a ponthoz érkezőnk, ahol lehetővé válik a „horizontális-szekuláris, keresztidejű” típusba sorolható közösségek megjelenése. Miért lett a típuson belül a nemzet oly népszerű? Ennek nyilvánvalóan bonyolult és különféle okai vannak. A kapitalizmus elsődleges szerepe ugyanakkor bizonyíthatóan tűnik.

Mint már említettük, 1500-ig 20 millió könyv jelent meg,¹ ami a Benjamin-féle „mechanikus reprodukció korának” eljövételét jelzi. Míg a kéziratos tudás ritka volt és misztikum lengte be, addig a nyomtatott tudás alapját a reprodukálhatóság és a terjesztés jelentette.² Amennyiben elfogadjuk Febvre és Martin arra vonatkozó becslését, hogy 1600-ig nem kevesebb, mint 200 millió könyvet gyártottak, akkor nem csodálkozhatunk Francis Bacon azon kijelentésén, hogy a könyvnyomtatás megváltoztatta a „világ megjelenését és állapotát”.³

A kapitalizmus egészére jellemző nyughatatlan piackeresés a kapitalista vállalkozás egyik legkorábbi formájának, a könyvkiadásnak is sajátja volt. Az első nyomdák fiókállalatai egész Európában elterjedtek: „s ezzel a kiadóházak igazi «internacionáléja» jött létre, mely nem vette figyelembe a nemzeti [sic] határokat”.⁴ És mivel az 1500–1550 közötti időszakban rendkívüli gazdagodás köszöntött be Európában, ebből a könyvkiadás is kivette a részét. „...sosem volt a könyvpiar olyanmilyra nagytőkések által uralt nagyipari ágazat”, mint ekkor.⁵ Természetesen a könyvkereskedők „számára mindenekelőtt az volt a fontos, hogy nyereséget termeljenek, és termékeiket értékesíteni

¹ Európa azon részén, ahol elterjedt a könyvnyomtatás, mintegy 100 millióan éltek. Ld. FEBVRE – MARTIN, *The Coming of the Book*, 248–249. [A könyv születése, 249.]

² Jól példázta ezt a Marco Polo utazásai, mely 1559-es megjelenéséig szinte teljesen ismeretlen volt. Ld. *The Travels of Marco Polo*, xiii.

³ Idézi EISENSTEIN, *Some Conjectures*, 56.

⁴ FEBVRE – MARTIN, *The Coming of the Book*, 122. (Az eredeti szöveg ugyanakkor csak annyit jelent ki, hogy „par-dessus les frontières” [azaz a „határokon át”]. *L'Apparition*, 184. [A mű magyar fordításában: „[gy a határokon átnyúlva – a nagy könyvkereskedők valóságos «internacionáléja» jön létre.” *A könyv születése*, 127. – *A ford.*]

⁵ Uo. 187. [A könyv születése, 187.] Az eredeti szöveg „puissant” [befolyásos] és nem „nagy” kapitalistákat említ. *L'Apparition*, 281.

tudják, ... tehát mindenekelőtt olyan műveket kerestek, amelyek iránt kortársaik közül várhatóan a legtöbbször érdeklődnek”.⁶

Az eredeti piac az olvasók Európája volt, a latinul olvasók széles, ám vékony rétege. Mintegy százötven év alatt telítődött ez a piac. Szent nyelv jellegén túl a latin meghatározó jellemzője volt, hogy kétnyelvűek használták. Viszonylag keveseknek volt az anyanyelve, és joggal gondolhatjuk, hogy még kevesebben álmodtak latinul. A 16. században Európa teljes népességén belül viszonylag alacsony lehetett a kétnyelvűek aránya; nagy valószínűséggel nem több, mint a mai világ népességén belüli arányuk, és – bármit állítson is a proletár internacionalizmus – ez a későbbi századokban is hasonló marad. Akkoriban, akárcsak most, az emberiség jórésze egynyelvű volt. A kapitalizmus logikája szerint a latinul tudó elitpiac telítődése után az egynyelvű tömegek jelentette, potenciálisan óriási piacok meghódítása lett a cél. Igaz, hogy az ellenreformációval a latin nyelvű könyvkiadás időlegesen felfutott, de a 17. század közepére ez a mozgalom lehanyatlott, és a harcosan katolikus könyvtárak zsúfolásig teltek. Ezzel egyidőben az Európa-szerzte megfigyelhető pénzhiány egyre inkább arra ösztönözte a kiadókat, hogy álljanak a köz nyelvének megjelenő olcsó könyvekre.⁷

A kapitalizmus által gerjesztett forradalmi köznyelvesítést tovább erősítette három külső tényező, melyek közül kettő közvetlenül is hozzájárult a nemzeti tudat kialakulásához. Az első, és végeredményben a legkevésbé fontos az a változás volt, amely magában a latin nyelvben ment végbe. A humanisták működésének köszönhetően a kereszténység előtti terjedelmes antik irodalom újraéledt, illetve elterjedt a nyomtatott termékek piacán, és a régiak kifinomult stilisztikai teljesítményét újra értékelni kezdte a transzeurópai értelmiség. Az általuk választott latin egyre jobban közelített a ciceróhoz, s ezáltal egyre inkább távolodott az Egyház, valamint a mindennapok latinjától. Ily módon egy olyan ezoterikus jellemzőre tett szert, amely meglehetősen különbözött a középkor egyházi latinjától. A régebbi latint nem a témája vagy a stílusa tette misztikusná, hanem az a tény, hogy írott volt, azaz *szöveg* státuszban volt. Ekkorra az által vált misztikusná, amit leírtak rajta, azaz nyelv mivolta által.

☉ A második változás a reformáció hatása volt, amely egyébként sikerének jelentős részét a nyomtatás-kapitalizmusnak köszönheti. A könyvnyomtatás előtti korban Róma könnyen legyőzött bármilyen eretnekséget Nyugat-Európában, mivel kihívóinál mindig jobb belső kommunikációs csatornákkal rendelkezett. De amikor 1517-ben Luther Márton kiszögezte téziseit a wittenbergi vártemplom kapujára, azokat azonnal kinyom-

⁶ „Ebben a vonatkozásban a nyomtatás elterjedése így a mai tömegfogyasztáson és sztenderdizáción nyugvó társadalom felé vezető út egyik állomását jelentette.” Uo. 259–260. (Az eredeti szöveg szerint: „une civilisation de masse et de standardisation”, amit talán helyesebb „sztenderdizált tömegcivilizációnak” fordítani. *L'Apparition*, 394. [Ebben az értelemben a könyvnyomtatás megjelenését a tömegkultúra és az egységesülő civilizáció kialakulása felé vezető út egyik állomásának tekinthetjük.” *A könyv születése*, 259. – *A ford.*]

⁷ Uo. 195. [A könyv születése, 195.]

tatták német fordításban, és „jó két hét múlva már mindenhol ismerik őket”.⁸ Az 1520–1540 közötti két évtizedben háromszor annyi német nyelvű könyv jelent meg, mint az 1500–1520 közötti időszakban – ebben a döbbenetes változásban Luther mindenképp központi szerepet játszott. Művei nem kevesebb, mint harmadát tették ki az összes német nyelven megjelent és 1518–1525 között eladott könyvnek. 1522 és 1546 között Biblia-fordítása 430 (teljes vagy részleges) kiadást ért meg. „...megállapíthatjuk, hogy első ízben jött létre ekkor egy mindenkihez szóló és mindenki számára hozzáférhető tömegirodalom.”⁹ Tulajdonképpen Luther lett az első bestseller-szerző, akit *így is ismertek*. Vagy másképp fogalmazva: az első író, aki a nevével tudta „eladni” új könyveit.¹⁰

Luthert hamarosan mások is követték, s beindult az a hatalmas vallási propagandaháború, mely a következő évszázadban Európa-szerte dúlt. Ebben az „emberek tudatáért” folytatott gigászi háborúban a protestantizmus lényegében folytonos támadásban volt, épp azért, mert tudta, hogyan hasznosítsa a köznyelveknek a kapitalizmus által létrehozott és egyre jobban bővülő könyvpiacát, míg az ellenreformáció a latin fellegvárát védte. Ezt jelképezi a Vatikán *Index Librorum Prohibitorum*-a, az a könyvjegyzék, melynek összeállítását a nyomtatást kihasználó lázítás jelentős volumene tette szükségessé, s melynek hiába keresnénk protestáns megfelelőjét. Semmi sem érzékelteti jobban ezt az ostrom-hangulatot, mint I. Ferenc 1535-ös pánikszerű rendelete, melyvel körél általi halál terhe mellett betiltotta bármilyen könyv nyomtatását országában. A tiltás és annak végrehajthatatlansága egyazon okban gyökerezett: Franciaország keleti határain protestáns államok helyezkedtek el, melyek a csempészhető nyomdai termékek áradatát állították elő. Vegyük csak a kálvini Genfet! 1533 és 1540 között mindössze 42 kiadvány jelent itt meg, de ez a szám 1550–1564 között már 527-re nőtt, s ez utóbbi időszakban már nem kevesebb, mint 40 független nyomda termelt szüntelenül.¹¹

A protestantizmus és a nyomtatás-kapitalizmus szövetsége, kihasználva az olcsó tömegkiadásokban rejlő lehetőségeket, rövid idő alatt volt képes hatalmas új olvasói csoportokat kialakítani, nem utolsósorban a kereskedők és a nők körében, akik jellemzően kevéssé vagy egyáltalán nem tudtak latinul, és egyúttal politikai-vallási célok elérésére is mozgósítani tudta őket. Szükségszerű volt, hogy ez nem csupán az Egyház alapjait rengesse meg. Ugyanez a földindulás hozta létre Európa első nem dinasztikus és nem városállami államait: a Holland Köztársaságot és a puritánok *Commonwealth*-jét. (I. Ferenc pánikreakciója épp annyira volt politikai, mint vallási.)

⁸ Uo. 289–290. [A könyv születése, 283. Az Anderson által idézett angol szövegben, eltérően a mű magyar fordításától, „in every part of the country”, azaz „országszerte” szerepel – A ford.]

⁹ Uo. 291–295. [A könyv születése, 284–287. Az Anderson által idézett angol szöveg némileg eltér a fentitől: „We have here for the first time a truly mass readership and a popular literature within everybody’s reach.” „Először találkozunk valóban tömeges olvasóközönséggel, és mindenki számára elérhető népszerű irodalommal.” – A ford.]

¹⁰ Ebből a szempontból ez csupán egy lépést jelentett afelé a helyzet felé, hogy a 17. századi Franciaországban Corneille, Molière és La Fontaine tragédiáikat, illetve vígjátékaikat kéziratban adták el közvetlenül a kiadóknak, akik a szerzők piaci hírnevét tekintve, nagyszerű befektetésként vásárolták meg azokat. Uo. 161. [A könyv születése, 166.]

¹¹ Uo. 310–315. [A könyv születése, 304.]

9) A harmadik tényezőt egyes, lassan és földrajzilag egyenetlenül terjedő köznyelvek jelentették, melyeket néhány kedvező helyzetben lévő, leendő abszolutista uralkodó az adminisztratív központosítás eszközeként tekintett. Itt érdemes megjegyezni, hogy a latin egyetemessége a középkori Nyugat-Európában sosem felelt meg egy egyetemes politikai rendszernek. A birodalmi Kínával való összevetés, ahol a mandarinbürokrácia és a festett írásjelek elterjedésének hatóköre szinte teljesen egybeesett, igen tanulságos. Nyugat-Európa politikai fragmentálódása a Nyugat-Római Birodalom bukását követően azt jelentette, hogy egyetlen uralkodó sem volt képes monopolizálni, kizárólagosan a saját országára jellemző államnyelvvé tenni a latint, így a latin vallási autoritativ jellegének sosem alakult ki a politikai megfelelője.

Mivel az adminisztrációban a könyvnyomtatásnál, illetve a 16. századi vallási fel-fordulásnál korábban jelentek meg a köznyelvek, ezért – legalábbis kezdetben – a szakrális elképzelt közösségek felbomlásának önálló tényezőjeként kell őket tekintenünk. Ugyanakkor semmi nem utal arra, hogy bármifajta mélyebb szociológiai ok – protonacionalista impulzusokról nem is beszélve – játszott volna szerepet a köznyelvesítésben ott, ahol az megjelent. A latin Európa északnyugati periferiáján elhelyezkedő „Anglia” esete különösen jól világítja meg a kérdést. A normann hódítás előtt az udvari irodalom és adminisztráció nyelve az angolszász volt. Az azt követő másfél évszázad alatt lényegében minden királyi dokumentum latinul íródott. 1200 és 1350 között ezt az állami latint felváltotta a normann francia. Időközben az idegen eredetű uralkodó réteg nyelve és az alávetett népesség által használt angolszász nyelv lassan összeolvadt, létrehozva az óangolt. Az összeolvadásnak köszönhetően 1362 után az új nyelv lett a bíraskodás nyelve, majd a parlament megnyitása is. Ezt követte Wycliffe 1382-es *kézírtos* Bibliája, amely köznyelven íródott.¹² Semmi esetre sem szabad elfelejtenünk, hogy ezek az egymást váltó nyelvek „állami” és nem „nemzeti” nyelvek voltak; és hogy a szóban forgó állam nemcsak a mai Anglia és Wales területét foglalta magában, hanem adott időszakokban Írország, Skócia és Franciaország egyes részeit is. Az uralma alatt álló népek túlnyomó többsége persze kevéssé vagy egyáltalán nem beszélte a latint, a normann franciát vagy az óangolt.¹³ Csaknem egy évszázaddal az óangol politikai trónraemlése után üzték el a londoni uralmat „Franciaországból”.

Valamivel lassabban ugyan, de a Szajna mentén is hasonló fejlemények mentek végbe. Ahogy Bloch szarkasztikusan megjegyezte: „olyan nyelvvél – a franciával – van dolgunk, amelyet sokáig a latin deformált változatának tekintettek, s amely csak évszázadok múltán emelkedett irodalmi méltóságra”,¹⁴ és csak 1539-ben, I. Ferenc Villers-Cotterêts-i ediktumával vált a bíraskodás nyelvév.¹⁵ Más dinasztikus birodalmakban

¹² SETON-WATSON, *Nations and States*, 28–29. BLOCH, *Feudal Society*, I., 75. [A feudális társadalom, 97.]

¹³ Azt ugyanakkor nem feltételezhetjük, hogy a közigazgatás köznyelvi egységesedése azonnal vagy teljes mértékben megvalósult. Igencsak valószínűtlen, hogy Guyenne-t valaha is elsősorban korai angol nyelven igazgatták volna Londonból.

¹⁴ BLOCH, *Feudal Society*, I., 98. [A feudális társadalom, 119.]

¹⁵ SETON-WATSON, *Nations and States*, 48.

a latin sokkal tovább fennmaradt – a Habsburgok alatt még jócskán a 19. században is. Megint másokban „külföldi” köznyelv diadalmaskodott: a 18. században a Romanovok udvari nyelve a francia és a német volt.¹⁶

A nyelv „kiválasztása” mindegyik esetben fokozatosan, öntudatlanul, pragmatikusan, sőt, mondhatni ötlerszerűen történt. Mint ilyen, jelentősen különbözött azon 19. századi uralkodók tudatos nyelvpolitikájától, akik ellenséges népi nyelvi nacionalizmusokkal kényszerültek szembenézni. (Ld. később a 6. fejezetet.) A különbség egyik világos jele, hogy a régi adminisztratív nyelvek *nem voltak többek*, mint a hivatalnoki karok által a saját kényelmükre használt nyelvek. Fel sem merült annak a gondolata, hogy módszeresen az uralkodó hatalma alatt élő különböző népcsoportokra kényszerítsék ezt a nyelvet.¹⁷ Mindazonáltal ezen köznyelveknek a hatalmi nyelv státuszába való emelése, melynek során bizonyos értelemben versenybe kerültek a latinnal (a francia Párizsban, az [ó]angol Londonban), maga is hozzájárult a kereszténység elképzelt közösségének hanyatlásához.

Mindent összevetve valószínűsíthető, hogy a latin ezoterizációja, a reformáció, valamint az adminisztratív köznyelvek véletlenszerű kialakulása meghatározóan, s e jelen kontextusban elsősorban negatív értelemben járult hozzá a latin trónfosztásához. Az új elképzelt nemzeti közösségek felemelkedése anélkül is megvalósulhat, hogy e tényezők közül bármelyik – sőt akár mindegyik – jelen lenne. Ami pozitív értelemben tette elképzelhetővé az új közösségeket, az a félig véletlenszerű, de robbanékony kölcsönhatás volt a termelés rendszere és a termelési viszonyok (kapitalizmus), a kommunikáció technológiája (nyomtatás) és az emberiség nyelvi megosztottságának sorsszerűsége között.¹⁸

A sorsszerűség lényegi tényező. Mert bármily emberfeletti tettekre volt is képes a kapitalizmus, a halál, illetve a nyelv személyében két szívós ellenfélre talált.¹⁹ Egyes nyelvek kihalhatnak vagy kiirthatók, de sosem volt és sosem lesz mód az emberiség egyetemes nyelvi egységesítésére. Ugyanakkor az egymás kölcsönös meg nem értése történetileg nem volt különösebben jelentős egészen addig, míg a kapitalizmus és a könyvnyomtatás létre nem hozta a tömeges egynyelvű olvasóközönségeket.

Fontos ugyan, hogy ne tévesszük szem elől a sorsszerűség gondolatát, a nyelvi sokféleség megmásíthatatlan *keretfeltételének* értelmében, mégis hiba lenne e sorsszerűséget a nacionalista ideológiák azon közös elemével azonosítani, amely *adott* nyelvek primordiális sorsszerűségét emeli ki, illetve hasonló szellemben társítja ezeket *adott* területi egységekhez. Számunkra a sorsszerűség, a technológia és a kapitalizmus közötti köl-

¹⁶ Uo. 83.

¹⁷ Ennek a tételnek megerősítését adja I. Ferenc, aki – ahogy már láttuk – 1535-ben mindenfajta könyvnyomtatást betiltott, majd négy évre rá a franciát tette bíróságai hivatalos nyelvén.

¹⁸ Nem ez volt az első ilyen „véletlen”. Febvre és Martin megjegyzi, hogy míg a polgárság már a 13. század végi Európában is szemmel láthatóan létezett, a papír általános használata csak a 14. század végén terjedt el. A papír sima felülete nélkül nem kerülhetett sor szövegek és képek tömeges sokszorosítására – amire újabb hervenőt évet kellett várni. A papír azonban nem európai találmány volt. Egy másik történelemből, Kínából úszott be a képbe az iszlám világon keresztül. Ld. *The Coming of the Book*, 22, 30, 45. [A könyv születése, 31 skk.]

¹⁹ A mai napig nem léteznek óriás multinacionális könyvkiadók.

önhatás a lényeges. A könyvnyomtatás előtti Európában, és természetesen máshol is a világon, az olyan beszélt nyelvek diverzitása, melyek beszélőik számára életük alapját jelentették (illetve jelentik), mérhetetlenül nagy volt; olyannyira, hogy ha a nyomtatás-kapitalizmus minden lehetséges beszélt köznyelvet ki akart volna aknázni, akkor kisléptékű kapitalizmus maradt volna. Megszabott határokon belül azonban ezek a nyelvváltozatok alkalmasak voltak arra, hogy jóval kisebb számú nyomtatott nyelvvé (*print-language*) rendezzék össze őket. A hangokat jelölő jelrendszerek mindenkor önkényes jellege nagyban megkönnyítette az összerendezés folyamatát.²⁰ (Minél ideografikusabbak, képirásszerűbbek a jelek, annál nagyobb az összerendezés hatóköre. Egyfajta ereszkedő hierarchiát figyelhetünk meg az algebrától indulva, a kínain és az angolon át a szótagokat szabályszerűen jelölő franciáig és indonézig.) Semmi sem szolgálta inkább a rokon köznyelvek „összerendezésének” ügyét, mint a kapitalizmus, amely a nyelvtan és a szintaxis megszabta határokon belül olyan, mechanikusan reprodukálható nyomtatott nyelveket hozott létre, melyek alkalmasak voltak a piaci terjesztésre.²¹

Ezek a nyomtatott nyelvek három különböző módon járultak hozzá a nemzeti tudat alapjainak lerakásához. Az első és legfontosabb az, hogy a kommunikáció és a cselekedés egységes mezőjét hozták létre a latin alatt és a beszélt köznyelvek felett. A számos különböző francia, angol vagy spanyol nyelvjárás beszélői, akik nehezen vagy épp se-hogy se voltak képesek megérteni egymás beszédét, a papír és a nyomtatás segítségével már meg tudták érteni egymást. Ennek folyamán fokozatosan tudomást szereztek a saját adott nyelvmezőjükhez tartozó emberek százazreiről, vagy akár millióiról, s ezzel párhuzamosan arról, hogy csak ezek a százazrek vagy milliók tartoznak oda. Ezek az olvasótársak, akikkel a könyvnyomtatás révén kerültek kapcsolatba, alkották a nemzeti alapon elképzelt közösség magját a maguk szekuláris, partikuláris látható láthatatlanságában.

A második az, hogy a nyomtatás-kapitalizmus újfajta állandóságot kölcsönzött a nyelveknek, ez pedig hosszú távon segítette a régiség képzetének kialakulását, ami olyan-nyira fontos a nemzet szubjektív eszméje szempontjából. Ahogy Febvre és Martin emlékeztetnek rá, a nyomtatott könyv egy állandó formát rögzít, mely időben és térben egyaránt végtelenül sokszorosítható. Im már nincs kitéve a másoló szerzetesek egyéni-eszkedő és „öntudatlanul modernizáló” hatásának. Így, míg a 12. századi francia nyelv szembeötlően különbözött attól, amelyen Villon írt a tizenötödikben, a változás üteme

²⁰ E kérdés tanulságos tárgyalására ld. STEINBERG, S. H., *Five Hundred Years of Printing*, Harmondsworth, Penguin, 1966, 5. fejezet. Az, hogy az „ough” jelsort máshogy kell ejteni az „although”, „bough”, „lough”, „rough”, „cough” és „hiccough” szavakban, egyrészt jól mutatja, hogy a mai bevett angol helyesírás milyen nagy nyelvi sokféleségből alakult ki, másrészt pedig a végeredmény ideografikus minőségét jelzi.

²¹ Alapos mérlegelés után jelentem ki, hogy „semmi sem szolgálta inkább... mint a kapitalizmus”. Steinberg és Eisenstein egyaránt közel jár ahhoz, hogy „a” könyvnyomtatásban a modern történelem szellemét istenítsék. Febvre és Martin sosem feledkeznek meg arról, hogy a könyvnyomtatás nyomdákát és kiadóvállalatokat feltételez. Ebben az összefüggésben érdemes emlékeztetni arra, hogy bár a könyvnyomtatást először Kínában találták fel, feltehetően ötszáz évvel annak európai megjelenése előtt, mégsem ért el forradalmi hatást – épp a kapitalizmus ottani hiánya miatt.

a tizenhatodikban már döntően csökkent. „A 17. századra Európa nyelvei általában elnyerték modern alakjukat.”²² Más szóval, ezeket a megállapodott nyomtatott nyelveket mára már három évszázados patina fedi; 17. századi elődeink szavait oly módon vagyunk képesek megérteni, ahogy Villon még nem volt képes az ő 12. századi elődeit.

A harmadik pedig az, hogy a nyomtatás-kapitalizmus által létrehozott hatalmi nyelvek típusukat tekintve különböztek a régebbi adminisztratív köznyelvektől. Egyes nyelvjáráások óhatatlanul „közelebb” álltak a nyomtatott nyelvhez, és meghatározták annak végső formáját. Hátrányos helyzetű rokonaik, amelyek még asszimilálhatóak a kialakuló nyomtatott nyelvhez, elsősorban azért veszítették el pozíciójukat, mert sikertelenül (vagy relatíve sikertelenül) próbálkoztak saját nyomtatott formájukkal. Az „északnyugati” néemből („Plattdeutsch”) egy főként beszélt, ezért szubstandard német lett, mivel – például a Csehországban beszélt cseh nyelvvel ellentétben – asszimilálható volt a nyomtatott némethez. A Hochdeutsch, a King’s English, majd később a központi thai hasonlóképp tettek szert új politikai és kulturális kiválóságra. (Innen ered a 20. század végi Európa egyes nemzet alatti státuszban lévő népcsoportjainak a küzdelme, hogy szilárdan megvessék a lábukat a nyomtatásban és a rádióban, és ezzel megváltoztassák alávetett helyzetüket.)

Újra hangsúlyozni szeretném, hogy a nyomtatott nyelvek rögzülésének és a beszélt nyelvek státuszában végbement differenciálódásnak az eredete túlnyomórészt öntudatlan folyamat, amely a kapitalizmus, a technológia és az emberiség nyelvi diverzitásának robbanékony interakciójából jött létre. De mint oly sok más tényezőről a nacionalizmus történetében, erről is elmondható, hogy ha egyszer már „megvan”, akkor követendő formális modellt válhat, amit, ahol célszerű, Machiavelli szellemében tudatosan ki is aknáznak. Ma a thai kormányzat határozottan ellenzi, hogy a külföldi misszionáriusok saját írásrendszereket hozzanak létre a hegyekben élő törzsi kisebbségek számára, és a saját nyelvükön készült kiadványokkal lássák el őket, miközben ugyanaz a kormányjórészt közömbösen viselkedik az iránt, hogy ezek a kisebbségek milyen nyelvet beszélnek. Különösen tanulságos a török nyelveket beszélő népek sorsa a mai Törökországhoz, Iránhoz, Irakhoz és Szovjetunióhoz tartozó területeken. Az a nyelvcsalád, mely olyan beszélt nyelvekből áll, amelyek valaha mindenütt összerendezhetők s ezáltal érthetőek voltak az arab írásnak köszönhetően, tudatos manipulációk miatt elvesztette ezt az egységét. A török Törökország nemzeti öntudatának emelése, illetve a szélesebb körű iszlámmal való önazonosítás gyengítése végett Atatürk kötelező jelleggel bevezette a latin-ábécét.²³ A szovjet hatóságok előbb a latin-ábécé kötelező, iszlám- és perzsaellenes

²² *The Coming of the Book*, 319. Vö. *L’Apparition*, 477: „Au XVIIe siècle, les langues nationales apparaissent un peu partout cristallisées.” [Vö. „A XVII. században a nemzeti nyelvek mindenfelé már kikristályosodott formában jelennek meg.” *A könyv születése*, 309.]

²³ KOHN, Hans, *The Age of Nationalism*, New York, Harper, 1962, 108. A tárgyilagosság kedvéért azt is meg kell jegyeznünk, hogy Kemal ezzel a lépésével a modern, latin betűs nyugat-európai civilizációval kívánta közös nevezőre hozni a török nacionalizmust.

meghonosításával követték a példát, majd az 1930-as sztálini években a cirill-ábécé oroszosító szándékú bevezetésével.²⁴

Az eddigi érvelésből levont következtetéseket úgy összegezzük, hogy mivel a kapitalizmus és a könyvnyomtatás technológiájának útja egyaránt az emberi nyelv végzetes diverzitása felé irányult, ez a tény megteremtette az elképzelt közösség egy új formájának a lehetőségét, amely alapmorfológiájában a modern nemzet számára készítette elő a terepet. E közösségek lehetséges kiterjedése belsőleg korlátozott volt, valamint a legvéletlenszerűbb megfeleltethetőségben állt a létező politikai határokkal (amelyek lényegében a dinasztikus expanzionizmus fénykorában fennálló állapotot rögzítették).

Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy ma szinte minden modern öntudatos nemzet – és nemzetállam – rendelkezik „nemzeti nyomtatott nyelvvel”, sokan közülük osztoznak ezeken a nyelveken, mások esetében pedig csak a lakosság egy parányi része „használja” a nemzeti nyelvet beszéd vagy írás céljára. Spanyol-Amerika vagy az „angolszász família” nemzetállamai egyértelmű példák az első típusra; számos korábbi gyarmat pedig, különösen Afrikában, a másodikra. Más szóval, a kortárs nemzetállamok konkrét kialakulása semmi esetre sem esik egybe az egyes nyomtatott nyelvek elterjedési területével. A nyomtatott nyelvek, a nemzeti tudat, illetve a nemzetállamok közötti kapcsolatokban megfigyelt diszkontinuitások magyarázatáért azon új politikai entitások hatalmas tömbjéhez kell fordulnunk, amelyek 1776–1838 között jelentek meg a nyugati féltekén, valamennyien vállaltan nemzetként, és – Brazília érdekes kivételétől eltekintve – (nem dinasztikus) köztársaságként határozva meg magukat. Nem pusztán azért, mert történetileg először jelentek meg ilyen államok a világ színpadán, és így óhatatlanul első igazi modellként szolgáltak arra vonatkozóan, hogy az ilyen államoknak hogyan kell „kinézniük”, hanem azért is, mert nagy számuk és egyidejű születésük termékeny talajt jelent az összehasonlító vizsgálódás számára.

²⁴ SETON-WATSON, *Nations and States*, 317.

A 18. század végén és a 19. század elején megjelenő új amerikai államok rendkívül érdekesek, mivel szinte lehetetlennek tűnik megmagyarázni kialakulásukat azzal a 19. század közepére jellemző európai nacionalizmusból könnyen levezethető két tényezővel, amely eddig uralta a nacionalizmus születésére vonatkozó igencsak provinciális európai gondolkodást.

Először is, akár Brazíliára, akár az USA-ra, akár Spanyolország egykori gyarmataira gondolunk, nem a nyelv volt az az elem, amely megkülönböztette őket uralkodójuk birodalmának fővárosától. Valamennyi – az USA-t is beleértve – kreol állam volt, amelyek létrehozói és irányítói ugyanazon nyelvvél és leszármazással rendelkeztek, mint azok, akik ellen harcoltak.¹ Valójában ki kell jelentenünk, hogy a nyelv még szóba sem került e korai nemzeti felszabadító harcokban.

Másodszor, komoly okunk van megkérdőjelezni, hogy alkalmazható-e Nairn egyébként meggyőző alábbi tétele a nyugati féltéke legnagyobb részére:

„A jellegzetesen modern értelemben vett nacionalizmus megjelenése kötődött az alsóbb osztályok politikai beavatásához ... Bár néha ellenségesek a demokráciával szemben, a nemzeti mozgalmak rendszerint népi szemléletűek, és annak keresik a módját, hogy bevezessék az alsóbb osztályokat a politikai életbe. Legjellemzőbb változatában ez egy nyugtalan középosztály és értelmiségi vezetés formájában jelentkezik, amely megpróbálja feléleszteni és az új államok támogatására felhasználni a népi osztályok energiáit.”²

A 18. század végén az európai típusú „középosztály” – legalábbis Dél- és Közép-Amerikában – még minden bizonnyal jelentéktelen volt. Ottani értelmiségéről sem igazán beszélhetünk, mivel „azokban a nyugodt gyarmati mindennapokban kevés olvasás zavarta meg az emberek életének előkelő és sznob ritmusát”.³ Mint láttuk, az első spanyol-amerikai regény csak 1816-ban jelent meg, jóval a szabadságharcok kirozása után. Egyértelműen bebizonyosodott, hogy a mozgalmak élén nagybirtokosok álltak, akik a

¹ Kreol (criollo) = (elméletileg) tisztán európai őseiktől származó, de az amerikai kontinensen (később – kiterjesztéssel – bárhol Európán kívül) született személy.

² NAIRN, *The Break-up of Britain*, 41.

³ MASUR, Gerhard, *Simón Bolívar*, Albuquerque, University of New Mexico Press, 1948, 17.

valamivel kisebb létszámú kereskedőréteggel és szakemberek (ügyvédek, katonatisztek, helyi és tartományi funkcionáriusok) különböző csoportjaival szövetkeztek.⁴

Olyan fontos esetekben, mint Venezueláé, Mexikóé vagy Perué, a Madridtól való függetlenség elnyerésének legfontosabb oka épp nem az volt, hogy „bevezessék az alsóbb osztályokat a politikai életbe”, hanem az „alsóbb osztályok” politikai aktivizálódásától, azaz az indiánok és a négerok lázadásaitól való félelem.⁵ (Ez a félelem csak tovább nőtt, amikor a „Világsszellem titkára” – ahogy Hegel nevezte – 1808-ban elfoglalta Spanyolországot, s így megfosztotta a kreolokat attól a katonai támogatástól, amit az Ibériai-félsziget vészhelyzet esetén nekik nyújthatott.) Peruban még friss volt a Tupac Amaru (1740–1781) vezetete nagyszabású népfelkelés emléke.⁶ 1791-ben Toussaint L'Ouverture vezetésével fekete rabszolgák lázadtak fel, ami a nyugati féltéke második független államának megalakulásához vezetett 1804-ben – megrémítve Venezuela nagy rabszolgatartó ültetvényeseit.⁷ Amikor 1789-ben Madridban egy új, emberibb rabszolgatörvényt bocsátottak ki, amely részleteiben meghatározta a tulajdonosok és a rabszolgák jogait és kötelességeit, „a kreolok tiltakoztak az állami beavatkozás ellen, arra hivatkozva, hogy a rabszolgák hajlamosak a bűnre és a függetlenségre [sic], és a gazdaság számára nélkülözhetetlenek. Venezuelában – és lényegében a karibi térség egész spanyol részén – az ültetvényesek megtagadták a törvény alkalmazását, majd 1794-ben annak felfüggesztését is elérték.”⁸ Maga Bolívar, a Felszabadító egyszer azt találta mondani, hogy egy néger felkelés „ezerszer rosszabb, mint egy spanyol invázió”.⁹ Azt sem szabad elfelednünk, hogy a Tizenhárom Gyarmat függetlenségi mozgalmának élén rabszolgatartó nagybirtokosok álltak. Az 1770-es években maga Thomas Jefferson is azok között a virginiai ültetvényesek között volt, akiket feldühített, hogy a lojalista kormányzó rendeletben szabadította fel a lázadó gazdáikat megtagadó rabszolgákat.¹⁰ Sokatmondó az a tény is, hogy Madrid azáltal tudta sikeresen visszaszerezni hatalmát 1814–1816 között Venezuelában, illetve 1820-ig megtartani a távoli Quitót, hogy az előbbiben a rabszolgák, az utóbbiban pedig az indiánok támogatását szerezte meg a fellázadt kreolokkal szemben.¹¹ Ha ehhez hozzávesszük, hogy milyen sokáig tartottak a felszabadító harcok az ekkorra már másodrendű európai hatalomnak számító Spanyolország ellen, amelyet nemrég

⁴ LYNCH, *The Spanish-American Revolutions*, 14–17 és *passim*. Ezek az arányok azért alakultak ki, mert a fontosabb kereskedelmi és adminisztratív funkciókat jórészt a spanyolországi születésű spanyolok monopolizálták, míg a földtulajdonlás teljesen nyitva állt a kreolok előtt.

⁵ Ebből a szempontból egyértelműen adódik az összehasonlítás a száz évvel későbbi búr nacionalizmussal.

⁶ Utalás Napóleon spanyolországi hadjáratára – *A ford.*

⁷ Talán érdemes megemlíteni, hogy Tupac Amaru nem tagadta meg teljesen a spanyol király iránti engedelmességet. Ő és követői (főleg indiánok, valamint néhány fehér és meszic) a limai rezsim elleni harcukban lázadtak fel. MASUR, *Simón Bolívar*, 24.

⁸ SETON-WATSON, *Nations and States*, 201.

⁹ LYNCH, *The Spanish-American Revolutions*, 192.

¹⁰ Uo. 224.

¹¹ MORGAN, Edward S., *The Heart of Jefferson*, *New York Review of Books*, 1978. augusztus 17., 2.

¹² MASUR, *Simón Bolívar*, 207; LYNCH, *The Spanish-American Revolutions*, 237.

el is foglaltak, akkor a latin-amerikai felszabadítási mozgalmak „vékony” társadalmi támogatottságát feltételezhetjük.

Ugyanakkor mégis nemzeti felszabadítási mozgalmak voltak. Bolívar megváltoztatta a rabszolgákról alkotott véleményét,¹² és felszabadító társa, San Martín 1821-ban kihirdette, hogy „a jövőben az őslakosokat nem indiánoknak vagy bennszülötteknek fogják nevezni; Peru gyermekei és állampolgárai ők és peruiakként lesznek ismertek.”¹³ (Hozzátehetjük: annak ellenére, hogy a nyomtatás-kapitalizmus még nem jutott el ezekhez az analfabétákhoz.)

Íme, a rejtély: miért épp a kreol közösségek alakították ki oly korán saját nemzeti ösztartozásuk fogalmait – jóval korábban, mint Európa nagy része? Miért ezek a gyarmati tartományok, ahol nagyszámú elnyomott, spanyolul nem beszélő népesség élt, születtek olyan kreolokat, akik tudatosan honfitársukként értelmezték újra ezt a népességet? És miért lett Spanyolországból¹⁴, melyhez oly sok szállal kötődtek, idegen ellenség? Miért töredezett olyan gyorsan tizenhét különálló államra a spanyol-amerikai birodalom, amely csaknem három évszázadon át nyugodtan élte életét?

A két leginkább elfogadott magyarázó ok Madrid erősödő kontrollja és a felvilágosodás liberalizáló gondolatainak terjedése a 18. század második felében. Kétségtelenül igaz, hogy III. Károly (1759–1788), a tetterős „felvilágosult abszolutista uralkodó” politikája egyre jobban frusztrálta, dühítette és megrémítette a felsőbb kreol rétegeket. A gunyorosan néha Amerika második meghódításának is nevezett politika bevezetésével Madrid új adókat vetett ki, az adóbehajtást hatékonyabbá tette, spanyol érdekeltségű kereskedelmi monopóliumokat kényszerített ki, a saját érdekei szerint szorította vissza a gyarmatok és az anyaország közötti kereskedelmet, központosította a közigazgatási hierarchiát és elősegítette az anyaország felől érkező nagyarányú bevándorlást.¹⁵ Mexikó például a 18. század elején 3 millió pesós évi bevétellel gazdagította a Koronát. A század végére azonban ez az összeg majdnem ötszörösére nőtt, elérve a 14 milliót, amiből csak

¹² Igaz, meg-megtorpant elhatározása kivitelezésében. Nem sokkal azután, hogy Venezuela kinyilvánította függetlenségét, 1810-ben felszabadította saját rabszolgáit. Amikor 1816-ban Haitire menekült, úgy szerezte meg Alexandre Pétion elnök katonai támogatását, hogy megígérte, minden felszabadított területen eltörli a rabszolgaságot. 1818-ban Caracasban beváltotta ígéretét, de azt sem szabad elfelejtenünk, hogy Madrid 1814–1816 közötti venezuelai sikerei részben az udvarhoz hű rabszolgák felszabadításának volt köszönhető. Amikor 1821-ben Bolívar Nagy-Kolumbia (Venezuela, Új-Granada és Ecuador) elnöke lett, kérésére a Kongresszus elfogadta a rabszolgák *fiat* felszabadító törvényt. „Azért nem kérte a Kongresszustól a rabszolgaság eltörlését, mert nem akarta kihívni maga ellen a nagy földbirtokosok rosszallását.” MASUR, *Simón Bolívar*, 125, 206–207, 329, 388.

¹³ LYNCH, *The Spanish-American Revolutions*, 276. Kiemelés tőlem.

¹⁴ Maga a szó is anakronizmus. A 18. században az általánosan használt kifejezés még mindig a Las Españas [Spanyolországok], nem pedig az España [Spanyolország] volt. SETON-WATSON, *Nations and States*, 53.

¹⁵ Ez az új birodalmi agresszivitás részben a felvilágosult eszmékkel, részben a krónikus pénzügyi problémákkal, s részben – 1779 után – az Angliával folytatott háborúval magyarázható. LYNCH, *The Spanish-American Revolutions*, 4–17.

4 milliót fordítottak a helyi közigazgatás működtetésére.¹⁶ Ezzel egyidejűleg, a spanyol bevándorlás az 1780–1790-es évtizedben az 1710–1730-as évekének ötszörösére volt.¹⁷

Kétségtelen, hogy a transzatlanti kommunikáció fejlődése, valamint az a tény, hogy az amerikai gyarmatok nyelve és kultúrája megegyezett birodalmi fővárosaikkal, a Nyugat-Európában kidolgozott új gazdasági és politikai eszmék viszonylag gyors és könnyű átvételét tette lehetővé. A Tizenhárom Gyarmat sikeres felkelése az 1770-es évek végén, és a francia forradalom kitörése az 1780-as évek végén mindenképp erős hatással járt. Semmi sem igazolja jobban ezt a „kulturális forradalmat”, mint az újonnan felszabadult közösségek határozott *republikánizmus*.¹⁸ Az amerikai kontinensen Brazília kivételével sehol nem jelent meg komoly szándék a dinasztikus elv újbóli érvényesítésére; de még ott sem történhetett volna meg, ha nem menekül oda Napóleon elől maga a portugál uralkodó 1808-ban. (13 évig tartózkodott ott, és mielőtt hazatért, Brazíliai I. Péter néven helyben megkoronáztatta a fiát.)¹⁹

Bár Madrid erőszakossága és a liberalizmus szelleme kulcsfontosságú az amerikai spanyol gyarmatok kialakuló ellenállásának megértésében, mégsem jelentenek elegendő magyarázatot arra, hogyan válhattak érzelmileg elfogadhatóvá, politikailag pedig életképesé olyan entitások, mint Chile, Venezuela vagy Mexikó,²⁰ illetve miért deklarálta San Martín, hogy egyes őslakosokat a „perui” neologizmussal kell meghatározni. Ős végtére is a komoly áldozatokat sem magyarázzák meg. Mert bár kétségtelen, hogy a kreol elitrétegek – értve ezalatt egy *történelmileg adott társadalmi formációt* – hosszú távon jól profitáltak a függetlenségből, e rétegek tagjai közül sokan – akik 1808 és 1828 között *élték az életüket* –, pénzügyileg csődbe mentek. (Vegyünk egyetlen példát: Madrid 1814–16-os ellentámadása idején „a venezuelai földbirtokos családok több mint kétharmadának komoly kisajátításokat kellett elszenvednie.”²¹) És legalább ennyi

¹⁶ Uo. 301. 4 millió peso Spanyol-Amerika más részeinek közigazgatási kiadásait fedezte, és 6 millió volt a tiszta haszon.

¹⁷ Uo. 17.

¹⁸ Az első Venezuelai Köztársaság (1811) alkotmánya több helyen szó szerint vesz át részeket az Egyesült Államok alkotmányából. MASUR, *Simón Bolívar*, 131.

¹⁹ José Murilo de CARVALHO remek, szerteágazó elemzésben mutatja be Brazília külön útjának strukturális okait: *Political Elites and State Building: The Case of Nineteenth-Century Brazil, Comparative Studies in Society and History*, 24: 3 (1982), 378–399. A két legfontosabb ok a következő volt: (1) Az oktatás eltérő rendszere. Míg „huszonhárom egyetem volt annak a későbbi tizenhárom államnak a területén”, ami Spanyol-Amerikából jött létre, „Portugália módszeresen megakadályozta bármilyen felsőoktatási intézmény létrejöttét a gyarmatain, kivéve az egyházi főiskolákat”. Mivel csak az anyaországban található Coimbra Egyetemen lehetett felsőfokon tanulni, a kreol elit ide járatta gyermekeit – túlnyomó többségben a jogi fakultásra. (2) Eltérő karrierlehetőségek a kreolok számára. De Carvalho megállapítja, hogy „sokkal inkább kirekesztették az amerikai születésű spanyolokat a magasabb funkciókból a spanyol oldalon [sic]”. Ld. még SCHWARTZ, Stuart B., *The Formation of a Colonial Identity in Brazil*, in CANNY, Nicholas – PAGDEN, Anthony (szerk.), *Colonial Identity in the Atlantic World, 1500–1800*, Princeton, Princeton University Press, 1987, 2. fejezet. Schwartz a 38. oldalon megjegyzi: „a gyarmati korszak első három évszázadában nem működött Brazíliában nyomda”.

²⁰ Szinte ugyanezt lehet elmondani London és a Tizenhárom Gyarmat viszonyáról, illetve az 1776-os forradalom ideológiájáról.

²¹ LYNCH, *The Spanish-American Revolutions*, 208.; vö. MASUR, *Simón Bolívar*, 98–99, 231.

hajlandó volt életét áldozni az ügyért. Elgondolkodtató, hogy ezek a jómódú rétegek miért voltak hajlandók ennyi áldozatot hozni.

Miért is? A választ azzal a meglepő ténnyel kezdjük, hogy „az új dél-amerikai közársaságok mindegyike megfelelt egy, a 16–18. század között fennálló közigazgatási egységnek”.²² Ebben a tekintetben előrevetítették Afrika, illetve Ázsia egyes részeinek új, a 20. század közepén kialakuló államait, és éles ellentétben állnak a 19. század végén és a 20. század elején létrejött új európai államokkal. Az amerikai közigazgatási egységek eredeti meghatározása bizonyos mértékig önkényes és esetleges volt, az egyes területfoglalások kiterjedésével esett egybe. Idővel azonban földrajzi, politikai és gazdasági tényezők hatására komolyabb realitásokká váltak. A spanyol-amerikai birodalom hatalmas kiterjedése, az óriási geológiai és éghajlati változatosság, és mindenekelőtt a preindusztriális korra jellemző roppant kommunikációs nehézségek hatására ezek az egységek önálló karaktert alakítottak ki. (A gyarmati időszakban Buenos Airesből Acapulcoba négy hónapig tartott a hajóút, vissza még tovább; a szárazföldi út Buenos Airesből Santiagóba általában két hónapig tartott, Cartagenába pedig kilencig.²³) Ráadásul Madrid kereskedelmi politikájának eredményeképp minden közigazgatási egységből külön gazdasági zóna lett. „Az amerikaiak számára bármifajta verseny tiltva volt az anyaországgal, és még a kontinens külön részei sem kereskedhettek egymással. Az Amerika egyik végéből a másikba tartó amerikai áruknak meg kell járniuk a spanyol kikötőket, a spanyol tengerhajózás pedig monopóliumhelyzetben kereskedett a gyarmatokkal.”²⁴ Ezekkel a történelmi tapasztalatokkal magyarázhatjuk, miért volt az „amerikai forradalmak egyik alapelve az *uti possidetis*, amelynek alapján minden nemzet tartotta magát a felszabadítási mozgalom kezdetét jelölő 1810. évi területi *status quo*-hoz”.²⁵ Ugyanezen tapasztalatok kétségkívül hozzájárultak Bolívar rövidéletű Nagy-Kolumbiajának, illetve a Rio de la Plata Egyesült Tartományoknak eredeti elemeikre való széttagolódásához (ezek ma Venezuela, Kolumbia, Ecuador, illetve Argentína, Uruguay, Paraguay, Bolívia néven ismertek). Egy „természetes földrajzi” vagy politikai-közigazgatási piacörzet önmagában még nem hoz létre kötődést. Ki áldozná az életét a KGST-ért vagy az Európai Gazdasági Közösségért?

Ha meg akarjuk érteni, hogyan válik idővel haza a közigazgatási egységből – nemcsak az amerikai kontinensen, hanem a világ más részein is –, azt kell megvizsgálunk, hogyan adnak maguknak értelmet a közigazgatás szervei. Victor Turner antropológus szemléletesen mutatta be az idők, státuszok és a helyek közötti „utazást” mint értelemteremtő tapasztalást.²⁶ Minden ilyen utazás magyarázatot kíván (a születéstől

²² MASUR, *Simón Bolívar*, 678.

²³ LYNCH, *The Spanish-American Revolutions*, 25–26.

²⁴ MASUR, *Simón Bolívar*, 19. Természetesen ezeket az intézkedéseket csak részben tudták foganatosítani, és mindig jelentős volt a csempészet.

²⁵ Uo. 546.

²⁶ Ld. TURNER, Victor, *The Forest of Symbols, Aspects of Ndembu Ritual*, Ithaca, Cornell University Press, 1967., különösen a „Betwixt and Between: The Liminal Period in *Rites de Passage*” című fejezetet.

a halálig vezető utazás például különböző vallási fogalmak kialakulásához vezetett). Mostani témánkban a zarándoklat jelent modellértékű utazást. Nem pusztán azért, mert a keresztény, muszlim vagy hindu gondolkodásban Róma, Mekka vagy Benáresz városa a szent földrajz szerint központ volt, hanem mert központi jellegüket megtapasztalták – és színpadi értelemben – „megrendezték” a távoli, és *más okból egymáshoz nem kapcsolódó* helyekről folyamatosan ideözönlő zarándokok. Bizonyos értelemben a régi vallási közösségek elképzelt külső határait igazából az szabta meg, hogy milyen zarándoklatokat tettek a hívők.²⁷ Mint korábban említettük, a malájok, perzsák, indiaiak, berberék és türkök furcsa együttes jelenléte Mekkában értelmezhetetlen lenne valamiféle közösségi tudat nélkül. A berber, aki a Kába-kő előtt találkozik a malájjal, bizonyára megkérdezi magában: „Miért csinálja ez az embert ugyanazt, amit én, miért ejti ki ugyanazon szavakat, amelyeket én kiejtek, holott még beszélgetni sem tudunk egymással?” Csak egyetlen válasz létezik, amit egyszer mindenkinek meg kell tanulnia: „Azért, mert *mi ... muszlimok vagyunk*.” A nagy-vallási zarándoklatok koreográfiájának mindig kettős aspektusa volt: a szertartásos beavatás tömény, fizikai valóságát az analfabéta, köznyelven beszélők hatalmas tömegei jelentették; az egyes köznyelvi közösségekből származó, kétnyelvű, írástudó szakemberek pedig bemutatták az egyesítő rituálét, elmagyarázva saját követőiknek kollektív vándorlásuk értelmét.²⁸ A nyomtatás előtti korban az elképzelt vallási közösség realitása nagymértékben függött a folyamatosan zajló számtalan utazástól. A fénykorát élő nyugati kereszténységben igazán lenyűgözőek azok az Európa különböző részeiből származó hitbuzgó istenkeresők, akik a szerzetesrendi oktatás híres „regionális központjainak” érintésével önszántukból özönlöttek Rómába. Ezek a nagyszerű latin nyelvű intézmények közösségekbe fogták össze azokat az embereket, akiket ma valószínűleg íreknek, dánoknak, portugáloknak, németeknek stb. tekintenénk, s e közösségek megszentelt értelme napról napra abban nyilvánult meg, hogy ez a sokféle ember – másként nem magyarázható módon – együtt volt jelen a refektóriumokban.

Bár a vallásos zarándoklatok minden bizonnyal a képzelet legmegkapóbb és legnagyobb léptékű utazásai, szerényebb és korlátozottabb világi megfelelőik is léteztek, illetve léteznek.²⁹ Jelen szempontunkból az abszolutizáló monarchiák, illetve az Európa-központú világbirodalmi államok felemelkedésével létrejövő eltérő „átjárások”

Tézisének későbbi, kidolgozottabb változata: *Dramas, Fields, and Metaphors, Symbolic Action in Human Society*, Ithaca, Cornell University Press, 1974, 5. fejezet („Pilgrimages as Social Processes”) és 6. fejezet („Passages, Margins, and Poverty: Religious Symbols of Communitas”).

²⁷ Ld. BLOCH, *Feudal Society*, I., 64. [vö. *A feudális társadalom*, 83 skk.]

²⁸ Nyilvánvaló a hasonlóság a kétnyelvű értelmiség, illetve a jórészt írástudatlan munkás- és paraszt-tömegek által játszott, egyes nemzeti mozgalmak hajnalára jellemző szerepekkel – még a rádiózás korát megelőző időkben. A csak 1895-ben feltalált rádió lehetővé tette a nyomtatás mellőzését, és az elképzelt közösség auditív reprezentációjának eljuttatását oda, ahová még nem tört be a nyomtatás. A vietnami és az indonéz forradalomban, és általában a 20. század közepének nacionalizmusaiban játszott szerepét alábecsülik, s ennek kutatása még várat magára.

²⁹ A „világi zarándoklatot” ne csak erőltetett párhuzamnak tekintsük. Conrad ironikusan, de pontosan fogalmazott, amikor „zarándokokként” írta le II. Lipót sötétség mélyére utazó kísérteties ügynökeit.

a legfontosabbak. Az abszolutizmus lényegéből következett egy egységesített hatalmi apparátus kiépítése, amely lojális az öt közvetlenül ellenőrző uralkodóhoz és ellenséges a decentralizált és partikularista feudális nemességgel szemben. Az egységesítés az emberek és az iratok belső felcserélhetőségét jelentette. Az emberek felcserélhetőségének forrása a *homines novi* – természetesen eltérő mértékű – alkalmazása volt, akiknek épp ezért nem volt saját, független hatalmuk, és így szolgálatuk közben uruk akaratának meghosszabbítását jelentették.³⁰ Az abszolutizmus funkcionáriusai így a feudális-nemesektől lényegében különböző utakat jártak be.³¹ A különbséget a következő sémával érzékeltethetjük: a feudális utazás modelljében „A” nemes örököse – apja halálát követően – egy lépéssel feljebb lép, hogy elfoglalja az apja helyét. Ehhez az emelkedéshez szükséges egy körút: előbb a beiktatás központjába, majd haza, az ősi birtokra. Az új funkcionárius számára azonban bonyolultabbak a dolgok. A rehettség, s nem a halál jelöli ki az utat. Egy hegycsúcsot, s nem egy központot lát maga előtt. Ahogy felfelé halad a szerpentinon, azt reméli, hogy a csúcshoz közelítve egyre kisebb és lankásabb kaputókat várnak rá. „V”-szinten „A” városba küldték szolgálni, és „W” szinten térhet majd vissza a fővárosba; „B” tartományban folytatja „X”-szinten; „C” alkirályságban folytatja „Y”-szinten; zarándoklata végén „Z”-szintre ér a fővárosban. Ebben az utazásban nincs biztos pihenőhely, minden állomás átmeneti. A funkcionárius legkevésbé hazatérni kíván, mivel nincs semmiféle, belső értéket hordozó hazája. Ugyanakkor a felfelé kígyózó szerpentinon találkozik a többi eltökélt zarándokokkal, funkcionárius munkatársaival, akik olyan helyekről és családokból érkeztek, amelyekről még nem is hallott és bizton reméli, hogy sosem kell meglátnia azokat. De ahogy útitársként megismerik egymást, kialakul az összetartozás tudata („Miért is vagyunk... mi... itt... együtt?”) – főleg azért, mert mindannyian ugyanazt az államnyelvet beszélik. Aztán, ha kialakul az a helyzet – ami az abszolutizmussal valószínűvé válik –, hogy a „B” tartományból származó „A” hivatalnok „C” tartományt irányítja, míg a „C” tartományból származó „D” hivatalnok „B” tartományt, akkor a felcserélhetőség élménye megkívánja a maga magyarázatát: ez nem más mint az abszolutizmus ideológiája, amit legalább annyira az új emberek csoportja, mint maga az uralkodó dolgoz ki.

Az iratok felcserélhetősége, ami egyben az emberek felcserélhetőségét is alátámasztotta, egy standardizált államnyelv kialakulásával vált lehetővé. Ahogy az angolszász, a latin, a normann és az óangol méltóságteljes sora bizonyította a 11–14. századi Angliában, elvben bármelyik nyelv betölthette ezt a funkciót, amennyiben monopóliumát biztosították. (Azonban joggal érvelhetünk amellett, hogy ha a latin helyett valamelyik köznyelv jutott monopolhelyzetbe, az tovább erősítette a központosított funkciót, mivel megakadályozta, hogy egy adott uralkodó hivatalnokai átálljanak valamelyik rivális gé-

³⁰ Főleg ott, ahol (a) a monogámia vallásilag vagy jogilag kötelező volt; (b) az elsőszülött öröklése volt a szabály; (c) a nem a dinasztiahoz kapcsolódó címek örökölhetőek voltak, valamint fogalmilag és jogilag különböztek a hivatali rangoktól: erre példa Anglia, ahol a vidéki arisztokraták jelentős független hatalommal bírtak, ellenpélda pedig Sziám.

³¹ Ld. BLOCH, *Feudal Society*, II., 422. skk.

pezetbe: más szóval, biztosította, hogy Madrid funkcionárius-zarándokai ne legyenek Párizsáival felcserélhetőek.)

Elvben a kora újkori Európa nagy királyságainak az Európán túli terjeszkedésük során csupán e fenti modellt kellett volna kiterjeszteniük nagyszabású, transzkontinentális bürokráciák kiépítésével. De valójában nem ez történt. Az abszolutista apparátus szervezeti racionalitása – mindenekelőtt arra való hajlama, hogy az alkalmazásnál és az előléptetésnél a tehetséget és ne a születést vegye figyelembe – csak rendszertelenül működött az Atlanti-óceán keleti partjain túl.³²

Az amerikai kontinensen érvényesülő minta egyértelmű. Az 1813 előtti 170 spanyol-amerikai alkirály közül például 4 volt kreol. Ez az adat még megdöbbentőbb, ha hozzátesszük, hogy 1800-ban a (mintegy 13,7 millió őslakosra rátelepült) 3,2 millió „fehér” kreol közül kevesebb mint 5% volt spanyolországi születésű spanyol. A forradalom előestéjén egyetlen kreol püspököt találunk, holott ebben az alkirályságban mindössze egy spanyolországi születésű (*peninsular*) jutott hetven kreolra.³³ És szükségtelen megjegyezni, hogy sosem hallottak olyan kreolról, aki hivatalnoki karriert futott volna be Spanyolországban.³⁴ A kreol funkcionáriusok zarándoklatát ráadásul nem csak vertikálisan zárták le. Míg a spanyol születésű hivatalnok szabadon vándorolhatott Zaragozából Cartagenába, Madridba, Limába, majd vissza Madridba, addig a „mexikói” vagy a „chilei” kreol jellemzően csak a gyarmati Mexikó vagy Chile területén állhatott hivatalt; tartományközi mozgása éppúgy akadályoztatva volt, mint a ranglétrán való emelkedése. Ily módon felfelé kapaszkodva a legfelső pont, a legmagasabb közigazgatási székhely, amit elérhetett, annak a birodalmi tartománynak a fővárosa volt, ahol élt.³⁵ E korlátozott zarándoklat során útitársakra talált, akik megértették,

³² Természetesen nem szabad eltúloznunk ezt a racionalitást. Nem egyedülálló az Egyesült Királyság példája, ahol 1829-ig tiltották a katolikusok hivatalviselését. Kétkelkedhet-e valaki abban, hogy ez a hosszasan tartó kirekesztés jelentős szerepet játszott az új nacionalizmus kialakulásában?

³³ LYNCH, *The Spanish-American Revolutions*, 18–19, 298. A mintegy 15 ezer *peninsular*nak a fele katona volt.

³⁴ A 19. század első évtizedében egyszerre mintegy 400 dél-amerikai lakos tartózkodott Spanyolországban. Ezek között találjuk az „argentin” San Martínt, akit kisfiúként vittek Spanyolországba, ahol 27 évig élt, kijárta a nemesifjak számára létesített Királyi Akadémiát és megkülönböztetett szerepet játszott a Napóleon elleni fegyveres harcban, mielőtt – értesülvén hazája függetlenségének kikiáltásáról – hazatért; valamint Bolívert, aki Manuel Mellóval, Mária Lujza királynő „amerikai” szeretőjével egyszerre érkezett Madridba. Masur leírása szerint „ifjú dél-amerikaiak egy csoportjához” tartozott (1805 körül), akik – hozzá hasonlóan – „gazdagok, dologtalanok voltak, akiket nem szívesen láttak az Udvarban. A sok kreol által az anyaország iránt érzett gyűlölet és alsóbbrendűség forradalmi indulattá ért bennük.” MASUR, *Simón Bolívar*, 41–47, és (San Martínra vonatkozóan) 469–470.

³⁵ Idővel a katonai zarándoklatok éppoly fontosá váltak, mint a polgáriak. „Spanyolország nem rendelkezett sem a szükséges pénzzel, sem a szükséges emberállománnyal ahhoz, hogy nagy, hivatásos katonákkal teli laktanyákat tartson fenn Amerikában, így főleg a gyarmati hadtestektől függött, melyeket a 18. század közepétől kiterjesztettek és átszerveztek.” (Uo. 10.) Ezek a hadtestek helyi jellegűek voltak, nem tartoztak a kontinentális véderő felcserélhető részéhez. Az 1760-as évektől kezdve, ahogy a brit támadások erősödtek, egyre fontosabb szerep jutott nekik. Bolívar apja kiemelkedő hadtestparancsnok volt, aki Venezuela kikötőit védte a támadóktól. Bolívar kamaszként maga is apja régi hadtesténél szolgált. (Uo. 30, 38.) Ebben a tekintetben Argentína, Venezuela és Chile tipikus első generációs nemzeti vezetői közé tartozik.

hogy nemcsak a számukra elérhető zarándoklat távlatai közösek, hanem a transzatlanti születés sorsszerűsége is. Még ha csupán egy héttel az apja bevándorlása után jött is a világra, véletlenszerű amerikai születése akkor is alárendeltté tette – noha nyelvében, vallásában, származásában vagy viselkedésében szinte megkülönböztethetetlen volt a spanyolországi születésű spanyoloktól. Ezen már nem tudott javítani: *gyógyíthatatlanul* kreol lett. Milyen ésszerűtlennek tűnhetett ez a kirekesztés! Mindazonáltal ez az ésszerűtlenség a következő logikát rejtette: amerikai születése révén nem lehet igazi spanyol; *ergo* spanyolországi születésével a *peninsular* nem lehet igazi amerikai.³⁶

Mi tette a kirekesztést ésszerűvé a főváros szempontjából nézve? Valószínűleg a hagyományos machiavellizmus találkozása a biológiai és ökológiai fertőzés ekkor kialakuló fogalmával, amely együtt járt az európaiak és az európai hatalom egész világon való, a 16. századdal kezdődő elterjedésével. Az uralkodó szemszögéből a nemzedékenként egyre népesebb és egyre inkább helyivé váló kreolok történelmileg egyedülálló problémát jelentettek. Először kényszerültek rá a birodalmi fővárosok, hogy ilyen hatalmasra (1800-ig Spanyol-Amerikában több mint 3 millióra) duzzadt, Európától távol élő „európai” embertömeget foglalkozzanak. Míg a bennszülötteket fegyverrel és betegségekkel le lehetett győzni, a kereszténység misztériumával és egy tökéletesen idegen kultúrával (s ekkor már egy fejlett politikai szervezettel is) pedig uralkodni lehetett felettük, ugyanez nem állt a kreolokra, akiknek lényegében ugyanolyan viszonyuk volt a fegyverekhez, a betegségekhez, a kereszténységhez és az európai kultúrához, mint a fővárosban élőknek. Más szóval, elvben a kezükben volt minden politikai, kulturális és katonai eszköz ahhoz, hogy sikeresen biztosítsák a helyzetüket. Egyúttal egy gyarmati közösséget és egy felsőbb osztályt is alkottak. Alávetett és kiszákmányolt gazdasági helyzetük ellenére a birodalom stabilitása szempontjából nélkülözhetetlenek voltak. Ennek fényében felfedezhetünk bizonyos párhuzamokat a kreol mágnás és a feudális báró helyzete közt: mind a kettő nélkülözhetetlen az uralkodó számára, ugyanakkor fenyegeti is a hatalmát. Így az alkirályként és püspökként kiküldött *peninsularok* ugyanazt a szerepet töltötték be, mint a protoabszolutista bürokráciák *homo novusai*.³⁷ Lehet, hogy az alkirály nagybirtokos volt a hazájában, Andalúziában, de itt, ötezer mérföld távolságban, a kreolok között valójában *homo novusnak* számított, aki teljes mértékben

Ld. GILMORE, Robert L., *Caudillism and Militarism in Venezuela, 1810–1910*, 6. [„The Militia”] és 7. [„The Military”] fejezet.

³⁶ Figyeljük meg, mit jelentett a függetlenség az amerikaiak számára: az első generációs bevándorlók már nem a „legfelsőbbek” voltak, hanem a „legalsóbbak”, akiket sorsszerű születési helyük a leginkább megbélyegzett. Hasonló árfordulás figyelhető meg a rasszizmus viszonylatában. A „fekete vér” – a koromkefe *kosza* – a gyarmati korszakban gyógyíthatatlan fertőzést jelentett bármely „fehér” számára. Az Egyesült Államokban – legalábbis ma – a „mulatt” kifejezés múzeumba vonult. A „fekete vér” legcsekélyebb nyoma is gyönyörű Feketévé avat bárkit. Szemmel látható az ellentét Fermín optimista fajkeverési programjával és azzal, hogy egyáltalán nem törődött a leszármazottak bőrszínével.

³⁷ Madrid számára komoly fejlődést okozott, hogy a gyarmatok irányítása megbízható kézben legyen, ezért „axiomatikus volt, hogy a felsőbb pozíciókba kizárólag hazai születésű spanyolok kerülhetnek”. MASUR, *Simón Bolívar*, 10.

uralkodójától függött. A spanyol hivatalnokok és a kreol mágnások feszült egyensúlya így a *divide et impera* ősi elvének új körülmények között való alkalmazását jelentette.

A kreol közösségek növekedése ráadásul óhatatlanul együtt járt – főleg Amerikában, de Ázsia és Afrika egyes részein is – az eurázsiaiak, eurafrikaiak és euramerikaiak nemcsak alkalmankénti érdekességként, hanem szemmel látható társadalmi csoportként való megjelenésével. Ennek kialakulása pedig egy olyan gondolkodásmódnak a felvirágzását eredményezte, amely a modern rasszizmust vetítette előre. Portugália, az első, világbirodalommal rendelkező európai állam példája jól illusztrálja ezt a megállapítást. A 15. század utolsó évtizedében I. Mánuel még „meg tudta oldani” a „zsidó kérdést” tömeges és erőszakos *áttértéssel*, s ezzel valószínűleg ő volt az utolsó európai uralkodó, aki ezt a megoldást kielégítőnek és „természetesnek” találta.³⁸ Kevesebb mint egy évszázad elteltével azonban azt találjuk, hogy Alessandro Valignano, aki az ázsiai jezsuita misszió nagy átszervezője 1574 és 1606 között, vehemensen tiltakozik az ellen, hogy az indiaiak és az eurindiaiak előtt megnyíljon a papi pálya. Így érvel:

„Ezek a füstös fajták nagyon ostobák, gonoszak és kiváltképp primitívek ... Ami a *mesticeket* és *castíkokat* illeti, közülük nagyon keveset vagy egyet sem szabadna befogadnunk; kiváltképp igaz ez a *mesticekre*, hisz minél több bennük az óslakos vér, annál jobban hasonlítanak az indiaiakra, és annál kevésbé tekintik őket portugálnak.”³⁹

(Valignano ugyanakkor melegen támogatta a japánok, koreaiak, kínaiak és „indokínaiak” papi felszentelését – talán mert meszticek még egyáltalán nem jelentek meg azokban a régiókban?) Hasonlóképp a goai portugál ferencesek is hevesen elleneztek a kreolok belépését rendjükbe, azzal érvelve, hogy „még ha tiszta fehér szülőktől születtek is, csecsemőkorukban hindu dajka szoptatta őket, és így egy életre megfertőződött a vérük”.⁴⁰ Boxer kimutatta, hogy a faji korlátok és a kirekesztés a korábbi gyakorlathoz képest jelentősen nőtt a 17–18. század során. Ezt a káros tendenciát nagyban erősítette, hogy Európában újra megjelent – az ókor óta először – a tömeges rabszolgáság, amiben 1510 után Portugália az élen járt. Az 1550-es évekre Lisszabon lakosságának már a 10%-át rabszolgák tették ki; 1800-ra a portugál birtokban lévő Brazília mintegy két és fél milliányi lakosságából csaknem egy millió volt rabszolgá.⁴¹

A felvilágosodás is közvetlenül hozzájárult az anyaországiak és a kreolok közötti végzetes megkülönböztetés kialakulásához. Pombal, ez a felvilágosult egyeduralkodó nemcsak a jezsuitákat üzte ki a portugál területekről huszonkét évi uralkodása (1755–1777) alatt, de büntetőjogilag azt is elítélte, ha „színesbőrű” alattvalóit „nigger”, „mestiço” [sic] vagy egyéb sértő megnevezéssel illették. Rendeletét ugyanakkor az ókori római birodalmi állampolgárságra való hivatkozással igazolta, és nem a felvilágosult fi-

³⁸ BOXER, Charles R., *The Portuguese Seaborne Empire, 1415–1825*, New York, Knopf, 1969, 266.

³⁹ Uo. 252.

⁴⁰ Uo. 253.

⁴¹ FIELDS, Rona, *The Portuguese Revolution and the Armed Forces Movement*, New York – Washington – London, Praeger, 1975, 15.

lozófusok eszméivel.⁴² Jellemzőbbek voltak azonban Rousseau és Herder írásai, melyek széles körben terjesztették azt az érvelést, hogy az éghajlat és az „ökológia” alapvető hatással van a kultúrára és a jellemre.⁴³ Kézenfekvő volt levonni ebből azt a kényelmes és pofonegyszerű következtetést, hogy a vad féltekén született kreolok természetükből adódóan mások, alacsonyabb rendűek, mint az anyaországiak, és így alkalmatlanok magasabb pozíció betöltésére.⁴⁴

Eddig leginkább az amerikai funkcionáriusok világa kötötte le a figyelmünket – ez a stratégiai szempontból fontos, de mégiscsak kicsiny világ. Ám ezek olyan világok voltak, ahol a *peninsularok* és a kreolok közötti konfliktusok előrevetítették az amerikai nemzeti tudatok 18. század végi megjelenését. Az alkirályságok korlátozott zárandoklatainak gyakorlata nem járt döntő következménnyel addig, míg ezeket a területi egységeket nem lehetett nemzetként elképzelni, vagyis addig, amíg a nyomtatás-kapitalizmus meg nem érkezett.

Maga a nyomtatás korán elterjedt Új-Spanyolországban, de két évszázadon át a korona és az egyház szoros felügyelete alatt maradt. A 17. század végéig csak Mexikóvárosban és Limában volt nyomda, melyek szinte kizárólag egyházi könyveket adtak ki. Ebben az évszázadban nyomtatás szinte nem is létezett a protestáns Észak-Amerikában. A 18. század során azonban valóságos forradalom történt. 1691 és 1820 között nem kevesebb mint 2120 különböző „napilap” jelent meg, amelyek közül 461 tíz évnél is tovább életben maradt.⁴⁵

Benjamin Franklin alakja kitörölhetetlenül összekapcsolódik a kreol nacionalizmussal Észak-Amerikában. Foglalkozásának jelentősége ugyanakkor kevésbé tűnik szembe. Febvre és Martin ismét rávilágítanak a lényegre. Arra emlékeztetnek, hogy az észak-amerikai nyomdaipar „tulajdonképpen csak akkor indult fejlődésnek a 18. században, amikor a nyomdászok az újságkiadás révén újabb jövedelemforrást találtak”.⁴⁶ Az új nyomdákat nyitó nyomdászok minden alkalommal felvettek egy napilapot is a termékeik közé, aminek általában ők voltak a legfontosabb – sőt akár egyedüli – szerzői. A nyomdász-újságíró így először és alapvetően észak-amerikai jelenség volt. Mivel a nyomdász-újságírók legfontosabb problémáját a terjesztés jelentette, olyan bensőséges viszonyt alakítottak ki a postásokkal, hogy nem ritkán az egyikből lett a másik. Így vált a nyomdász műhelye az észak-amerikai kommunikáció és a közösségi szellemi élet kulcsává. Spanyol-Amerikában, lassabban és gyakori megszakításokkal ugyan, de ha-

⁴² BOXER, *The Portuguese Seaborne Empire*, 257–258.

⁴³ KEMILÄNINEN, *Nationalism*, 72–73.

⁴⁴ Itt a *peninsularok* és a kreolok közötti faji alapú megkülönböztetésre tettem a hangsúlyt, mivel fő témánk a kreol nacionalizmus születésének vizsgálata. Ezt nem szabad úgy értelmezni, mintha alulbecsülnénk a kreolok ezzel párhuzamosan egyre erősödő rasszizmusát a meszticekkel, négerekkel és indiánokkal szemben; és arról sincs szó, hogy a birodalmi székhely rendíthetetlen hajlandóságot mutatott volna arra, hogy (egy adott pontig) megvédje ezeket a szerencsétleneket.

⁴⁵ FEBVRE – MARTIN, *The Coming of the Book*, 208–211. [*A könyv születése*, 208–212.]

⁴⁶ Uo. 211. [*A könyv születése*, 212.]

sonló folyamatok eredményeként jelentek meg az első helyi lapok a 18. század második felében.⁴⁷

Melyek voltak az első amerikai napilapok – legyenek bár északiak vagy déliek – jellegzetességei? Eleinte alapvetően piacfüggők voltak. Az első hírlapok – a birodalmi fővárosból érkező hírek mellett – kereskedelmi híreket (hajók érkezése és indulása, adott áruk ára különböző kikötőkben), valamint a helyi politikában bekövetkezett személyi változásokat, a gazdagok esküvői híreit és hasonlókat tartalmaztak. Más szóval, az a tényező, amely az újságnak egyazon oldalára helyezte *ezt* az esküvőt *ezzel* a hajóval, *ezzel* az árral, *ezzel* a püspökkel, nem volt más, mint maga a gyarmati közigazgatás és piacrendszer. Ily módon igazán nem meglepő, hogy a caracasi napilap politikai szándéktól mentesen is létrehozott egy elképzelt közösséget adott olvasótáborán belül, amelyhez *azok a bizonyos* hajók, menyasszonyok, püspökök és áruk tartoztak. Idővel természetesen várható volt, hogy politikai elemek is megjelennek.

Ezek az újságok provinciális jellegükből mindig hasznot tudtak húzni. A gyarmatokon élő kreol esetleg olvasta a madridi újságot, ha hozzájutott (bár az semmit nem mondott az ő világáról), de számos anyaországi születésű hivatalnok, aki ugyanabban az utcában lakott, *nem* olvasta a caracasi sajtót, ha rajta múltott. Ez az aszimmetria a végtelenségig ismétlődhetett egyéb gyarmati helyzetekben. Hasonló vonás volt a helyi újságokra jellemző pluralitás is. A 18. század vége felé kialakuló spanyol-amerikai napilapok szerzői tökéletesen tisztában voltak azzal, hogy a többi tartomány világában, mely a sajátjukhoz hasonlít, miféle emberek élnek. A mexikóvárosi, Buenos Aires-i és bogotái újságolvasók még akkor is eléggé tudatában voltak egymás létezésének, ha nem olvasták egymás napilapjait. Innen ered a korai spanyol-amerikai nacionalizmus jól ismert kettőssége: hol kontinensnyi területre terjedt ki, hol pedig egy partikuláris helyszínré. Azt a tényt, hogy a korai mexikói nacionalisták *nosotros los Americanos*ként [mi, az amerikaiak] nevezték meg magukat, országukat pedig *nuestra América*ként [a mi Amerikánk], a helyi kreolok hiúságával magyarázták, ami abból adódott volna, hogy Mexikó messze Spanyolország legértékesebb amerikai birtoka volt, és ezért az Újvilág központjának képzelték magukat.⁴⁸ Valójában azonban az emberek egész Spanyol-Amerikában „amerikaiként” gondoltak magukra, hisz ez a fogalom épp Spanyolországon kívüli születésük közös sorsszerűségét mutatta meg.⁴⁹

Ugyanakkor láttuk, hogy az újság fogalma már eleve együtt jár a gyakorlattal, hogy akár még a „nagyvilág eseményeit” is úgy tördelik be, hogy a köznyelven olvasók sajátos elképzelt világában kapjanak helyet, valamint azt is láttuk, mennyire fontos az elképzelt közösség számára a folytonos, szilárd és egyidejűség eszméje. A spanyol-amerikai birodalom óriási kiterjedése és alkotóelemeinek elszigeteltsége egy ilyen egyide-

⁴⁷ FRANCO, *An Introduction to Spanish-American Literature*, 28.

⁴⁸ LYNCH, *The Spanish-American Revolutions*, 33.

⁴⁹ „Egy földműves panaszt emelt, hogy a nagybirtok spanyol felügyelője megütötte. San Martín felháborodott, de felháborodását nacionalista és nem szocialista érzések vezették. «Hát mit gondolsz? Három évvel a forradalom kitörése után egy *maturrango* [a *peninsular* népi elnevezése] kezét mer emelni egy amerikaira?» Uo. 87.

jűség elképzelését igencsak megnehezítette.⁵⁰ A mexikói kreolok értesülhettek ugyan a Buenos Aires-i fejleményekről néhány hónapos késéssel, de a mexikói, nem pedig a Rio de la Plata-vidéki újságokból; az események pedig a mexikóiakhoz „hasonlóakként”, s nem azok „részeként” jelentek meg.

Ebben az értelemben annak a spanyol-amerikai elképzelésnek a „kudarcában”, amely egy állandó, az egész Spanyol-Amerikára kiterjedő nacionalizmust kívánt volna életre hívni, egyaránt visszatükröződik a késő 18. századi kapitalizmus és technológia általános fejlettségi szintje, valamint a spanyol kapitalizmusnak és technológiának a birodalom adminisztratív hatóköréhez viszonyított „lokális” fejletlensége. (Minden bizonnyal lényegi hatással van minden nacionalizmus léptékére az a világtörténelmi korszak, amelyben kialakul. Vajon az indiai nacionalizmus elválasztható-e a attól gyarmati adminisztrációs és piacegyesítéstől, amit a szipojlázadás után a leghatalmasabb és legfejlettebb gyarmattartó ország hajtott végre?)

Észak protestáns, angolul beszélő kreoljai sokkal kedvezőbb helyzetben voltak, hogy felismerjék az „Amerika”-gondolatot, és idővel sikerrel meg is szerezték a minden napokban az „amerikaiak” címet. Az eredeti Tizenhárom Gyarmat területe kisebb volt, mint Venezueláé, és Argentínáénak csupán egyharmadát tette ki.⁵¹ Földrajzilag egy csoportban helyezkedtek el, bostoni, New York-i és philadelphiai piacközpontjaik könnyen megközelíthetőek voltak egymás számára, lakosságukat pedig viszonylag szorosan egybefűzte a sajtó és a kereskedelem. Az „Egyesült Államok” fokozatosan megsokszorozódhattak a következő 183 év alatt, ahogy a régi és az új népesség nyugat felé vándorolt a keleti part magterületéről. De még az USA esetében is találunk példát a fentiekkel összevethető „kudarcrá” vagy visszaszorulásra: ilyen az angol nyelvű Kanada sikertelen integrálása és Texas egy évtizedes önálló státusza (1835–1846). Ha létezett volna a 18. századi Kaliforniában egy kiterjedt angol nyelvű közösség, vajon nem valószínűsíthető-e, hogy egy független állam jelent volna ott meg, hogy eljuttassa Argentína szerepét a Tizenhárom Gyarmat Perujával szemben? Még az USA-ban is elég lazák maradtak a nacionalizmus érzelmi kötelékei – amit a nyugati határvidék gyors expanziója, valamint az északi, illetve déli gazdaság közötti ellentmondások súlyosbítottak – ahhoz, hogy ez a lazaság szecessziós háborúhoz vezessen *csaknem egy évszázaddal a Függetlenségi Nyilatkozat után*; ma ez a háború erősen emlékeztet azokra, melyek kiszakították Venezuelát és Ecuadorot Nagy-Kolumbiából, illetve Uruguay-t és Paraguay-t a Rio de la Plata Egyesült Tartományok államából.⁵²

⁵⁰ A távoli és elzárt spanyol-amerikai népséget lenyűgözően idézi meg Márquez az általa kitalált Macondóval a *Száz év magányban*.

⁵¹ A Tizenhárom Gyarmat összterülete 322.497 négyzetmérföld volt. Venezueláé 352.143; Argentínáé 1.072.067; a spanyol-amerikai birodalom egészéé pedig 3.417.625 négyzetmérföld.

⁵² Paraguay esete kiváltképp figyelemre méltó. A jezsuiták által a 17. század elején megalapított viszonylag jóteknony diktatúrának köszönhetően az őslakosokkal itt jobban bántak, mint Spanyol-Amerika más részein, és a guaraní nyelv a nyomtatott nyelvek sorába emelkedett. Amikor az Udvar 1767-ben elűzte a jezsuitákat Spanyol-Amerikából, a terület Rio de la Plata része lett, de már igen későn, alig több mint egy nemzedéknyi időre. Ld. SETON-WATSON, *Nations and States*, 200–201.

Részleges következtetésként talán érdemes ismét kiemelni, hogy az eddigi érvelés behatárolt és specifikus jellegű volt. Csak a nyugati félteke anyaországokkal szembeni ellenállásának társadalmi és gazdasági alapjait vizsgáltuk, nagyjából 1760–1830 között, és azt, hogy ez az ellenállás miért épp különböző „nemzetek” formájában, és nem valami más alakban nyilvánult meg. A kockán forgó gazdasági érdekek jól ismertek és alapvető jelentőségűek. A liberalizmus és a felvilágosodás hatása nyilvánvalóan erős volt, mindenekelőtt abban, hogy a birodalmiság és az *ancien régime* ideológiai kritikájának egész arzenálját dolgozta ki. Felvetésem szerint *magában* sem a gazdasági érdekek, sem a liberalizmus, sem a felvilágosodás nem tudott létrehozni, illetve nem hozott létre olyan *típusú*, illetve formájú elképzelt közösséget, amely védhető lett volna a birodalmi rendszerek kizsákmányolásával szemben; más szóval, egyikük sem kínálta egy – imádatának vagy ellenszenvének központi tárgyaival szemben kidolgozott – új tudat keretét, s ez még a látókörük perifériáján sem igen jelent meg.⁵³ Ennek a különleges feladatnak a megvalósításában meghatározó történelmi szerepet játszottak a zarándok kreol funkcionáriusok és a gyarmati kreol nyomdászok.

⁵³ Sokat elárul, hogy a Függetlenségi Nyilatkozat 1776-ban csak a „népről” beszél, míg a „nemzet” szó csak az 1789-es Alkotmányban jelenik meg először. KEMILÄINEN, *Nationalism*, 105.

A sikeres amerikai nemzeti felszabadítási mozgalmak korszakának vége csaknem pontosan egybeesett a nacionalizmus korának európai kezdeteivel. Ha megvizsgáljuk ezeket, az Óvilág képét 1820–1920 között megváltoztató, újabb nacionalizmusoknak a jellegzetességeit, akkor két meglepő tényezőt találunk, amely megkülönbözteti őket elődeiktől. Először: a „nemzeti nyomtatott nyelv” szinte mindegyiknél központi ideológiai és politikai jelentőséggel bírt, míg a spanyol vagy az angol sosem jelentett problémát a forradalmi amerikai kontinensen. Másodszor: mindegyik képes volt földrajzilag távoli – illetve a francia forradalmat követően már nem annyira távoli – elődeinek szemmel látható modelljeiből dolgozni. A „nemzet” így nem egy lassan körvonalaződó elképzelés volt, hanem olyasmivé vált, aminek elérésére már kezdettől fogva törekedni lehet. Látni fogjuk, hogy a „nemzet” valójában olyan találmánynak bizonyult, amelyre képtelenség volt szabadalmat bejegyeztetni. Utánzására igen széles körből, és néha váratlan szereplőktől látunk példákat. Ezért ebben a fejezetben a nyomtatott nyelvek és a modellek utánzása kerül az elemzés középpontjába.

Néhány szembeötlő, Európán kívüli tényt naivan figyelmen kívül hagyva, a nagy Johann Gottfried von Herder (1744–1803) a 18. század vége felé kijelentette, hogy „Denn jedes Volk ist Volk; es hat seine National Bildung wie seine Sprache”.¹ Ez az elegánsan csak Európával számoló koncepció, mely a nemzet mibenlétét a magántulajdonként értelmezett nyelvhez köti, nagy hatást gyakorolt a 19. századi Európára, majd szűkebben véve a nacionalizmus természetének elméleti kidolgozására is. Honnan származott ez az álom? Minden bizonnyal az európai világ időben és térben való összeszűkülésével vette kezdetét már a 14. században, eredeti okaként a humanizmus korának kutatásait tekinthetjük, majd, eléggé paradox módon, Európa világméretű terjeszkedését. Auerbach igen találóan fogalmazza meg:

„A humanizmus első felvirágzása óta kezdték ismét azt érezni, hogy az antik monda és történet, valamint a Biblia eseményeit nem pusztán az eltelt idő választja el saját koruktól, hanem az életfeltételek teljes különbözősége is. Az antik élet- és kifejezésformák megújításának programjával fellépő humanizmus legelőször is a történelem olyan mély szemléletét teremtette meg, amilyen egyetlen általunk ismert korábbi kort sem jellemzett ilyen fokon: a humanizmus történelmi mélységében szemléli az antik kort, és megkülönbözteti tőle az azóta a humanizmusig eltelt középkor sötét korszakát ...

¹ KEMILÄINEN, *Nationalism*, 42. Kiemelés tőlem.

[Ez lehetetlenné tette azt, hogy újból helyreállítsák] az antik műveltség természetes, magában zárt életét vagy a 12. és 13. század történeti naivitását.”²

Az akár „összehasonlító történelemnek” is nevezhető megközelítés elterjedése idővel az addig ismeretlen „modernitás” fogalomhoz vezetett, amelyet egyértelműen az „antikvitás” mellé helyeztek, és korántsem volt szükségszerű, hogy ez az összehasonlítás az utóbbi előnyére váljék. Ez a kérdés a „régiek és modernek csatájában” lángolt fel, amely a 17. század utolsó negyedében uralta a francia szellemi életet.³ Idézzük ismét Auerbachot: „XIV. Lajos uralkodása alatt megjött az emberek mersze, hogy úgy érezzék, saját műveltségük is mintaszerű az antik kultúra mellett, és ezt a felfogásukat egész Európában elterjesztették.”⁴

A 16. század során Európa olyan nagyformátumú civilizációkat „fedezett fel”, amelyekről addig csak homályos mendemondákat ismert – Kínát, Japánt, Délkelet-Ázsiát vagy az indiai szubkontinentet –, vagy amelyekről épp semmit nem tudott – ilyen volt az azték Mexikó vagy az inka Peru –, s ezáltal menthetetlenül az emberiség pluralitásával szembesült. A szóban forgó civilizációk többsége függetlenül fejlődött Európa, a kereszténység, az antikvitás, és valójában az emberiség ismert történetétől: genealógiájuk kívül esett az Édenen, és azzal összeegyeztethetetlen volt. (Csak a homogén, üres időben lehetett őket elhelyezni.) A „felfedezések” hatását a korszak elképzelt államainak jellegzetes földrajzán lehet lemérni. Morus 1516-ban megjelent *Utópiájában* azt állította, hogy műve egy tengerész elbeszélésén alapul, akivel Antwerpenben találkozott, s aki részt vett Amerigo Vespucci 1497–1498-as amerikai expedíciójában. Francis Bacon 1626-os *Új Atlantisza* valószínűleg főként amiatt volt új, mert a Csendes-óceánon helyezkedett el. A Nyihahák fenséges szigetének története 1726-ban Swift áltérképével jelent meg, mely az Atlanti-óceán déli részén tüntette azt fel. (Talán világosabbá válik ezeknek a térbeli elhelyezéseknek az értelme, ha figyelembe vesszük, hogy Platón Államát milyen elképzelhetetlen bejelölni bármely elképzelt vagy valós térképen.) Ezekben az igazi felfedezések „modelljére” épülő satirikus utópiákban nem az elveszett Édent ábrázolják, hanem kortárs társadalmakat festenek le. Ezt akár természetesnek is vehetjük, mivel ezeket a kortárs társadalmak kritikájának szánták, a felfedezésekkel pedig már szükségtelenné vált, hogy a letűnt antikvitásban keressenek modelleket.⁵ Az utópiák

² AUERBACH, *Mimesis*, 282. [*Mimézis*, 314.] Kiemelés tőlem.

³ A csata 1689-ben kezdődött, amikor az 59 éves Charles Perrault megjelentette *Siècle de Louis le Grand* című költeményét, amelyben amellel érvelt, hogy a művészetek és a tudományok a saját korában, illetve országában virágoztak fel a legtokéletesebb mértékben.

⁴ AUERBACH, *Mimesis*, 343. [*Mimézis*, 383.] Andersonnál „a franciák” kapnak hangsúlyt az Auerbach-idezetben: „Under Louis XIV the French had the courage to consider their own culture a valid model on a par with that of the ancients” – *A ford.*] Figyeljük meg, hogy Auerbach a „kultúra” és nem a „nyelv” kifejezést használja! Nekünk is csak óvatosan szabad a „nemzeti odatartozást” összekapcsolnunk a „saját kultúrájuk” kifejezéssel.

⁵ Ehhez köthető az angol drámairodalom két híres mongolja közötti ellentét szép példája. Míg Marlowe *Nagy Tamburlánja* (1587–1588) egy híres, 1407-ben meghalt uralkodóról, addig Dryden *Aurangzebje* (1676) egy kortárs fejedelemtől szól.

szerzőit a felvilágosodás szellemi nagyságai követték Vico, Montesquieu, Voltaire és Rousseau személyében, akik a fennálló európai társadalmi és politikai intézményekre zúdított felforgató írásaik összütésében egyre inkább kiaknálták a „valódi” Európán kívüli világot. Ily módon Európát már úgy lehetett elképzelni mint egyet a sok civilizáció közül, amely nem szükségképpen „a” kiválasztott vagy a legjobb.⁶

A felfedezések és a hódítások ezzel párhuzamosan forradalmasították a nyelvre vonatkozó európai elképzeléseket. Portugál, holland és spanyol tengerészek, misszionáriusok, kereskedők és katonák praktikus okokból (hajózás, térítés, kereskedelem, háború) már a kezdetektől gyűjtötték az Európán kívüli nyelvek szavait, egyszerű szótárakba rendezvén azokat. Mégis csak a 18. század vége felé indult meg a nyelvek tudományos összehasonlító kutatása. Az angolok bengáli hódításának eredményeként William Jones a szanszkrit feltárásának úttörő munkájába kezdett 1786-ban, ami egyre nyilvánvalóbbá tette, hogy az indiai civilizáció jóval ősbibb, mint a görög vagy a júdeai. Napóleon egyiptomi hadjáratát követően, 1835-ben Jean Champollion megfejtette a hieroglifákat, ami az Európán kívüli ókor sokféleségét tette nyilvánvalóvá.⁷ A sémi nyelvek kutatásának előrehaladtával már nem volt tartható az az elképzelés, hogy a héber egyedülálló lenne mint a legősibb, illetve az isteni gondviseléستől származó nyelv. Újra csak olyan genealógiákat állítottak össze, amelyek a homogén, üres időbe illeszkedtek. „A nyelv egyre kevésbé a külső hatalom és az emberi beszélő közötti kontinuitást, mint inkább a nyelv használói által létrehozott és megvalósított belső mezőt jelentette.”⁸ Ezek a felfedezések hozták létre a filológiát, az összehasonlító nyelvvelannal foglalkozó, nyelvcsaládokat összeállító, és feledésbe merült „protonyelveket” tudományos módszerekkel rekonstruáló tudományt. Helyesen mondja Hobsbawm, hogy ez volt „az első tudomány, amelynek számára a fejlődés volt a lényeg.”⁹

Ettől a pillanattól kezdve az ősi szent nyelvek – a latin, a görög és a héber – arra kényszerültek, hogy köznyelvi vetélytársaik póriás tömegeivel egyentő ontológiai alapra kerüljenek, részeként annak a folyamatnak, amely kiteljesítette a nyomtatás-kapitalizmus által már korábban véghezvitt piaci léfokozásukat. Ha így minden nyelv ugyanazon (é)világi státusszal bír, akkor elvben mindegyiket megilleti a kutatás és a csodálat. De ki által? Most, hogy már egyikük sem tartozott Istenhez, logikusan új birtokosaik által: minden egyes nyelv anyanyelvű beszélői – és olvasói által.

Nagy hasznunkra válik, hogy Seton-Watson kimutatta: Európában és közvetlen perifériáin a 19. század aranykor volt a köznyelven alkotó szótárkészítők, grammatikusok,

filológusok és irodalmárok számára.¹⁰ E hivatásos értelmiségiek energikus tevékenysége központi szerepet játszott a 19. századi európai nacionalizmusok megformálásában, ami tökéletesen ellentétes volt azzal, ami az amerikai kontinensen 1770–1830 között lezajlott. Az egy nyelvű szótárak az adott nyelv nyomtatott kincsestárának hatalmas kompendiumai voltak, amelyeket a boltból az iskolába, vagy a hivatalból haza lehetett vinni (bár néha ez nem is volt olyan könnyű). A két nyelvű szótárak a nyelvek közötti eljövendő egyenlőséget tették szemmel láthatóvá: a cseh–német/német–cseh szótár borítóján párba állított nyelvek egyenlő státusszal bírtak a külső politikai realitástól függetlenül. A műveik összeállítására hosszú évek munkáját áldozó látnokok óhatatlanul Európa nagy – mindenekelőtt egyetemi – könyvtárainak vonzáskörében éltek, és azok táplálták tevékenységüket. Közvetlen fogyasztóik nagy része pedig épp ilyen egyértelműen volt egyetemi, illetve oda felvételizni szándékozó diák. Hobsbawm kijelentése, mely szerint „a nacionalizmus fejlődését az iskolák és az egyetemek fejlődése mutatja, s ezek – különösen az egyetemek – lettek a nacionalizmus leg tudatosabb zászlóvivői is”, mindenképp állja 19. századi Európára – bár más korszakokra és más régiókra már nem feltétlenül.¹¹

Ez a szótári forradalom úgy terjedt, mint a felgyulladt lőszerraktár egyre erősödő robaja: minden kis robbanás egy újabbat indított el, míg végül együttes lángolásuk nappalt hozott az éjszakába.

A 18. század közepére német, francia és angol tudósok rendkívüli erőfeszítéseinek köszönhetően nemcsak a teljes fennmaradt ógörög szövegkorpusz vált lényegében elérhetővé nyomtatott, könnyen kezelhető, a szükséges filológiai és lexikográfiai megjegyzésekkel ellátott formában, de könyvek tucatjai teremtettek újjá egy ragyogó és határozottan pogány ókori hellén civilizációt. A század utolsó negyedében ez a „múlt” egyre elérhetőbbé vált fiatal, görög anyanyelvű, keresztény értelmiségiek egy kis csoportja számára, akik közül a legtöbben az Oszmán Birodalom határain túlra mentek tanulni, illetve utazni.¹² A nyugat-európai civilizáció központjaiban tapasztalt filhellénizmustól sarkallva meghirdették a modern görögök „barbártalanítását”, vagyis olyan irányú át-

⁶ „Mivel napjainkban a nyelvtörténetet olyan szigorúan elválasztják a hagyományos politika-, gazdaság-, és társadalomtörténettől, kívánatosnak tűnt számomra, hogy ezeket még akkor is egységben vizsgáljam, ha ez a szakszerűség rovására megy.” *Nations and States*, 11. S valóban, Seton-Watson írásának egyik legértékesebb eleme éppen az, hogy figyelmet fordít a nyelvtörténetre – bár nem kötelező egyetérteni azzal, ahogyan teszi.

⁷ *The Age of Revolution*, 166. [A forradalmak kora, 135.] A tudományos intézmények jelentéktelenek voltak az amerikai nacionalizmusok szempontjából. Maga Hobsbawm jegyzi meg, hogy bár 6 ezer diák volt Párizsban a francia forradalom idején, valójában nem játszottak szerepet benne. (Uo. 167. [135]) Hasznunkra válik az a meglátása, mely szerint annak ellenére, hogy az oktatás gyorsan terjedt a 19. század első felében, a beiskolázott fiatalok száma még mindig eltörpült a mai arányokhoz képest: mindössze 19 ezer gimnazista volt 1842-ben Franciaországban; 20 ezer középiskolás a birodalmi Oroszország 68 millió népességében 1850-ben; 1848-ban pedig az összeurópai egyetemi diákság 48 ezer főre tehető. Ennek az évnak a forradalmaiban ez az apró, de stratégiai jelentőségű csoport mégis kulcsszerepet játszott. (Uo. 166–167. [135]).

¹² Az első görög napilap Bécsben jelent meg 1784-ben. A *Philike Hetairia*-t, az 1821-es oszmánellenes felkelésért leginkább felelősnek tekinthető titkos társaságot 1814-ben alapították meg „Oroszország nagy olaszai gabonakikötőjében”.

⁶ Míg az európai imperializmus könnyöyösen törte útját az egész világon, a többi civilizáció benu tan szembeüült azzal a pluralizmussal, amely megsemmisítette szent genealógiáikat. A Középső Birodalom távol-keleti marginalizálódása ezen folyamat szemléletes példáját jelenti.

⁷ HOBSBAWM, *The Age of Revolution*, 337. [A forradalmak kora, 278.]

⁸ SAID, Edward, *Orientalism*, 136. [Magyar kiadás: *Orientalizmus*, ford. Péri Benedek, Budapest, Európa, 2000.]

⁹ HOBSBAWM, *The Age of Revolution*, 337. [A forradalmak kora, 279.]

alakításukat, amely Periklészhez és Szókratészhez méltóvá teszi őket.¹³ E tudatváltozás emblemikus megnyilvánulását figyelhetjük meg az egyik fiatal ember, a később lelkes szótáríróvá (!) váló Adamantiosz Koraisz szavaiban, melyeket 1803-ban intézett párizsi hallgatóságához:

„Először veszi szemügyre a nemzet tudatlanságának visszaszító látványát, és beleremeg, ahogy felméri azt a távolságot, mely elválasztja őseinek dicsőségétől. Ez a fájdalmas *felfedezés* azonban nem taszítja elkeseredésbe a görögöket: mi a görögök leszármazottai vagyunk – így szólnak egymáshoz –, tehát vagy meg kell próbálnunk, hogy újra méltók legyünk erre a névre, vagy nem szabad viselnünk.”¹⁴

Hasonlóképpen a 18. század végén jelentek meg a román nyelvtanok, szótárak és történeti írások is, azzal a céllal, hogy – előbb a Habsburg, majd az Oszmán Birodalom területén – felváltásuk a román nyelv cirill betűs írását a latin betűssel (és ezzel jelentősen megkülönböztessék a román szláv–ortodox szomszédaitól).¹⁵ 1789 és 1794 között az Académie Française mintájára létrehozott Orosz Akadémia hatkötetes orosz szótárt adott ki, amit 1802-ben hivatalos nyelvtan követett. Mindkettőben a köznyelv diadalmasodott az egyházi szláv nyelv felett. Bár a cseh még a 18. század jelentős részében is csak a csehországi parasztságnak volt a nyelve (míg a nemesség és a felemelkedő középosztály németül beszélt), Josef Dobrovský (1753–1829) katolikus pap 1792-ben kiadta *Geschichte der böhmischen Sprache und ältern Literatur* című művét, a cseh nyelv és irodalom első rendszeres történetét. Josef Jungmann úttörő jellegű ötkötetes cseh–német szótára 1835–1839 között jelent meg.¹⁶

A magyar nacionalizmus születéséről Ignotus azt írja, hogy egy olyan eseményhez kötődik, amely „elég kései ahhoz, hogy datálható legyen: 1772, Bessenyei György, a sokoldalú magyar író néhány olvashatatlan művének megjelenési éve, aki egykor Bécsben élt és Mária Terézia testőrségének volt a tagja ... Bessenyei *magna operája* azzal a céllal íródott, hogy bebizonyítsa, a magyar nyelv a legmagasabb irodalmi műfaj igényeit is kielégíti”.¹⁷ Újabb ösztönzést jelentett Kazinczy Ferencnek (1759–1831), „a magyar irodalom atyjának” szerteágazó életműve, valamint a későbbi budapesti egyetem intézményi elődjének 1784-es Pestre költözterése Nagyszombatból, a vidéki városkából.

¹³ Ld. Elie Kedourie bevezetőjét, in KEDOURIE, Elie (szerk. és bev.), *Nationalism in Asia and Africa*, New York, Meridian, 1970, 40.

¹⁴ Uo. 43–44. Kiemelés tőlem. Koraisz teljes, „A civilizáció jelenlegi állapota Görögországban” című írását a 157–182. oldalakon találjuk. Ebben a görög nacionalizmus szociológiai alapjainak meglepően modern elemzését találjuk.

¹⁵ Nem akarom magamat Közép-Európa-szakértőnek beállítani, ezért az alábbi elemzésekben alapvetően Seton-Watsonra támaszkodom. A románra vonatkozóan ld. *Nations and States*, 177.

¹⁶ Uo. 150–153.

¹⁷ IGNOTUS, Paul, *Hungary*, New York – Washington, D.C., Praeger, 1972, 44. „Sikerült bebizonyítani, de bizonyítási kényszere meggyőzőbb volt, mint az általa létrehozott példák esztétikai értéke.” Talán érdemes megjegyezni, hogy ez a bekezdés abban az alfejezetben jelent meg, melynek „A magyar nemzet feltalálása” a címe, s amely a következő jelentős mondattal kezdődik: „Egy nemzet akkor születik meg, amikor néhány ember eldönti, hogy ennek meg kell történnie.”

A nacionalizmus első politikai kifejeződése az 1780-as években a latin nyelvet használó magyar nemesség ellenséges reakciója volt II. József császár azon rendeletével szemben, amely szerint a birodalmi adminisztráció hivatalos nyelveként a német váltotta fel a latint.¹⁸

Az 1800–1850 közötti időszakban helyi tudósok úttörő munkájának köszönhetően három elkülönülő irodalmi nyelv jött létre a Balkán-félsziget északi részén: a szlovén, a szerbhorvát és a bolgár. Az 1830-as években a „bolgárokról” még széles körben azt tartották, hogy ugyanahhoz a nemzethez tartoznak, mint a szerbek és a horvátok – és csakugyan részesei voltak az illír mozgalomnak –, 1878-ra mégis létrejött egy önálló bolgár nemzetállam. A 18. században az ukránt (kisoroszt) megvetően megütötték mint a bugrisok nyelvét. 1798-ban azonban Ivan Kotljarevskij megírta *Aeneid* című, hatalmas népszerűsége szertevő satirikus költeményét az ukrainai életről. 1804-ben megalapították a harkovi egyetemet, amely hamarosan a felvirágzó ukrán irodalom központja lett. 1819-ben, mindössze 17 évvel a hivatalos orosz nyelvtan után – megjelent az első ukrán nyelvtan. Ezt követték az 1830-as években Tarasz Sevcenko művei, akiről Seton-Watson megállapítja, hogy „a bevett ukrán irodalmi nyelv kialakulásában mindenkinél fontosabb szerepet játszott. Ennek a nyelvnek a használata döntő lépést jelentett az ukrán nemzettudat kialakulásában.”¹⁹ Nem sokkal később, 1846-ban megalakult az első ukrán nemzeti szövetség Kijevben – alapítója egy történész volt!

A 18. században a mai Finnország államnyelve a svéd volt. Míg 1809-ben a területet a cári birodalomhoz csatolták, az orosz lett a hivatalos nyelv. Ám a finn nyelv és kultúra „ébredés” érdeklődés, mely először a 18. század végén latinul és svédül írt szövegekben fejeződött ki, az 1820-as évekre egyre inkább köznyelvi formában nyilvánult meg.²⁰ A polgárosodó finn nemzeti mozgalom vezetői „olyan emberek voltak, akik hivatásuknál fogva sokat foglalkoztak a nyelvvel: írók, tanárok, lelkesek és jogászok. A folklór kutatása, valamint a népi eposz felfedezése és összeállítása nyelvtanok és szótárak kiadásával járt együtt, majd olyan periodikák kiadását eredményezte, melyek úgy szabályozták a finn irodalmi [azaz nyomtatott] nyelvet, hogy az alkalmassá vált határozottabb politikai követelések megfogalmazására.”²¹ Norvégia esetében, ahol hosszú ideig a dánokkal közös írott nyelvet használtak – bár teljesen máshogy ejtették –, a nacionalizmus Ivar Aasen új norvég nyelvtanával (1848) és szótárával (1850) érkezett el – azokkal a szövegekkel, melyek a sajátos norvég írott nyelv igényét elégítették ki, illetve kialakulását ösztönözték.

¹⁸ SETON-WATSON, *Nations and States*, 158–161. Az ellenállás elég erőteljes volt ahhoz, hogy meggyőzze József utódját, II. Lipótot (1790–1792), hogy visszaállítsa a latint. Ld. még e kötet 6. fejezetét. Sokatmondó, hogy Kazinczy politikailag II. Józsefet támogatta ebben a kérdésben. (IGNOTUS, *Hungary*, 48.)

¹⁹ *Nations and States*, 187. Szükségtelen megjegyeznünk, hogy a cárizmus belefojtotta ezekbe a szerzőkbe a szót. Sevcenko megtört Szibériában. A Habsburgok ugyanakkor támogatták valamennyire a galíciai ukrán nacionalizmust, hogy ellensúlyozzák a lengyeleket.

²⁰ KEMILÄINEN, *Nationalism*, 208–215.

²¹ SETON-WATSON, *Nations and States*, 72.

Ha más irányba nézünk, a 19. század vége felé az afrikaans nacionalizmust találjuk, melyben azok a búr lelkészek és irodalmárok jártak élen, akik sikeresen alakítottak ki a helyi holland nyelvjárásból az 1870-es években egy irodalmi nyelvet, amely már elnevezésében sem volt európai. A maroniták és a koptok, akik közül sokan az 1866-ban alapított bejrúti Amerikai Kollégiumnak, illetve a jezsuiták 1875-ben alapított Szent József Kollégiumának a diákjai voltak, oroszlánrészt vállaltak a klasszikus arab újjáélesztésében és az arab nacionalizmus elterjesztésében.²² A török nacionalizmus csíráit könnyen felfedezhetjük az élénk köznyelvi sajtó isztambuli megjelenésében az 1870-es években.²³

Azt sem szabad elfelejtenünk, hogy ugyanebben a korszakban a köznyelvesítés másfajta nyomtatott oldalakat is elérte: a kottát, Dobrovský után jött Smetana, Dvořák és Janáček; Aasen után Grieg; Kazinczy után Bartók Béla; és így tovább még a 20. században is.

Ugyanakkor az is magától értetődő, hogy mindezek a szótárkészítők, filológusok, grammatikusok, néprajzosok, újságírók és zeneszerzők nem légüres térben vitték véghez forradalmi tevékenységüket. Végére is a nyomtatási piac termelői voltak, és ezen a néma bazáron át kapcsolódtak a fogyasztóikhoz. Kik voltak ezek a fogyasztók? A legáltalánosabb értelemben az olvasó osztályok családjai – nemcsak a „dolgos apa”, hanem a cselédekkel körbevett feleség és az iskoláskorú gyerekek is. Ha figyelembe vesszük, hogy Európa legfejlettebb államaiban, Nagy-Britanniában és Franciaországban még 1840-ben is a lakosság csaknem fele (az elmaradott Oroszországban pedig mintegy 98 százaléka) írástudatlan volt, akkor „olvasó osztályokon” olyan rétegeket kell értenünk, amelyek valamilyen hatalommal rendelkeztek. Pontosabban: a nemesség, a földbirtokosok, az udvaroncok és a klérus régi uralkodó osztályai mellett ide sorolhatók az alsóbb polgári hivatalnokok, hivatásos értelmiségiek, valamint a kereskedő és az ipari burzsoázia középrétegei.

A 19. század közepén Európát az állami kiadások, illetve az állami (polgári és hadi) bürokrácia méretének gyors növekedése jellemezte annak ellenére, hogy nem került sor nagyobb helyi háborúra. „1830 és 1850 között az egy főre eső közkiadások Spanyolországban 25 százalékkal, Franciaországban 40 százalékkal, Olaszországban 44 százalékkal, Belgiumban 50 százalékkal, Ausztriában 70 százalékkal, az Egyesült Államokban 75 százalékkal, Hollandiában pedig több mint 90 százalékkal emelkedtek.”²⁴ A bürokrácia terjeszkedése, ami a bürokratikus szakosodással is együtt járt, a korábbinál sokkal szélesebb és jóval változatosabb társadalmi háttérrel rendelkező körök számára nyitotta meg a hivatali ranglétrán való emelkedés lehetőségét. Vegyük akár a roskatag, látszatállásokkal teli, nemesség uralta osztrák–magyar államgépezetet: a polgári közigazgatás

²² Uo. 232, 261.

²³ KOHN, *The Age of Nationalism*, 105–107. Ez az „oszmán” nyelv elvetését jelentette, ami a török, perzsa és arab elemeket vegyítő birodalmi hivatalos nyelv volt. Jellemző, hogy Ibrahim Sinasi, az első ilyen jellegű újság alapítója épp az öt évig tartó franciaországi tanulmányai után érkezett haza. Amit ő elkezdett, hamarosan mások is követték. 1876-ban már hét török nyelvű napilap jelent meg Konstantinápolyban.

²⁴ HOBBSAWM, *The Age of Revolution*, 229. [A forradalmak kora, 189–190.]

felső rétegében szolgáló középosztályi eredetűek aránya az 1804-es nulla százalékról 27 százalékra nőtt 1829-re, 35-re 1859-re, és 55-re 1878-ra. Ugyanezt a trendet figyelhetjük meg a katonai testületekben, igaz, itt jellegzetesen lassabban és megkésve bontakozott ki: a középosztályi eredetűek aránya a tisztikarban 10 százalékról 75 százalékra nőtt 1859 és 1918 között.²⁵

Míg a hivatalnoki középosztály terjedése eléggé egyenletesen, hasonló ütemben jelent meg Európa fejlett és elmaradott államaiban, addig a kereskedő és az ipari burzsoáziák felemelkedése persze igen egyenlőtlen volt – egyes helyeken tömeges és gyors, máshol pedig lassú és nehézkes. De a területtől függetlenül ezt a „felemelkedést” a köznyelvi nyomtatás-kapitalizmussal való kapcsolatában kell értelmezni.

A burzsoáziát megelőző uralkodó osztályok bizonyos értelemben a nyelven, vagy legalábbis a nyomtatott nyelven kívül hozták létre kohéziójukat. Amikor Sziám uralkodója egy maláj nemesasszonyt választott ágyasául, vagy amikor Anglia királya egy spanyol hercegnőt vett el – vajon beszéltek-e valaha komolyan egymással? A rokonság, a vazallusi kapcsolat és a személyes lojalitás volt a szolidaritás alapja. Az „angol” király mellett nem a közös nyelv és kultúra alapján sorakoztak fel a „francia” nemesek a „francia” uralkodók ellen, hanem – ha nem számolunk a machiavelliánus szempontokkal – a közös rokoni és baráti szálaknak megfelelően. A hagyományos arisztokráciák viszonylag csekély mérete, szilárd politikai bázisa, házastársi kapcsolatokkal és örökléssel megpecsételt személyes politikai kapcsolatrendszere azt jelentette, hogy osztálykohéziójuk legalább annyira volt konkrét, mint elképzelt. Egy nemesség, ha analfabéta volt is, még mindig nemességeként tudott fellépni. De mi a helyzet a polgársággal? Olyan osztály volt, amely – mint osztály – úgyszólván csak számtalan ismétlődésében jött létre. A lille-i gyáros csak hírből ismerte a lyoni gyarost. Nem feltétlenül volt rá okuk, hogy tudjanak egymás létezéséről; nem volt jellemző, hogy egymás családjából választanak feleséget, vagy egymás tulajdonát örököljék. Ugyanakkor a nyomtatott nyelven keresztül a magukhoz hasonlókat ezreit és ezreit jelentették meg általánosítva a képzeletükben. Egy írástudatlan polgárság ugyanis elképzelhetetlen. A világ történelmében így a polgárság volt az első olyan osztály, amely belső szolidaritása lényegében elképzelt alapon nyugodott. A 19. századi Európában, ahol a köznyelvi nyomtatás-kapitalizmus mintegy kétszáz éve legyőzte a latint, ennek a szolidaritásnak a külső határai az adott köznyelven olvasók elterjedésével estek egybe. Más szóval, bárkivel ágyba tudunk bújni, de csak meghatározott számú nyelven tudunk olvasni.

Nemesek, földbirtokosok, hivatásos értelmiségiek, tisztviselők és a piac emberei – ök voltak a filológiai forradalom *potenciális* fogyasztói. Ez a klientúra azonban szinte sehol nem alakult ki teljes egészében: az igazi fogyasztói réteg összetétele régióról régióra jelentős eltérést mutatott. Ennek oka abban az Európa és az amerikai kontinens közti alapvető ellentétben keresendő, amelyre már korábban felhívtuk a figyelmet. Az amerikai kontinensen szinte teljesen lefedte egymást a különböző birodalmak területe, illetve

²⁵ KATZENSTEIN, Peter J., *Disjoined Partners, Austria and Germany since 1815*, Berkeley – Los Angeles, University of California Press, 1976, 74, 112.

köznyelveik elterjedése. Európában ugyanakkor ritka volt az ilyen egybeesés – az Európában elhelyezkedő dinasztikus birodalmak alapvetően több(köz)nyelvűek voltak. Más szóval, a hatalmi viszonyok és a nyomtatott nyelvek eltérő térképeket rajzoltak meg.

A 19. században jellegzetesen fellendülő írástudás, kereskedelem, ipar, kommunikáció és államgépezet jelentős új impulzusokat gerjesztett a köznyelvet alapul vevő nyelvi egyesítéshez minden dinasztikus birodalomban. A latin egészen az 1840-es évek elejéig kitarított mint Ausztria–Magyarország államnyelve, de ezután szinte azonnal eltűnt. Államnyelv még lehetett ugyan, de a 19. században már nem lehetett az üzlet, a tudományok, a nyomtatás vagy az irodalom nyelve – különösen egy olyan világban, ahol ezek a nyelvek folyamatosan átjárták egymást.

Az államnyelvvé vált köznyelv ugyanakkor még nagyobb hatalomra és elismertségre tett szert, mint amilyenre – legalábbis a folyamat elején – számítottak. Az angol Írország nagy részéből kiszorította a gaelt, a francia sarokba szorította a bretont, a spanyol pedig marginális nyelvvé tette a katalánt. Az olyan országokban mint Nagy-Britannia vagy Franciaország, külső okoknak is köszönhetően, viszonylag jelentőssé vált a század közepére az államnyelv és a nép nyelve közötti egybeesés,²⁶ ezért az az általános és kölcsönös átjárás, amelyre fent céloztunk, nem járt drámai politikai következményekkel. (Ezek az esetek az amerikai példákhoz állnak a legközelebb.) Sok más birodalom esetében, melyek közül Ausztria–Magyarország a legkirívóbb, e folyamat következményei óhatatlanul robbanáshoz vezettek. A Monarchia hatalmas, düledező, többnyelvű, az írni-olvasni tudás terjedését megtapasztaló világában a latin bármely köznyelvvé való felváltása a 19. század közepén óriási előnyt jelentett azoknak az alattvalóknak, akik már használták az adott nyomtatott nyelvet, és ebből következően rémisztő volt azok számára, akik nem. Azért hangsúlyozom a bármely megjelölést, mert – mint a későbbiekben részletesen elemeznünk fogjuk –, a német nyelv kiemelése a 19. századi Habsburg udvar által – amit egyesek talán németnek vélnek – teljesen független volt a német nacionalizmustól. (Ilyen körülmények között azt feltételezhetjük, hogy az öntudatos nacionalizmus a hivatalos köznyelv anyanyelvű olvasói között jelentkezik *legutoljára* minden dinasztikus birodalom esetében. Ezt a feltételezést pedig a történelem igazolja is.)

Igy nem meglepő, hogy szótárkészítőink olvasói között a politikai viszonyoktól függően igen eltérő fogyasztói kört figyelhetünk meg. Magyarországon például, ahol lényegében nem létezett magyar polgárság, de minden nyolcadik ember bírt valamilyen nemesi ranggal, a kishemesség és az elszegényedett földbirtokos réteg egyes képviselői védtek a nyomtatott magyar nyelvet a mindent elárasztó némettel szemben.²⁷ Hasonló mondható el a lengyel olvasókról is. Jellegzetesebb volt azonban a kisebb földbirtokosok, a tudósok, a hivatásos értelmiségiek és az üzletemberek között létrejövő szövetség, amelybe az első csoport a „státuszát”, a második és harmadik a mítoszokat, a költé-

szetet, az újságokat és az ideológiai megfogalmazást, az utolsó pedig a pénzt és a piaci lehetőségeket hozta. A megnyerő Koraisz ügyes portrét rajzol a görög nacionalizmus korai támogató rétegéről, amelyben az értelmiségiek és a vállalkozók voltak a meghatározók:

„A kevésbé szegény városokban, ahol élt néhány módosabb lakos, és néhány iskola is működött, ahol tehát voltak néhányan, akik legalább az antik szerzőket olvasták és értették, hamarabb kezdődött a forradalom, és gyorsabb, kedvezőbb eredményeket ért el. Néhány ilyen városban már fejlesztették az iskolákat, és bevezették az idegen nyelvek oktatását, sőt azokat a tudományokat is tanították, amelyeket Európában [sic]. A gazdagok támogatták az olaszról, franciáról, németről és angolról fordított könyvek kiadását; saját költségükön Európába küldtek tanulni vágyó fiatalokat; gyermekeik számára, s ezalól a lányok sem voltak kivételek, mind jobb tanítást biztosítottak ...”²⁸

A magyar és a görög példa által behatárolt rétegződési skála más-más pontján elhelyezkedő olvasói szövetségek jöttek létre hasonló módon Közép- és Kelet-Európában, majd a Közel-Keleten a század folyamán.²⁹ Az természetesen szintén jelentősen eltért, hogy a városi és vidéki tömegek milyen mértékben vették ki részüket az új, köznyelvi alapon elképzelt közösségekben. Sok függött a tömegek és a nacionalizmus misszionáriusai közötti viszonytól. Az egyik szélsőséggént talán Írországot jelölhetjük meg, ahol a parasztságból származó és ahhoz kötődő katolikus papság kulcsfontosságú közvetítő szerepet játszott. A másik szélsőséget Hobsbawm ironikus megjegyzése mutatja be: „A galíciai parasztok 1846-ban szembefordultak a lengyel forradalmárokkal, pedig ezek valóban kihirdették a jobbágyság megszüntetését, de a parasztság jobban bízott a császári hivatalnokokban, és vérfürdőt rendezett az urak között.”³⁰ Valójában azonban mindenütt, ahol terjedt az írni-olvasni tudás, egyre könnyebb volt a népi támogatás megszerzése annak köszönhetően, hogy a tömegek az addig alázattal beszélt nyelv nyomtatott nyelvvé való avanszálásában újfajta dicsőséget láttak.

Eddig a pontig tehát helyes Nairn figyelmeztető megfogalmazása: „A nacionalizmus új, középosztályi eredetű értelmiségének meg kellett hívnia a tömegeket a történelemben; a meghívóra pedig olyan nyelven kellett írnia, amit megértettek.”³¹ Nehéz lenne ugyanakkor megérteni, hogy a meghívás miért bizonyult annyira vonzóan, és miért tudták oly különböző szövetségek megfogalmazni (a Nairn által idézett középosztályi eredetű értelmiség korántsem az egyetlen házigazda volt), ha végül nem fordulunk a modellek utánzásának problémájához.

Hobsbawm megfigyelése szerint „a francia forradalmat nem kezdeményezte és nem is vezette semmiféle mai értelemben vett, kialakult párt vagy mozgalom, s olyan embe-

²⁶ KEDOURIE, *Nationalism in Asia and Africa*, 170. Kiemelés tőlem. Ebben a leírásban minden példaként. Bár Koraisz „Európára” tekint, az a háta mögött van; szemben vele Konstantinápoly. Az oszmán még nem idegen nyelv. A jövőbeli háziasszonyok pedig most lépnek a nyomtatott irodalom piacára.

²⁷ Példákra vonatkozóan ld. SETON-WATSON, *Nations and States*, 72 (Finnország), 145 (Bulgária), 153 (Csehország) és 432 (Szlovákia); KOHN, *The Age of Nationalism*, 83 (Egyiptom) és 103 (Perzsia).

²⁸ *The Age of Revolution*, 169. [A forradalmak kora, 137.]

²⁹ *The Break-up of Britain*, 340.

²⁶ Mint láttuk, ebben a két birodalomban az államnyelv köznyelvéssé nagyon korán elkezdődött. Az Egyesült Királyság esetében a *Gaelacht* kora 18. századi katonai leigázása, valamint az 1840-es évek nagy élénksége jelentős szerepet játszott.

²⁷ HOBBSAWM, *The Age of Revolution*, 165. [A forradalmak kora, 134.] Ennek ragyogó, részletes kifejtését ld.: IGNOTUS, *Hungary*, 44–56; valamint JÁSZI, *The Dissolution*, 224–225.

rek sem irányították, akik valamilyen kidolgozott programot akartak volna végrehajtani. Napóleon forradalom utáni alakja előtt ez a forradalom még olyanfajta «vezéret» sem igen vetett a felszínre, amilyenekhez a 20. század forradalmi hozzászoktattak bennünket.³² De ha egyszer a forradalom megtörtént, akkor a nyomtatás felhalmozó emlékezetébe is belépett. Az események mindent magával ragadó és zavarba ejtő összefüggési láncolata az aktív szereplők és az áldozatok számára egyaránt „dologiasult” – és elnyerte saját nevét: ez „a” francia forradalom. Ahogy számtalan vízcepp gömbölyíti le a formátlan óriási sziklát, úgy formálták nyomtatott szavak milliói a tapasztalást egyetlen „fogalomná”, majd idővel modellé a nyomtatott oldalakon. Miért tört „az” ki, mi volt „annak” a célja, „az” miért diadalmaskodott vagy bukott el – ezek a kérdések a barátok és az ellenfelek részéről egyaránt végtelen vitákat váltottak ki, de a körvonalazódott „az-jelleg” már senkiben sem ébresztett kétséget.³³

Ehhez nagyon hasonló, ahogy az amerikai függetlenségi mozgalmak „fogalmakká”, „modellékké”, és tényleges „próbanyomatokká” váltak, amint nyomtatásban megjelentek. A „valóságban” Bolívar félelme a néger felkelésektől, illetve az, hogy San Martín befogadta őslakosait a peruiságba, jól mutatja a fennálló káoszt. Ezt az ellentmondást azonban a nyomtatott szavak szinte nyomban elmosták, s ha valaki egyáltalán visszaemlékezett rá, csak következtetlenség anomáliát látott benne. Az amerikai zűrzavarból olyan elképzelt valóságok erednek, mint a nemzetállamok, a köztársasági intézmények, az általános állampolgárság, a népszuverenitás, a nemzeti zászlók és himnuszok stb., ugyanakkor fogalmi ellentétpárjaik megsemmisítése is: a dinasztikus birodalmaké, a monarchikus intézményeké, az abszolutizmusé, az alattvalói helyzeté, az öröklődő nemességé, a jobbágyságé, a gettóké, és így tovább. (Ebben a kontextusban semmi sem megdöbbentőbb, mint a tömeges rabszolgaság „eltörlése” a „modellértékű” 19. századi USA-ban, valamint a „modellértékű” déli államok közös nyelvének a „megszüntetése”.) A minta érvényességét és általánosíthatóságát kétségtelenül tovább erősítette a független államok *pluralitása*.

Mindennek eredményeképp legkésőbb a 19. század második évtizedére „a” független nemzetállam „modellje” másolásra készen állt.³⁴ (Az első befogadó csoportok a marginalizált, köznyelv-használó művelt rétegek koalíciói voltak, akikről ez a fejezet szól.) De éppen mert ismert modellről volt szó, ez bizonyos „standardokat” is meghatározott, amelyekről megengedhetetlen volt jelentős mértékben eltérni. Még az elmaradott és reakciós magyar és lengyel köznemesség is rákényszerült, hogy ne csak egy szín-

játék erejéig „hívják meg” (még ha csak a spájzba is) elnyomott honfitársaikat. Ha úgy tetszik, a San Martín-féle peruisítás logikája működött itt is. Ha a „magyaroknak” járt a nemzetállam, akkor az tényleg a magyarokat *jelentette*, minden egyes magyart;³⁵ olyan államot jelentett, melyben a szuverenitás legfensőbb helyszínének a magyarul beszélők és olvasók közösségének kellett lennie; ez pedig együtt járt a jobbágyság eltörlésével, a közoktatás fejlesztésével, a választói kör kiszélesítésével, és így tovább. A korai európai nacionalizmusok „népi” jellege ezért még akkor is mélyebb volt, mint az amerikai nacionalizmusoké, amikor – demagóg módon – a legelmaradottabb társadalmi csoportok álltak az élükre: a jobbágyságot el *kellett* törölni, elképzelhetetlen volt a törvényes rabszolgaság – nem utolsósorban azért, mert a fogalmi modell olyan helyre került, amit immár nem lehetett eltörlölni.

³⁵ Nem mintha ez olyan egyértelmű lett volna. A Magyar Királyság alattvalóinak fele nem magyar volt. A jobbágyoknak pedig csak harmada beszélt magyarul. A 19. század elején a magyar arisztokrácia felső köreiből franciául és németül beszéltek; a közép- és kismemesség „magyar, valamint szlovák, szerb és román, de még köznyelvi német kifejezésekkel is átszórt tört latinul társalgott...” IGNOTUS, *Hungary*, 45–46, 81.

³² *The Age of Revolution*, 80. [*A forradalmak kora*, 60.]

³³ Ezt érdemes összevetni a következőkkel: „Maga az ipari forradalom elnevezés is azt mutatja, hogy ez a forradalom viszonylag későn hatott Európára. A dolog [sic] már a szó előtt is létezett Angliában. Az elnevezést csak az 1820-as években találták ki angol és francia szocialisták – ilyen csoport sem keletkezhetett korábban –, alighanem a Franciaországban lezajlott politikai forradalom analógiájára.” Uo. 45. [*A forradalmak kora*, 32.]

³⁴ Valószínűleg pontosabb megfogalmazást jelent, ha a modellt a francia és az amerikai elemek bonyolult összetételének nevezzük. Egészen az 1870-es évekig azonban Franciaország „megfigyelhető valóságát” a restaurált monarchiák sora és Napóleon unokaöccsének dinasztia-pótléka jelentette.

A 19. század folyamán, különösen annak második felében a filológiai-szótári forradalom és az Európán belüli nacionalista mozgalmak felemelkedése – ez utóbbiak nemcsak a kapitalizmusnak, hanem a dinasztikus államok vastagbőrűségének is a termékei voltak –, egyre jelentősebb kulturális, és ebből adódóan politikai nehézségeket okozott számos uralkodónak. Hiszen, mint láttuk, a legtöbb érintett dinasztia alapvető legitimitásának semmi köze nem volt a nemzeti hovatartozáshoz. A Romanovok tatárok és lettek, németek és örmények, oroszok és finnek felett uralkodtak. A Habsburgok magyar és horvát, szlovák és olasz, ukrán és osztrák-német alattvalóikra tekintettek le a magasból. A Hannoveriek éppúgy voltak bengálok és québeciek urai, mint skótoké, íreké, angoloké és walesieké.¹ A kontinensen ráadásul ugyanannak az uralkodóháznak a tagjai különböző, néha ellenséges államokban uralkodtak. Miféle nemzetiséget tulajdoníthatnánk a Franciaországban és Spanyolországban uralkodó Bourbonoknak, a Poroszországban és Romániában regnáló Hohenzollerneknek, vagy a Bajtországban és Görögországban uralkodó Wittelsbachoknak?

Azt is megfigyeltük, hogy ezek a dinasztiai alapvetően adminisztratív célból – más-más ritmusban – államnyelvvé tettek egy nyomtatott köznyelvet, a nyelv kiválasztása pedig lényegében öntudatlan örökség vagy kényelem alapján történt.

Az európai szótári forradalom ugyanakkor megteremtette, és fokozatosan elterjesztette azt a meggyőződést, hogy a nyelvek (legalábbis Európában) elég jól meghatározható – a nyelven napi szinten beszélőkből és olvasókból álló – csoportok úgy mondhatjuk személyes tulajdonát képezik, illetve azt, hogy ezek a közösségként elképzelt csoportok autonóm helyvel rendelkeznek az egyenlők-testvériségében. A filológiai gyutacsok így az uralkodókat olyan kellemerlen dilemmák elé állították, amelyek idővel egyre élesebben jelentkeztek. Ez a dilemma legtisztábban Ausztria–Magyarország esetében figyelhető meg. Amikor a felvilágosult abszolutista II. József az 1780-as évek elején elhatározta, hogy a latin helyett a németet teszi meg államnyelvvé, „így például nem a magyar nyelv ellen harcolt, hanem a latin ellen ... Úgy vélte, hogy a nemesség középkori latin közigazgatására alapozva nem lehet hatékonyan munkálkodni a tömegek érdekében. A birodalma

¹ Szemléletes, hogy annak, ami később a Brit Birodalommá vált, nem volt „angol” uralkodócsaládja a 11. század eleje óta: ekkortól kezdve normannok (Plantagenet), walesiek (Tudor), skótok (Stuart), hollandok (Orániai-ház) és németek (Hannoveriek) színes forgataga követte egymást a trónon. A filológiai forradalomig, illetve az angol nacionalizmus első világháborús fellángolásáig ez senkit sem zavart igazán. A Windsor-ház a Schönbrunn-ház vagy a Versailles-ház elnevezésekre ímel.

egy részét összekötő egységes nyelvet olyan szükségszerűségnek látta, amely nem tűr halasztást. Nem választotta más, mint a német nyelvet, amelynek nagy kultúrája és irodalma volt, s melyet jelentős kisebbség használt minden tartományában.”² „Nem igaz, hogy a Habsburg-dinasztia tudatosan és következetesen németesítő hatalomként lépett volna fel ... Voltak olyan Habsburgok, akik nem is tudtak németül. De még a néha németesítő politikát folytató Habsburg császárokat sem nacionalista szempontok vezették, intézkedéseiket birodalmuk egységesítésének és egyetemességének érdekei diktálták.”³ Alapvető céljuk a *Hausmacht* volt. A 19. század közepétől azonban a német egyre inkább kettős státusszal rendelkezett: „egyetemes-birodalmi” és „partikuláris-nemzeti” volt. Minél inkább erőltette a dinasztia a németet annak első funkciója alapján, annál inkább tűnt fel olyan színben, hogy németnyelvű alattvalóit részesíti előnyben, és annál nagyobb ellenszenvet váltott ki a többiek körében. Ha pedig nem erőltették a németet, hanem engedményeket tettek a többi – mindenekelőtt a magyar – nyelv számára, akkor nemcsak az egységesítést hátráltatták, de még a németnyelvű alattvalók is úgy érezték, hogy jogtalan sérelem érte őket. Így a dinasztia abba a helyzetbe kerülhetett, hogy egyszerre gyűlölték a németek bajnokaként, illetve árulójaként. (Nagyon hasonló ehhez, hogy az Oszmánokat a török nyelvűek hitehagyottként, a nem török nyelvűek pedig törökösítőként gyűlölték.)

Mivel a század közepére így vagy úgy már minden dinasztia valamelyik köznyelvet használta államnyelvként,⁴ valamint egész Európában gyorsan nőtt a nemzeti gondolat presztízse, az európai és a mediterrán monarchiaknál megfigyelhető az a tendencia, hogy óvatosan elindultak a hívogató nemzeti önazonosítás felé. A Romanovok felfedezték, hogy ők nagyoroszok, a Hannoveriek, hogy angolok, a Hohenzollernek, hogy németek, és valamivel nehezebben ugyan, de unokatestvéreik is románok, görögök stb. lettek. Egyrészt ez az új önazonosítás olyan legitimitációkat támogatott meg, amelyek a kapitalizmus, a szkepticizmus és a tudomány korában egyre bizonytalanabban támaszkodhattak a vélelmezett szakralitásra és az ősi eredet jogára. Másrészt új veszélyt rejtettek. Amennyiben II. Vilmos elfogadja az „első számú német” szerepét, azzal értelem szerűen azt is elismeri, hogy ő is egy a sok hozzá hasonló között, hogy reprezentatív funkciója van és elvben német honfitársainak drulójává is válhat. (Ez elképzelhetetlen volt a dinasztiai fénykorában. Kit vagy mit árulhatott volna el?) Számon is kérték rajta a szavát az 1918-as németországi összeomlás után. A német nemzet nevében fellépve a polgári politikusok (nyilvánosan) és a vezérkar (a rá jellemző bátorsággal – titokban) elköltöztette hazájából egy bús holland külvárosba. Így járt Mohammad-Reza Pahlavi is, aki nem sahnak, hanem Irán sahjának nevezte magát, és ezzel megvetett árulóvá

² JÁSZI, *The Dissolution*, 71. [A Habsburg-monarchia felbomlása, 144.] Érdekes, hogy József elutasította a magyar királyi koronázási eskü letételét, mert az kényszerítette volna a magyar nemesség „alkotmányos” kiváltságainak tiszteletben tartására. IGNOTUS, *Hungary*, 47.

³ Uo. 137. [A Habsburg-monarchia felbomlása, 215.] Kiemelés tőlem.

⁴ Egy hosszú korszak lezárásaként is értelmezhetjük, hogy 1844-ben a magyar államnyelv végleg felváltotta a latint. Am, mint láttuk, a magyar közép- és kismemesség *köznyelve* valójában a konyhalatin volt még a 19. században is.

válhatott. Ő maga is elfogadta a nemzeti bíróság ítélezési jogát – igaz, nem a döntését – egy kis színjáték keretében, amelyre közvetlenül azelőtt került sor, hogy száműzetésbe indult. Mielőtt rálépett volna repülőgépe lépcsőjére, megcsókolta a földet a fotósok kedvéért, és bejelentette, hogy magával viszi a szent iráni föld egy darabkáját. Ezt a jelenetet egy Garibaldi-ról, és nem a Napkirályról szóló filmből vehette volna.⁵

Az európai uralkodóházak „honosítása”, amelynek sok esetben szórakoztató akrobatamutatványokkal kellett együtt járnia, végül ahhoz vezetett, amit Seton-Watson szarkasztikusan „hivatali nacionalizmusnak”⁶ nevezett, s amire a legismertebb példát az oroszosító cárizmus szolgáltatta. Ezeket a „hivatali nacionalizmusokat” leginkább a dinasztikus hatalom honosítását és megtartását egyszerre érvényesítő eszközként érdemes értelmezni, különösen azokra az óriási soknyelvű birodalmakra vonatkozóan, amelyek a középkor óta kerekedtek ki; más szóval, olyan eszközként, mellyel a nemzet rövid és feszes bőrét próbálták a birodalom hatalmas testére ráhúzni. A cár alattvalóiként számon tartott változatos népesség „oroszosítása” ezért két ellentétes, egy régi és egy új politikai rend erőszakos és tudatos örvözését jelentette. (Kézenfekvőnek tűnik az amerikai gyarmatok és a Fülöp-szigetek spanyolosításának analógiája, ám van egy jelentős különbség. A cárizmus késő 19. századi kultúrkonkvisztádorai tudatosan machiavelliánus módon dolgoztak, míg 16. századi spanyol elődeiket a nem tudatos mindennapi pragmatizmus vezérelte. Továbbá ők igazából nem is „spanyolosítani” akartak, hanem egyszerűen megtéríteni a pogányokat és a vadakat.)

Kulcsfontosságú, hogy a „hivatali nacionalizmus” – azaz a nemzet és a dinasztikus birodalom szándékolt egyesítése – besorolásánál ne felejtjük el, hogy az európai népi nemzeti mozgalmaknak az 1820-as évektől jelentkező elterjedése után, azokra adott válaszként jött létre. Ezek a nacionalizmusok az amerikai és a francia történelmet modellezték, és most maguk is modellé váltak.⁷ Már csak arra volt szükség, hogy egy találatos büvészmutatvánnyal vonzó színben tüntessék fel a nemzeti jelmezbe öltözött birodalmat.

Ha képet szeretnénk nyerni erről a reakciós, másodlagos modellátvételtől, akkor nagy haszonnal fordulhatunk néhány párhuzamosan zajló, de egymással ellentétes, ezért revelatív eset vizsgálatához.

Seton-Watson nagyszerűen bemutatja, mennyire kényelmetlenül érezte magát eleinte a Romanov autokrácia, amikor „kilépett az utcára”.⁸ Korábban már említettük, hogy

⁵ A Harvard-Egyetemen oktató Chehabi professzortól tudtam meg, hogy a sah elsődleges példája az apja, Reza Pahlavi volt, aki csomagjában egy darab iráni földet vitt magával, amikor 1941-ben London Mauritiusra száműzte.

⁶ SETON-WATSON, *Nations and States*, 148. Sajnos szarkazmusa csak Kelet-Európára terjed ki. Seton-Watson joggal gúnyolódik a Romanovok és a szovjet berendezkedés kárára, de elkerüli a figyelmét a London, Párizs, Berlin, Madrid és Washington által folytatott hasonló politika.

⁷ Ennek beszédes analógiáiként értelmezhetők Scharnhorst, Clausewitz és Gneisenau politikai és katonai reformjai. Ők tudatosan konzervatív szellemben vették át a francia forradalom számos spontán újítását, hogy felállítsák a 19. század nagy, modellértékű hivatásos tisztkarral rendelkező, sorozásos állandó hadseregét.

⁸ *Nations and States*, 83–87.

a szentpétervári udvar nyelve a 18. században a francia volt, a vidéki nemesség jó részéé pedig a német. A napóleoni inváziót követően Szergej Uvarov gróf egy 1832-es hivatalos jelentésében azt javasolta, hogy a birodalom az egyeduralom–ortodoxia–nemzet (*nacionalnoszty*) hármasság alapján álljon. Míg az első kettő igazán régi volt, a harmadik igencsak új, és kevésbé fejlett egy olyan korban, amikor a „nemzet” fele jobbágyi sorban élt, valamint több mint a felének nem az orosz volt az anyanyelve. Uvarov jelentésével elnyerte az oktatási miniszteri posztot, de annál többet nem. A cárizmus még fél évszázadon át ellenállt az uvarovi csábításnak. III. Sándor (1881–1894) uralkodásával vált az oroszosítás a dinasztia hivatalos politikájává: jóval azután, hogy az ukrán, finn, lett és a többi nacionalizmus már megjelent a birodalom területén. Elég ironikus jelenség, hogy az első oroszosító rendelkezéseket épp azok ellen a „nemzetiségek” ellen hozták, akik a leginkább *kaisertreu*-ok (császárhűek) voltak: például a balti németek ellen. 1887-ben a balti tartományokban az orosz lett az oktatás kötelező nyelve minden állami iskolában a legalsóbb osztályok feletti szinteken, majd e rendelkezést a magániskolákra is kiterjesztették. 1893-ban bezáratták a dorpati egyetemet, a birodalom egyik legkiválóbb felsőoktatási intézményét, mert az előadások nyelve a német volt. (Ne felejtjük el, hogy a német addig a tartományi államnyelvet, és nem a népi nemzeti mozgalom nyelvét jelentette!) És így tovább. Seton-Watson egészen odáig megy, hogy megkockáztatja: az 1905-ös forradalom „legalább annyira volt a nem oroszajkúak forradalma az oroszosítás ellen, mint munkások, parasztek és radikális értelmiségiek forradalma az egyeduralom ellen. A két lázadás természetesen összefonódott: a társadalmi forradalom valójában a nemzetiségi régiókban volt elkeseredettebb, ahol lengyel munkások, lett parasztek és grúz parasztek álltak az élén.”⁹

Ugyanakkor nagy hiba lenne azt feltételezni, hogy pusztán mert az oroszosítás a *dinasztikus* politika eleme volt, nem érte el legfőbb célját: felsorakoztatta a trón mögé az erősödő „nagyorosz” nacionalizmust. És nem pusztán érzelmi alapon. Végére is óriási lehetőségek álltak az orosz hivatalnokok és vállalkozók rendelkezésére a hatalmas bürokráciában és a terjeszkedő piacon, amit a birodalom kínált.

III. Sándor, minden oroszok oroszosító cárijának címénél nem kevésbé érdekes kortársáé, Viktóriaé: von Saxe-Coburg-Gotha, Anglia királynője és később India császárnője. Címe valójában érdekesebb, mint személye, mivel emblematikusan mutatja, milyen szorosan összefonódott a nemzet és a birodalom.¹⁰ Viktória uralkodása annak a londoni stílusú „hivatali nacionalizmusnak” a kezdetét jelenti, amely határozottan rokon vonásokat mutat a Szentpétervárott követett oroszosítási politikával. E rokonsági fok megítélésének jó módszere a longitudinális összehasonlítás.

Tom Nairn, *The Break-up of Britain (Britannia felbomlása)* című könyvében felveti azt a problémát, miért nem alakult ki egy skót nemzeti mozgalom a 18. század vége felé annak ellenére, hogy felemelkedőben volt a skót polgárság és létezett egy igen kiváló

⁹ Uo. 87.

¹⁰ A forrasztás szétbomlásának folyamatát a Brit Birodalom Brit Nemzetközösséggé, majd Nemzetközösséggé, majd mivé... (?) való válása jelöli.

skót értelmiség.¹¹ Hobsbawm ellentmondást nem tűrve vetette el Nairn elgondolkodtató felvetését a következő megjegyzésével: „Tiszta anakronizmus elvárni, hogy [a skótok] egy független állam igényével lépjenek fel ekkor.”¹² Ha azonban figyelembe vesszük, hogy Benjamin Franklin, az Amerikai Függetlenségi Nyilatkozat egyik aláírója David Hume-nál mindössze öt évvel korábban született, akkor hajlamosak lehetünk azt gondolni, hogy ez az ítélet még inkább anakronisztikus.¹³ Én úgy látom, hogy a problémákat – és megoldásokat – máshol kell keresni.

Ugyanakkor Nairn jó nacionalista hajlamát követve problémamentesnek és ősidőktől fogva létezőnek tekinti „Skóciáját”. Bloch arra emlékeztet, hogy ennek az „entitásnak” a leszármazása igencsak viszontagságos múltra tekint vissza, amikor felidézni, hogy a dánok és Hódító Vilmos pusztításainak nyomán örökre megsemmisült az északi, angolszász Northumbria kulturális hegemoniája, amit olyan illusztris személyek fémjeltek, mint Alkuin és Beda:

„A northumbriai Edinborough fellegvára körüli lapályok angolszász nyelvű lakossága Yorkshire viking megszállása következtében elszakadt a velük azonos nyelvet beszélő déliektől, s a hegyvidéki kelta vezérek uralma alá került. Ekképp a kétnyelvű skót királyság – mintegy visszahatásként – a skandináv inváziók következményeként jött létre.”¹⁴

Seton-Watson a maga részéről azt írja, hogy a skót nyelv:

„a szász és a francia összefolyásából fejlődött ki, de a délihez képest itt kisebb volt az utóbbinak, és jelentősebb a kelta és skandináv forrásoknak a szerepe. Ezt a nyelvet nemcsak Kelet-Skóciában, hanem Észak-Angliában is beszélték. A skótot, vagy „északangolt” beszélte a skót udvar, a társadalmi elit (amely esetleg még a gaelt is beszélt), valamint az egész alföldi népesség. Ez volt Robert Henryson és William Dunbar költők nyelve. Lehet, hogy az újkorra külön irodalmi nyelvvé fejlődött volna, ha az 1603-as perszonálunió nem jár együtt a déli angol dominanciájának elterjedésével az udvarban, a közigazgatásban és Skócia felső osztályainak körében.”¹⁵

Itt az a legfontosabb következtetés, hogy jelentős részein annak, amit egy nap majd Skóciaként lehetne elképzelni, már a 17. század elején angolul beszéltek, illetve közvetlenül hozzáfértek az angol nyomtatott nyelvhez – feltételezve, hogy már létezett az írni-olvasni tudás minimális foka. A 18. század elején az angol nyelvű Alföld Londonnal együttműködve jórészt megsemmisítette a *Gaeltacht*-ot. Egyik „északi terjeszkedés” sem volt tudatos angolosító politika része – az elangolosodás mindkét esetben lényeg-

ében melléktermékeknek tekinthető. Közös erővel azonban – még a nacionalizmus kora „előtt” – hatásosan megsemmisítették egy európai típusú, köznyelv-specifikus nemzeti mozgalom lehetőségét. Miért nem alakult ki egy amerikai típusú mozgalom? A választ részben Nairnnek az a röpké megjegyzése adja meg, miszerint a 18. század közepétől fogva „az értelmiség tömegesen vándorolt el” déli irányba.¹⁶ De többről volt szó, mint az értelmiség elvándorlásáról. A skót politikusok délre jöttek törvényt hozni, a skót üzletemberek számára pedig nyitva álltak London piacai. Igazából *semmilyen barikád nem állt* ezeknek a zarándokoknak a központba vezető útján, ami tökéletesen ellentétben állt a Tizenhárom Gyarmat (illetve kisebb mértékben Írország) helyzetével. (Vessük össze ezt a latin és német nyelvű magyarok Bécsbe vezető országútjával a 18. században!) Az angol „angol” nyelvvé való válása még váratott magára.

Ugyanezt a következtetést egy másik nézőpontból is le lehet vezetni. Igaz, hogy a 17. században London újra tengerentúli területek szerzéséhez látott, amire a száz éves háború katasztrofális lezárása óta nem volt példa. De ezeknek a hódításoknak a „szellem” még mindig alapvetően a prenatalista korra volt jellemző. Ezt semmi nem támasztja alá jobban, mint az a megdöbbentő tény, hogy „India” csak Viktória trónra lépése után húsz évvel lett „brit”. Más szóval, az 1857-es szipojlázadást követő időkhöz „Indiát” egy kereskedelmi társaság, és nem egy állam – semmi esetre sem egy nemzetállam – irányította.

De a változás már elindult. Amikor a Kelet-Indiai Társaság megbízását meg kellett újítani 1813-ban, a parlament évi 100 ezer rúpia támogatást rendelt arra a célra, hogy a helyi – egyaránt „keleti” és „nyugati” – oktatás fejlesztésére fordítsák. 1823-ban Közoktatási Bizottságot állítottak fel Bengálban; 1834-ben Thomas Babington Macaulay lett a bizottság elnöke. Kijelentette, hogy „egy jó európai könyvtár egyetlen polca ér annyit, mint India és Arábia teljes bennszülött irodalma”,¹⁷ majd a rákövetkező évben megírta „Feljegyzés az oktatásról” című hírhedt művét. Uvarovnál szerencsésebbnek mondható, mivel javaslatait azonnal foganatosították. Egy tökéletesen angol oktatási rendszer bevezetését ajánlotta, ami – Macaulay tulajdon kimondhatatlan szavaival élve –, „egy olyan osztályt hozna létre, amely véreben és színét tekintve indiai, de ízlésében, véleményét tekintve, erkölcsében és intelligenciájában angol”.¹⁸ 1836-ban ezt írja:

„Egyetlen olyan, angol oktatásban részesült hindu sem lesz, aki hű maradna vallásához. Szilárd meggyőződésem (és mindig is az volt), hogy ha követik az oktatásra vonatkozó terveinket, akkor harminc éven belül egyetlen bálványimádó sem marad Bengál előkelő osztályaiban.”¹⁹

¹¹ *The Break-up of Britain*, 106 skk.

¹² Some Reflections on „The Break-up of Britain”, 5.

¹³ Gary Wills egyik könyvében, mely jellemzően az *Inventing America: Jefferson's Declaration of Independence* (Amerika feltalálása: a Jefferson-féle Függetlenségi Nyilatkozat) címet viseli, a szerző épp amellet érvel, hogy a nacionalista Jefferson gondolkodását alapvetően nem Locke, hanem Hume, Hutcheson, Adam Smith és a skót felvilágosodás más kiválóságai határozták meg.

¹⁴ *Feudal Society*, I., 42. [A feudális társadalom, 65.]

¹⁵ *Nations and States*, 30–31.

¹⁶ *The Break-up of Britain*, 123.

¹⁷ Bizonyosak lehetünk afelől, hogy ez a felfuvalkodott, fiatal, középosztálybeli angol Uvarov egyik „bennszülött irodalomról” sem tudott semmit.

¹⁸ Ld. SMITH, Donald Eugene, *India as a Secular State*, Princeton, Princeton University Press, 1963, 337–338; és SPEAR, Percival, *India, Pakistan and the West*, London – New York – Toronto, Oxford University Press, 1949, 163.

¹⁹ SMITH, *India as a Secular State*, 339.

Itt szemmel láthatóan olyanfajta naivitással találkozunk, mint a bogorái Fermínél fél évszázaddal előbb. De itt az a fontos, hogy egy hosszú távú (30 éves!) politikáról van szó, amit tudatosan dolgoznak ki, illetve követnek, hogy a „bálványimádókból” nem is igazán keresztényeket, hanem angol kultúrával átítatott embereket csináljanak annak ellenére, hogy bőrszínük és vérük menthetetlenül olyan, amilyen. Egyfajta mentális fajkeverést szándékoztak véghezvinni, ami – Fermín fizikai fajkeverési tervével összevetve – azt igazolja, hogy az imperializmus – a viktoriánus kor annyi más változásához hasonlóan – finnyásság szempontjából hatalmas fejlődést mutat. Bizton állíthatjuk, hogy ettől a pillanattól kezdve a terjeszkedő birodalomban mindenütt, eltérő ütemben ugyan, de a macaulayzmust követték.²⁰

Az oroszosításhoz hasonlóan természetesen az angolosítás is rózsás jövőt kínált a birodalom központjából érkező középosztálybeliek népes seregletének (a skótoknak nem kevésbé!) – a tisztviselőknek, tanítóknak, kereskedőknek és telepeseeknek –, akik gyorsan belakták az óriási, mindig napfényes birodalmat. Mindazonáltal volt egy alapvető különbség a Szentpétervárról, illetve a Londonból irányított birodalom között. A cári birodalom „egybefüggő” kontinentális birodalom maradt, mely Eurázsia mérsékelt és hideg égövi zónáira korlátozódott. Úgy is mondhatnánk, hogy száraz lábbal el lehetett jutni az egyik végéből a másikba. A kelet-európai szláv népekkel való nyelvi rokonság, valamint – hogy finoman fogalmazzunk – a történelmi, politikai, vallási és gazdasági kapcsolat számos nem szláv néppel azt eredményezte, hogy a Szentpétervárra vezető utakadályok – legalábbis másokkal *összevetve* – nem voltak áthághatatlanok.²¹ A Brit Birodalom ezzel szemben minden földrészre kiterjedő – főleg trópusi – birtokaival egy női retikülhöz hasonlítható. A birodalmi alattvalóknak csak a kisebbsége volt régebb óta fennálló vallási, nyelvi, kulturális, vagy akár politikai és gazdasági kapcsolatban a birodalom központjával. Ahogy egymás mellett bemutatták őket a Viktória királynő uralkodásának ötvenedik évfordulójára rendezett kiállításon, úgy néztek ki, mint azok az angol vagy amerikai milliomosok által a „rég mesterek” festményeiből kapkodva összevásárolt gyűjtemények, amelyek idővel komoly birodalmi közmúzeumokká alakultak át.

A következményeket jól illusztrálja Bipin Chandra Pal keserű visszaemlékezése, amelyben 1932-ben, egy századdal Macaulay „Feljegyzése” után, még mindig érezni a haragot, ahogy az indiai tisztviselőkről ír, akiknek

„nemcsak egy ugyanolyan nehéz vizsgát kellett letenniük, mint a brit tisztviselőknek, de fiatalságuk legjobb éveit, amit a tanulmányaikra fordíthattak, Angliában kellett tölteniük. Hazatérve gyakorlatilag

²⁰ Figyeljük meg példának okáért Roff pókerarcú 1905-ös beszámolóját a Kuala Kangsar-i Maláj Kolégium alapításáról, amelyet egyébként hamarosan „a maláj Etonnak” neveztek – minden ironia nélkül. Macaulay előírásainak szellemében itt is az „előkelő osztályokból”, azaz az együttműködő maláj arisztokráciából toborozták a hallgatókat. Az első bentlakók fele különböző maláj szultánok közvetlen leszármazottja volt. ROFF, William R., *The Origins of Malay Nationalism*, New Haven – London, Yale University Press, 1967, 100–105.

²¹ Az Urálon túli népekre ez nem vonatkozik.

ugyanazt az életstílust követték, mint a többi köztisztviselő, és *szinte vallásosan* követték azok társadalmi elvárásait és erkölcsi standardjait. Abban az időben az indiai születésű [sic – vessük össze dél-amerikai kreoljainkkal] köztisztviselő gyakorlatilag elvágtá magát arról a társadalomtól, amelyből származott, és olyan légkörben élt, mozgott és tevékenykedett, amely oly kedves volt brit kollégáinak. *Gondolkodásában és viselkedésében épp annyira angol volt, mint bármely más angol*. Ez számára nem kis áldozatot jelentett, mivel így teljesen elidegenítette magát saját népe társadalmától és társadalmi, valamint erkölcsi értelemben páriának számított köztük ... *Éppúgy idegen volt saját szülőföldjén, mint az ott-élő európai lakosok.*²²

Pal visszaemlékezése eddig Macaulayt igazolja. Azonban sokkal komolyabb problémát jelentett, hogy ezeket a saját szülőföldjüktől elidegenített embereket még az angol murturángóknak való állandó „irracionális” alávetettség is sújtotta – nem kevésbé végzetzerűen, mint az amerikai kreolokat. Nem egyszerűen arról volt szó, hogy függetlenül attól, hogy egy Pal mennyire angolosodott el, örökre távol tartották a Raj legmagasabb csúcsaitól. Attól is távol tartották, hogy átlépje annak határait – vízszintes irányba, mondjuk, az Aranypart vagy Hong Kong felé, illetve függőlegesen a birodalmi központba. Lehet, hogy „teljesen elidegenítette magát saját népe társadalmától”, de életfogytiglan arra ítéltetett, hogy közöttük végezze a munkáját. (Persze az, hogy a „közöttük” milyen kört jelentett, együtt változott a britek hódításaival a szubkontinensen.)²³

Később megvizsgáljuk, milyen következményekkel járt a hivatali nacionalizmus a 20. századi ázsiai és afrikai nacionalizmusokra nézve. Jelenlegi céljainkhoz azt kell hangsúlyoznunk, hogy az angolosítás Palok ezreit hozta létre szerte a világon. Semmi nem világítja meg ennél élesebben az angol hivatali nacionalizmus alapvető ellentmondását, azaz a *birodalom és a nemzet belső inkompatibilitását*. Szándékosan beszélek „nemzetről”, mivel mindig csábító, hogy a rasszizmussal magyarázzuk ezeknek a Paloknak a jelenlétét. Épeszű ember nem tagadhatja a 19. századi angol imperializmus mélyen rasszista jellegét. Palok ugyanakkor a *fehér* gyarmatokon – Ausztráliában, Új-Zélandon, Kanadában és Dél-Afrikában is léteztek. Angol és skót tanítók ide is nagy tömegben érkeztek, és itt is az angolosítás jelentette a kultúrpolitikát. Akárcsak Pal számára, az ő számukra is le volt zárva a felfelé kanyargó út, amin a skótok a 18. században még szabadon járhattak. Dublinban vagy Manchesterben nem szolgáltak elangolosított ausztrálok, de még Ottawában vagy Fokvárosban sem. Sokáig még canberrai főkörmányzók se lehettek.²⁴ Csak „angol angolok”, azaz a félig rejtett angol nemzet tagjai viselhették ezt a tisztséget.

²² PAL, Bipin Chandra, *Memories of My Life and Times*, Calcutta, Bipin Chandra Pal Institute, 1973, 331–332. Kiemelés tőlem.

²³ Igaz, hogy indiai hivatalnokokat alkalmaztak Burmában; Burma azonban közigazgatásilag a Brit Indiához tartozott 1937-ig. Indiaiak alsóbb tisztségekben – főleg a rendőrségnél – Brit Malájföldön és Szingapúrban is dolgoztak, de „helyiként” vagy „bevándorlóként”, tehát nem helyezhették őket „vissza” az indiai rendőri testületbe. Figyeljük meg, hogy itt a hivatalnokokon van a hangsúly! Az indiai munkások, kereskedők, sőt a hivatásos értelmiségiek is nagy számban vándoroltak ki a délkelet-ázsiai, dél- és kelet-afrikai, sőt a karibi brit gyarmatokra.

²⁴ Ugyanakkor el kell mondani, hogy az Edwardok uralkodásának vége felé néhány „fehér gyarmatlakó” Londonba költözött, ahol parlamenti képviselő vagy neves sajtómágnás lett belőlük.

Három évvel azelőtt, hogy a Kelet-indiai Társaság elvesztette indiai vadászterületét, Perry kapitány fekete hajóival lerombolta Japán önszántából választott elszigeteltségének falait. 1854-et követően a Bakufu (Tokugava sógunátus rezsimje) önbizalmát és belső legitimitását gyorsan felmorzsolta a Nyugat behatolásával szembeni, szemmel látható tehetetlensége. 1868-ban a Szonnó Dzsói („Tiszteld az Uralkodót! Ūzd el a barbárokat!”) zászlaja alatt, főleg a szacuma és a csósú *hanból* származó, közepes rangú samurájok egy kis csoportja végül megdöntötte. Sikerük egyik oka a porosz és a francia tisztikar szakemberei által 1815 óta kidolgozott nyugati hadtudomány kivételesen ötletes alkalmazása volt, különösen 1860 után. Így hatékonyan tudták felhasználni azt a 7300 ultramodern lőfegyvert (a legtöbb az amerikai polgárháborúból maradt), amit egy angol fegyverkereskedőtől vásároltak.²⁵ „A lőfegyver használatában ... a csósúiak olyan mesterfókra jutottak, hogy a régi piff-puff ütő és vágó módszerekkel vajmi kevés eredménnyel lehetett ellenük harcolni.”²⁶

De miután a lázadók – akikre ma úgy emlékezünk mint Meidzsi főurakra – halomra jutottak, felismerték, hogy katonai erejük nem feltétlenül szavatolja politikai legitimitációjukat. Míg a tennót („császárt”) gyorsan vissza lehetett hozni a Bakufu eltörlésével, a barbárokat már nem lehetett ilyen könnyen elűzni.²⁷ Japán geopolitikai biztonsága éppoly törékeny maradt, amilyen 1868 előtt volt. Az előkelők hazai pozíciója bebiztosításának egyik alapvető eszköze végül a 19. század közepére jellemző „hivatali nacionalizmus” egy változata lett, amelynek mintájául tudatosan a Hohenzollern Poroszországot, illetve Németországot választották. 1868 és 1871 között minden megmaradt helyi „feudális” katonai egységet feloszlattak, ami Tokió számára az erőszakoszervek

²⁵ Itt Ómura Maszudzsi (1824–1869) játszott kulcsszerepet, akiről a „Japán hadsereg atyjának” neveznek. Alsórangú csósú samuráj volt, aki pályafutása elején nyugati orvostudományt tanult holland tankönyvekből. (Még beszélni fogunk arról, hogy 1854-ig a hollandok voltak az egyetlen nyugatiak, akiket beengedtek Japánba, és ők is lényegében csak a Bakufu uralma alatt álló Nagaszaki kikötőjénél fekvő Desima-szigetre tehettek a lábukat.) Miután végzett az oszakai Tekidzsjukuban, a kor legjobb holland nyelvű oktatási intézményében, hazatért, hogy orvosi praxist kezdjen – nem sok sikerrel. 1853-ban a nyugati tudás instruktora lett Úvadzsímában, s közben Nagaszakiba járt tengerészeti tanulni. (Kézírások tankönyvek alapján ő tervezte meg Japán első gőzhajóját, illetve ő felügyelte annak összeszerelését.) A szerencse Perry érkezése után mosolygott rá; 1856-ban Edóba költözött, hogy Japán későbbi Nemzeti Katonai Akadémiáján tanítson és nyugati szövegeket tanulmányozzon a Bakufu kutatási csúcsintézményében. Az európai hadtudományi munkák, különösképp Napóleon stratégiai és taktikai újításainak fordításával hírnévre tett szert, és 1860-ban visszahívták Csósúba hadi tanácsadónak. 1864–65-ben a csósú polgárháborúban sikeres parancsnokként bizonyította be írásainak relevanciáját. Ennek köszönhetően ő lett az első Meidzsi hadügyminiszter, és kidolgozta a rendszer forradalmi terveit a sorkatonaság felállítására, valamint a samurájok mint jogi rend felszámolására vonatkozóan. Hiába – egy feldühödött samuráj meggyilkolta. Ld. CRAIG, Albert M., *Chōshū in the Meiji Restoration*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1967, főleg 202–204, 267–280.

²⁶ Egy kortárs japán szemtanútól. Idézi: NORMAN, E. Herbert, *Soldier and Peasant in Japan. The Origins of Conscript*, New York, Institute of Pacific Relations, 1943, 31.

²⁷ Ezt keserű személyes tapasztalataikból tudták. 1862-ben egy angol osztag Kagosima szacuma kikötőjét félig elpusztította; 1864-ben egy közös amerikai, holland és angol tengerészeti egység Simonoszekinél lerombolta a csósú parti erődöket. MAKI, John M., *Japanese Militarism, Its Cause and Cure*, New York, Knopf, 1945, 146–147.

monopóliumát eredményezte. 1872-ben egy császári határozat elrendelte a felnőtt férfi lakosság általános írni-olvasni tudásának fellendítését. 1873-ban, jóval az Egyesült Királyság előtt, Japán bevezette a hadkötelezettséget. Ezzel egy időben a rendszer feloszlatta a samurájok rendjét – mint törvényileg meghatározott és kiváltságos osztályt –, és döntő lépést tett nemcsak a tisztikar (lassú) megnyitása felé minden tehetséges katona számára, hanem arra is, hogy megfeleljen az ekkorra „rendelkezésre álló” állampolgári nemzet modelljének. A japán parasztságot felszabadították a feudális *han*-rendszer alól, és ettől kezdve közvetlenül az állam, valamint a kereskedő–agrár földbirtokosság szákmányolta ki.²⁸ 1889-ben egy porosz típusú alkotmány és egy lényegében általános férfi választójog következett.

Ebben a rendezett kampányban a Meidzsi végrehajtóit három olyan tényező segítette, melyeknek aligha lehetett előre látni a jelentőségét. Az első tényező Japán viszonylag magas fokú etnikai-kulturális egysége, ami a Bakufu által megvalósított két és fél évszázados elszigetelődésnek és belső nyugalomnak volt köszönhető. Míg a Kjúszü-szigeten beszélt japán szinte érthetetlen volt Honsún, illetve még Edo–Tokió és Kiotó–Oszaka között is jelentkeztek megértésbeli nehézségek, a félig kínai alapú képirásos rendszert már régóta használták szerte a szigeteken, így a tömeges írni-olvasni tudásnak az iskolák és a nyomtatás általi elterjesztése könnyen ment és nem ütközött ellenállásba. A második tényező az, hogy a császári ház egyedülálló ősi jellege (Japán az egyetlen ország, amelynek trónja egyetlen uralkodóházhoz tartozott az első történelmi feljegyzés óta), és szimbólumértékű japánsága folytán (ellentétben a Bourbonokkal vagy a Habsburgokkal) a császár elég könnyen felhasználható volt a „hivatali nacionalizmus” céljaira.²⁹ A harmadik pedig az volt, hogy a barbárok betörése elég hirtelen, tömeges és a népesség politikailag tudatos rétegeinek többsége számára fenyegető volt ahhoz, hogy felsorakozzanak az új nemzeti fogalmakkal meghatározott önvédelmi program mögé. Érdemes hangsúlyoznunk, hogy ez a lehetőség minden bizonnyal a nyugati behatolás időzítésével függött össze, ami az 1860-as és az 1760-as évek közötti különbségből adódik. Hisz ekkorra a domináns Európában a „nemzeti közösség” mind népi, mind hivatalos formájában már egy fél évszázada meghatározó tényező volt. Az önvédelem igazából annak mentén, illetve azzal összhangban kerülhetett kidolgozásra, ami később a „nemzetközi normák” elnevezést kapta.

Annak ellenére, hogy szörnyű szenvedésekkel jártak azok a parasztságra kirótt kegyetlen adóterhek, amelyekből a hadianyag-alapú iparosítási programot fedezték, a játzsma sikerhez vezetett, ami minden bizonnyal részben maguknak az előkelőknek a céltudatos elkötelezettségével is magyarázható. Szerencsájukre egy olyan korban kerül-

²⁸ Mindez azokra a reformokra emlékeztet, amelyeket Poroszországban valósítottak meg 1810 után, Blücher Berlinhez intézett szenvedélyes „Adjatok nekünk nemzeti hadsereget!” könyörgésére. VAGTS, *A History of Militarism*, 130; vö. CRAIG, Gordon A., *The Politics of the Prussian Army, 1640–1945*, New York – Oxford, Oxford University Press, 1956, 2. fejezet.

²⁹ Japán kutatóktól nemrég arról értesültem, hogy a legkorábbi királysírok feltárása alapján igen valószínű, hogy a dinasztia eredetileg – kimondani is szörnyű – koreai volt. A japán kormány erősen ellenezte az ásásokat folytatását.

tek hatalomra, amikor a zürichi titkos bankszámlák még az elképzelhetetlen jövőhöz tartoztak, így nem érte őket kísértés, hogy a behajtott többletet kivigyék Japánból. Szerencséjükre olyan korban uralkodtak, amikor a haditechnika még viszonylag lassan fejlődött, így a felzárkózást szolgáló fegyverkezési programjuknak köszönhetően Japán független katonai hatalommá válhatott a század végére. Japán hadkötelesekből álló hadseregének 1894–95-ös látványos sikere Kína ellen, flottájának győzelme a cári Oroszország felett 1905-ben, valamint Tajvan (1895) és Korea (1910) annektálása, s mindennek tudatos hirdetése az iskolákban és a nyomtatásban, különösen hasznos volt annak az általános benyomásnak a kialakításában, hogy a konzervatív oligarchia hiteles képviselője annak a nemzetnek, amelynek tagjaiként a japánok mindinkább el tudták képzelni magukat.

Az, hogy ez a nacionalizmus még az uralkodó körökön túl is agresszív imperialista jellegű volt, leginkább két tényezőnek tudható be: a Japán hosszú elszigeteltségéből adódó hagyománynak és a hivatali–nemzeti modell erejének. Maruyama éles szemmel veszi észre, hogy Európa összes nacionalizmusa az egymással állandó kapcsolatban lévő dinasztikus államok hagyományos pluralizmusának kontextusából nőtt ki – ahogy korábban megjegyeztem, a latin nyelv európai egyetemességének sosem alakult ki politikai megfelelője:

„A nemzettudat Európában tehát kezdettől fogva magában hordta a nemzetközi társadalom létrehozandó tudatosság lenyomatát. Magától értetődő premissza volt, hogy a szuverén államok közötti nemzeteltérések ennek a nemzetközi társadalomnak a független tagjai közötti konfliktusokat jelentenek. Pontosan ezért nyert Grotius óta a háború fontos és rendszerezett helyet a nemzetközi jogban.”³⁰

Japán több évszázados elszigetelődése azonban azzal járt, hogy

„a nemzetközi ügyekben való egyenlőségre vonatkozó tudatosság teljes mértékben hiányzott. A [barbárok] kiűzését szorgalmazók a nemzetközi kapcsolatokat a magasabb rendűeknek az alacsonyabb rendűek feletti fölényén alapuló nemzeti hierarchiában betöltött pozícióikból szemlélték. Ebből következett, hogy amikor a nemzeti hierarchiát horizontálisan nemzetközi szintre vetítették, a nemzetközi problémák egy egyszerű alternatívára szűkültek le: elfoglalni vagy elfoglalva lenni. Mindenféle olyan magasabb normatív standard hiányában, amellyel a nemzetközi kapcsolatok felmérhetők lennének, óhatatlanul a hatalmi politika válik szabállyá, és a tegnapi gyáva védekezés mára zabolátlan terjeszkedéssé változik.”³¹

A másik tényező az, hogy az oligarchia számára a legfőbb modellt Európa önhonosító dinasztiai jelentették. Ezek a dinasztiák egyre inkább nemzeti fogalmakkal határozták meg magukat, ugyanakkor ezzel párhuzamosan Európán kívül terjesztették a hatal-

³⁰ MARUYAMA Masao, *Thought and Behaviour in Modern Japanese Politics*, London – Oxford, Oxford University Press, 1963, 138.

³¹ Uo. 139–140.

mat, így nem meglepő a modell birodalmi értelmezése.³² Mint Afrikának a berlini kongresszuson (1885) történt felosztása jól mutatta, a nagy nemzetek globális hódítók voltak. Így igazán ésszerű volt az az érvelés, mely szerint ahhoz, hogy Japán „nagygyá” váljon, a tennőt császárrá kell tennie és tengerentúli kalandokba kell kezdenie még akkor is, ha későn szállt be a játékba, és sokat kell behoznia. Kevés dolog rajzol élesebb képet arról, hogy ennek a lemaradásnak mennyire tudatában volt az olvasó lakosság, mint a Kita Ikki (1884–1937) radikális nacionalista ideológus és forradalmár alábbi, nagyhatású *Nihon Kaizó Hóan Taikó* (*Japán újjépítésének vázlata*) című, 1924-ben kiadott művében szereplő megfogalmazás:

„Ahogy a nemzetben belül zajló osztályharcnak az egyenlőtlen elosztás megszüntetése a célja, úgy a nemzetek közötti, igaz ügyért vívott háború meg fogja reformálni a jelenlegi igazságtalan elosztást. A Brit Birodalom olyan milliommós, aki az egész világon rendelkezik birtokokkal; Oroszország nagy földbirtokos, akinek birtokában van az északi félteke. Japán a szétszórt szigetektől álló peremen [sic] a proletariátushoz tartozik, akinek jogában áll, hogy hadat üzenjen a monopóliummal rendelkező nagyhatalmaknak. A Nyugat szocialistái önellenmondásba keverednek, amikor elfogadják a proletariátus hazai osztályharcához való jogát, de ezzel egy időben militarizmusként és agresszióként utasítják el a háborút, amelyet több nemzet proletárjai vívnak ... Ha a munkásosztály számára megengedhető, hogy egyesülve, akár vérontás árán is megdöntse az igazságtalan hatalmat, akkor Japánnak is feltétlen engedélyt kellene kapnia ahhoz, hogy tökéletesítse hadseregét és haditengerészetét, és hadba szálljon az igazságtalan nemzetközi határok kiigazítása érdekében. A racionális szociáldemokrácia nevében Japán igényt tart Ausztráliára és Kelet-Szibériára.”³³

Már csak azt kell hozzátennünk, hogy a birodalom 1900 utáni terjeszkedésével a Macaulay-típusú japánosítás tudatos állami politikává vált. A két világháború közötti időszakban koreaiak, tajvaniak és mandzsúriaiak, majd a csendes-óceáni háború kitörését követően burmaiak, indonézok és fülöp-szigetiek lettek annak a politikának a szenvedő alanyai, amely az európai modell bevett, működő gyakorlatát követte. És éppúgy, mint a Brit Birodalomban, az eljapánosított koreaiak, tajvaniak és burmaiak számára is teljesen zárva volt a birodalom központjába vezető út. Hiába beszéltek és olvastak tökéletesen japánul, sosem irányíthattak volna egy honsúi prefektúrát, vagy sosem helyezték volna őket a szülőföldjükön kívülre.

Miután megvizsgáltuk a „hivatali nacionalizmus” e három különböző esetét, fontos megjegyeznünk, hogy ezt a modellt komoly nagyhatalmi igények híján is tudatosan választhatta egy állam, amennyiben annak uralkodó osztályai vagy vezető rétegei veszélyeztetve érezték helyzetüket a magukat nemzeti alapon elképzelő közösségek világ-

³² Sajnos a hivatali-nemzetesítő *dinasztikus* államok egyetlen kortárs alternatívája – Ausztria–Magyarország – nem volt a Távol-Keleten jelentős szerepet játszó hatalmak között.

³³ Megegyezik a következő kötetben található fordítással és idézettel: STORRY, Richard, *The Double Patriots. A Study of Japanese Nationalism*, London, Chatto and Windus, 1957, 38.

szerte megfigyelhető terjedésétől. Tanulságosnak ígérkezik két ilyen ország, Sziám és – az Osztrák-Magyar Monarchia részét képező – Magyarország összevetése.

A Meidzsi-korszakkal egyidejűleg, hosszan uralkodó Csulalongkorn (1868–1910) oly módon védte meg országát a nyugati terjeszkedéstől, amely jelentősen eltért a japánok stratégiájától.³⁴ A Brit Burma és Malájföld, valamint a francia Indokína közé ékelődött ország uralkodója komoly háborús gépezet kiépítése helyett ügyes manipulatív diplomáciát folytatott. (1894-ig itt nem létezett hadügyminisztérium.) A 18. századi Európát idéző tarka hadserege főleg vietnami, khmer, laoszi, maláj és kínai zsoldosokból és „hűbéresekből” állt. Azért sem tett semmit, hogy egy modernizált oktatási rendszeren keresztül erősítse a hivatali nacionalizmust. Az alapfokú oktatást valójában csak több mint egy évtizeddel halála után tették kötelezővé, és az ország első egyeteme is csak 1917-ben nyílt meg, négy évtizeddel a tokiói Császári Egyetem alapítása után. Csulalongkorn mindazonáltal modernizátornak látta önmagát. De elsődleges modelljét nem az Egyesült Királyság vagy Németország jelentette, hanem Holland Kelet-India, Brit Malájföld és a Raj gyarmati *beamtenstaat*-jai.³⁵ Ezeknek a modelleknek a követése a királyi kormányzat racionalizálását és központosítását, a hagyományosan részautonómiával rendelkező „hűbéres” államocskák eltörlését, valamint a gazdaságnak valamennyire a gyarmatosításra emlékeztető fejlesztését jelentette. Ennek a legmeglepőbb – furcsa módon a mai Szaúd-Arábiát megelőlegező – példája a fiatal, egyedülálló, külföldi férfiak tömeges bevándorlásának ösztönzése volt, amivel a király olyan tájékozatlan és politikailag erőtlen munkásréteget alakított ki, amelyre a kikötők és a vasútvonalak építéséhez, a csatornák ásásához, és a piacokra termelő mezőgazdaság kiterjesztéséhez szükség volt. A *gastarbeiterek* ilyenét importja ekkor zajlott Batáviában és Szingapúrban, és igazából az ottani hatóságok politikája jelentette a modellt. S éppúgy, mint a Holland Indiák és Brit Malájföld esetében, a 19. század folyamán behozott munkások oroszlánrészre Délkelet-Kínából érkezett. Tanulságos, hogy a király számára politikája sem személyes lelkiismeret furdalást, sem politikai nehézségeket nem okozott – nem többet, mint azoknak a gyarmati vezetőknek, akiktől ártotta a modelleket. Ez a politika valójában rövidtávra értelmet adott a *dinasztikus* állam létének, mivel úgy hozott létre egy rehetetlen munkásosztályt a thai társadalmon kívül, hogy azt jórészt „zavartalanul” hagyta.

Vadzsiravudhnak, fiának és utódjának (1910–1925) össze kellett illesztenie a szilánkokat: ezúttal Európa önhonosító dinasztikus uralkodóinak modelljét választotta a maga számára. Bár – és éppen mert – a késő viktoriánus Angliában tanult, országa

³⁴ Ez a rész a következő tanulmányom egy részének tömörített változata: *Studies of the Thai State: The State of Thai Studies*, in AYAI., Eliezer B. (szerk.), *The State of Thai Studies: Analysis of Knowledge, Approaches, and Prospects in Anthropology, Art History, Economics, History and Political Science*, Athens, Ohio, Ohio University, Center for International Studies, Southeast Asia Program, 1979, 193–247.

³⁵ Battye szépen bemutatja, hogy a fiatal uralkodó 1870-es batáviái és szingapúri, valamint 1872-es indiai útjainak célja – Csulalongkorn saját kedves szavaival élve – „annak kiválasztása volt, hogy melyik lenne biztonságos modell”. Ld. *The Military, Government and Society in Siam, 1868–1910*, 118.

első „nacionalistájának” szerepét vette fel.³⁶ Nacionalizmusának célpontjában azonban nem a Sziám kereskedelmének 90 százalékát ellenőrző Nagy-Britannia, vagy a régi birodalom keleti részeit nem sokkal korábban elorzó Franciaország állt, hanem a kínaiak, akiket apja alig valamivel korábban lelkesen behozott. Kínaiellenes álláspontjának stílusára két leghíresebb pamfletjének a címéből következtethetünk: *A Kelet zsidói* (1914) és *Kerékkötőink* (1915).

Honnan ez a változás? Kétségtelen, hogy hatottak azok a drámai események, amelyek közvetlenül megelőzték, illetve követték az 1910 novemberében lezajlott megkoronázását. Az előző év júniusában a rendőrséget kellett kivezényelni, hogy leverje a bangkoki kínai kereskedők (az első bevándorlók gazdagodó leszármazottai) és munkások általános sztrájkját, akik ezzel jelezték, hogy beléptek a sziámi politikába.³⁷ A következő évben a pekingi Mennyei Birodalmat egy olyan heterogén csoportokból álló tömeg söpörte el, amelyből a kereskedők sem hiányozhattak. „A kínaiak” így a népi *republikanizmus* olyan szálláscsinálóiént tűntek fel, akik komolyan fenyegették a dinasztikus elvet. Emellett a „zsidók” és a „Kelet” szavak arra utalnak, hogy az elangosított uralkodó magába szívta az angol uralkodó osztályra jellemző rasszizmust. Ehhez még az a tény is hozzáadódott, hogy Vadzsiravudh amolyan ázsiai Bourbon volt. A prenatalista korban ősei szívesen választottak vonzó kínai lányokat feleségnek vagy ágyasnak, ami ahhoz vezetett, hogy – Mendel törvénye szerint – őbenne is több volt a kínai „vér”, mint a thai.³⁸

Itt szép példát láthatunk a hivatali nacionalizmus azon jellegzetességére, hogy a kialakuló, nemzeti alapon elképzelt közösség által félreállítással vagy kiteszítással fenyegetett uralkodó csoportok a megelőzés stratégiáját alkalmazzák. (Mondanunk sem kell, hogy Vadzsiravudh szintén beindította a hivatali nacionalizmus teljes politikai gépezetét: kötelező, államilag ellenőrzött alapfokú oktatást és államilag szervezett propagandát vezetett be, hivatalosan újraírta a történelmet, militarista politikába fogott, ami itt inkább színpadias volt, mint valódi – és vég nélkül bizonygatta a dinasztia és a nemzet azonosságát.)³⁹

³⁶ „Vadzsiravudh nemzeti programját elsőként és legmeghatározóbban az a Nagy-Britannia, a Vadzsiravudh által legjobban ismert nyugati nemzet inspirálta, amely ekkor birodalmi lázban égett.” VELLA, Walter F., *Chaiyo! King Vajiravudh and the Development of Thai Nationalism*, Honolulu, University of Hawaii Press, 1978, xiv. Ld. még: 6, 67–68.

³⁷ A kormány azon döntése vezetett a sztrájkhoz, mely szerint ugyanazt a fejadót vetették ki a kínaiakra, mint a bennszülött thaiokra. Addig ez kevesebb volt, hogy ösztönözzék a bevándorlást. Ld. MABRY, Bevars D., *The Development of Labour Institutions in Thailand*, Ithaca, Cornell University, Southeast Asia Program, Data Paper No. 112, 1979, 38. (A kínaiakat főleg az ópiumtermesztésén keresztül zsákmányolták ki.)

³⁸ A leszármazásra vonatkozóan ld. *The Studies of the Thai State* című tanulmányom 214. oldalát.

³⁹ Összerakta még a *Chat, Sasana, Kasat* (Nemzet, Vallás, Uralkodó) szlogent is, ami a sziámi jobboldali rezsimek jelszavává vált a század utolsó negyedében. Itt az Uvarov-féle Egyeduralom, Ortodoxia, Nemzetiség fordított thai sorrendben jelenik meg.

A magyar nacionalizmus 19. századi fejlődése másképp viseli magán a „hivatali” modell lenyomatát. Már korábban megemlékeztünk a latin nyelvű magyar nemesség dühödt ellenállásáról II. József kísérletével szemben, aki a németet próbálta a birodalom egyetlen államnyelvévé tenni az 1780-as években. Ezen réteg felsőbb szegmensei arról tartottak, hogy a birodalmi német bürokraták kezében tartott központosított és áramvonalasított közigazgatás kialakulásával elveszítik kényelmes hivatali állásaikat. Az alsóbb csoportok attól rettegettek, hogy elveszítik adómentességüket, a besorozás alóli mentességüket, valamint a jobbágyság és a vármegyék feletti hatalmukat. A latin védelmében ugyanakkor – eléggé opportunistá módon – valójában a magyar nyelvért álltak ki, mivel „hosszú távon a magyar nyelvű közigazgatás tűnt a német egyetlen megvalósítható alternatívájának”.⁴⁰ Grünwald Béla gunyorosan jegyzi meg, hogy „ugyanazok a vármegyék, amelyek (a józsefi rendelet ellen tiltakozva) hangsúlyozták a magyar nyelvű közigazgatás lehetőségét, 1811-ben – azaz huszonhét évvel később – lehetetlennek nyilvánították azt.” Még két évtized múlva is elhangzott egy igen „nemzeti” magyar vármegyében, hogy „a magyar nyelv behozása veszedelmet hoz constitúciónkra, s minden jussainkra...”⁴¹ Igazából a magyar nemesség – egy alig 136 ezer főt számláló réteg, amely egy 11 milliós ország földjét és politikai jogait kizárólagosan birtokolta⁴² – komolyan csak az 1840-es évekre állt ki a magyarosítás mellett, és ekkor is csak azért, hogy megelőzze saját történelmi marginalizálódását.

Ezzel egy időben a lassan növekvő írni-olvasni tudás (1869-re a felnőtt népesség egy harmada), a nyomtatott magyar terjedése, valamint egy kicsiny, de energikus liberális értelmiség felemelkedése együttesen hozzájárult annak a népi magyar nacionalizmusnak a megfogalmazódásához, amely nagyon különbözött a nemességétől. Ez a népi nacionalizmus, amit a későbbi korosztályok számára Kossuth Lajos (1802–1894) személyisége testesített meg, az 1848-as forradalommal érte el csúcspontját. A forradalmi rendszer nemcsak a Bécsben kinevezett nádortól szabadult meg, hanem feloszlatta a Nemes Vármegyékből álló, ősi magyar eredetűnek tartott feudális diétát, jobbágyfelszabadító és a nemesi adómentességet eltörlő reformokat vezetett be, valamint jelentősen megkurtította a rendi öröklési kiváltságokat. Emellett elhatározták, hogy min-

⁴⁰ IGNOTUS, *Hungary*, 47–48. Így történhetett, hogy 1820-ban a *Tiger im Schlafrock* (Hálórúhá Tigris), I. Ferenc jó benyomást kellett, amikor latin nyelvű beszédet mondott a Pesten összegyűlt magyar nemesség előtt. Ugyanakkor gróf Széchenyi István, ez a romantikus-radikális főúr 1825-ben „meghökkenett a többi arisztokratán”, amikor magyarul szólította meg őket az országgyűlésen! JÁSZI, *The Dissolution*, 80. [*A Habsburg-monarchia felbomlása*, 153.]; és IGNOTUS, *Hungary*, 51.

⁴¹ Az idézet Grünwald *A régi Magyarország* című művéből (1910) származik, in JÁSZI, *The Dissolution*, 70–71. [vö. *A Habsburg-monarchia felbomlása*, 143.] Grünwald (1839–1891) érdekes és tragikus személyiség volt. Szász eredetű, elmagyarosodott nemesi család sarjaként kiváló hivatalnok és Magyarország egyik első társadalomtudósa lett. Amikor megjelentette kutatásait, amelyekkel azt bizonyította, hogy a híres, magyar nemesség által irányított vármegyék a nemzet elősködői voltak, nyilvános rágalmasz címén heves kampány célpontja lett. Párizsba menekült, ahol a Szajnába ölte magát. IGNOTUS, *Hungary*, 108–109. [Vö. GRÜNWALD Béla, *A régi Magyarország 1711–1825*, POÓR János (szerk.), Budapest, Osiris, 2001.]

⁴² JÁSZI, *The Dissolution*, 299.

den magyarul beszélő legyen magyar (addig csak a kiváltságosok tartoztak ide), illetve minden magyarországi beszéljen magyarul (mivel ehhez addig csak néhány magyar szokott hozzá). Ignotus hűvösen megjegyzi, hogy „a «nemzet», megfelelően a korszak szellemének (amely határtalan optimizmussal figyelte a liberalizmus és a nacionalizmus ikerállagának felívelését), igazoltan különösen nagylelkűnek érezte magát azért, mert a tulajdonjogi korlátozásoktól eltekintve megkülönböztetés nélkül «befogadta» a magyar parasztságot;⁴³ valamint a nem magyar keresztényeket, feltéve, ha magyarokká váltak; majd vonakodva ugyan, és húsz éves késéssel, a zsidókat is.”⁴⁴ Kossuth álláspontja a különböző nem-magyar kisebbségek vezetőivel folytatott eredménytelen tárgyalások során az volt, hogy ezeket a népeket ugyanazok a polgárjogok illetik meg, mint a magyarokat, de „történelmi személyiség” híján magukban nem tudnak nemzetet alkotni. Álláspontja ma egy kicsit arrogánsnak tűnhet. De mindjárt jobb színben látjuk, ha felidézünk a ragyogó, fiatal, radikálisan nacionalista költőt, Petőfi Sándort (1823–1849), 1848 egyik vezető szellemét, aki egy alkalommal „a haza testén lévő fekélyként”⁴⁵ aposztrofálta a kisebbségeket.

Miután a cári hadsereg legyőzte a forradalmi rendszert 1849 augusztusában, Kossuth élete végéig tartó száműzetésbe vonult. Szabad terep nyílt a „hivatali” magyar nacionalizmus visszaállítására, amely Tisza Kálmán gróf (1875–1890) és fia, István (1903–1906) reakciós rendszereiben testesült meg. Nagyon tanulságosak ennek a viszatérésnek az okai. Az 1850-es években a Bécsből irányított önkényuralmi-bürokratikus Bach-adminisztráció a súlyos politikai elnyomást ötvözte az 1848-as forradalmárok által kihirdetett egyes társadalmi és gazdasági intézkedések következetes bevezetésével (legfontosabb a jobbágyság és a nemesi adómentesség eltörlése), valamint a modernizált kommunikáció és a kapitalista nagyvállalkozók támogatásával.⁴⁶ A feudális kiváltságaitól és biztonságától jórészt megfosztott régi magyar közép- és kisnemesség képtelen volt arra, hogy felvegye a gazdasági versenyt a nagybirtokosokkal és a német-meg zsidó vállalkozókkal, így dühödt és megfélemlített vidéki dzsentrivé süllyedt le.

Másrészt azonban beköszöntött a szerencse: a Königrätznél 1866-ban a porosz hadseregtől megalázó vereséget szenvedett Bécs rákényszerült, hogy az 1867-es *Ausgleichben* (Kiegyezésben) tető alá hozza a dualista monarchia intézményét. Ettől kezdve a Magyar Királyság nagyon jelentős autonómiával rendelkezett belső ügyeinek intézésében. Az *Ausgleich* első haszonélvezői a magyar felső arisztokrácia-liberális gondolkodású csoportja és a művelt értelmiségiek voltak. 1868-ban a művelt arisztokrata, Andrássy Gyula gróf kormánya olyan nemzetiségi törvényt léptetett életbe, amely a nem magyar kisebbségeknek minden olyan jogot megadott, „amit valaha követeltek, vagy követel-

⁴³ A forradalmi kormány bevezette a férfiak választójogát, de olyan magasan szabta meg az alkalmassági kritériumokat, hogy viszonylag kevesen jutottak szavazati joghoz.

⁴⁴ IGNOTUS, *Hungary*, 56.

⁴⁵ Uo. 59.

⁴⁶ Ignotus megjegyzi, hogy Bach pénzügyi kárpótlásban részesítette a nemességet kiváltságaik elvesztése miatt, ami nem volt „sem több, sem kevesebb annál, amit Kossuth alatt kaptak volna”. *Hungary*, 64–65.

hettek volna – kivéve azt, hogy Magyarország föderációvá váljék”.⁴⁷ Tisza 1875-ös kormányra jutásával azonban olyan korszak kezdődött, amikor a reakciós dzsentri sikerrel állította helyre pozícióját – Bécs befolyásától viszonylag függetlenül magát.

Gazdasági téren a Tisza-féle rendszer szabad kezét adott a nagybirtokos rétegnek,⁴⁸ de a politikai hatalmat lényegében a dzsentrinek tartotta fenn. Így

„a birtokkal nem rendelkezők számára egyetlen menedék maradt: az országos és a helyi közigazgatási hierarchia, valamint a hadsereg. Ezek kielégítésére pedig Magyarországnak hatalmas hivatalnoki karra volt szüksége, vagy ha nem, legalább úgy tett, mintha szüksége lett volna rá. Az ország felét nemzetiségek alkották, akiket féken kellett tartani. Úgy érveltek, hogy a megzabolázásukra fenntartott, megbízható, magyar és úri-tiszviselőkből álló hatalmas országos testület nem drága, ha a nemzet érdekét veszik figyelembe. A soknemzetiség problémája szintén hasznosnak bizonyult, ezzel lehetett indokolni a látszatposztok elburjánzását.”

Tehát „a nagybirtokosoknak megvoltak az elidegeníthetetlen birtokai; a dzsentrinek pedig az elidegeníthetetlen állásai”.⁴⁹ Ez jelentette a társadalmi bázisát az erőltetett magyarosítás könyörtelen politikájának, amely 1875 után üres szavakká változtatta a nemzetiségi törvényt. A választójog törvényi korlátozása, az elnéptelenedett választókerületek burjánzása, a korteskedő választások és a szervezett politikai útonállás⁵⁰ a vidéki körzetekben együttesen konszolidálták Tiszának és választóinak hatalmát, hangsúlyozva a nacionalizmusuk „hivatali” jellegét.

Jászi joggal állapítja meg a 19. század végi magyarosításról, hogy „az orosz cárizmus politikája a lengyelekkel, finnekkal és ruténekkal, a poroszoké a lengyelekkel és a dánokkal, az angoloké pedig az írekkal szemben ugyanezt a szellemet és módszert rükrözi”.⁵¹ A reakció és a hivatali nacionalizmus közötti összefüggést jól ábrázolják a következő adatok: míg a nyelvi magyarosítás a rendszer politikájának központi eleme volt, az 1880-as évek végére a központi és helyi kormányzati hivatalok legfontosabb ágaiban dolgozó tiszviselőknek mindössze két százaléka volt román, holott a románok a népesség 20 százalékát tették ki, és „az a két százalék is túlnyomó részben csak a legalantasabb állásokat foglalhatja el”.⁵² Másrészt az első világháború előtt a magyar

parlamentben „az ország nagy többségét kitevő dolgozó osztályoknak és a föld nélküli parasztságnak egyetlen képviselője sem volt ... és ... csak 8 román és szlovák képviselő kapott helyet a 413 között egy olyan országban, ahol a lakosságnak csak 54 százaléka volt magyar anyanyelvű”.⁵³ Nem csoda, hogy 1906-ban, amikor Bécs csapatokat küldött, hogy feloszlassa a parlamentet, „egyetlen tömeggyűlés, egyetlen plakát vagy nyilatkozat sem tiltakozott a »bécsi abszolutizmus« új korszaka ellen. Ellenkezőleg: a munkástömegek és a nemzetiségek kárörömmel figyelték a nemzeti oligarchia tehetetlen küzdelmét.”⁵⁴

A reakciós magyar dzsentri „hivatali nacionalizmusának” 1875 után bekövetkezett győzelmét azonban nem lehet pusztán a csoport politikai erejével, vagy a kiegyezésből adódó manőverezési szabadságával magyarázni. Tény, hogy 1906-ig a Habsburg udvar nem érezte úgy, hogy hatalmában áll hathatósan beavatkozni az ellen a rendszer ellen, amely sok szempontból a birodalom egyik oszlópa volt. Mindenekelőtt pedig a dinasztia képtelen volt egy saját, működő hivatali nacionalizmussal pótolni azt. Nemcsak azért, mert maga a rendszer – a kiváló szocialista, Viktor Adler szavaival élve – „Absolutismus gemildert durch Schlamperei” (hanyagossággal enyhített abszolutizmus) volt.⁵⁵ A dinasztia tovább ragaszkodott a letűnt fogalmakhoz, mint a világon szinte bárhol máshol ragaszkodtak. „Vallási miszticizmusában minden Habsburg az isteni akarat végrehajtójának érezte magát, akit különleges kapocs köt a mennyei dolgokhoz. Ez magyarázza meg szinte gátlástalan magatartásukat a történelmi katasztrófák idején és közmondásos hálátlanságukat. *A der Dank vom Hause Habsburg* (a Habsburg-hála)

1888-ban egy teljesen román összetételű választókerületből jutott be a parlamentbe, és jórészt politikai pária vált belőle. IGNOTUS, *Hungary*, 109.

⁴⁷ JÁSZI, *The Dissolution*, 334. [*A Habsburg-monarchia felbomlása*, 430.]

⁴⁸ Uo. 362. [*A Habsburg-monarchia felbomlása*, 459.] Már javában a 20. században járunk, amikor ennek a „nemzeti oligarchiának” még mindig álságos a jelzője. Jászi beszámol arról a szóragoztató esetről, hogy egy neves magyar napilap tudósítója az első világháború alatt riportot készített azzal a sebesült tiszttel, aki Magyarország reakciós diktátora lett a két világháború között. Horthy felűhődött a cikkben szereplő megfogalmazástól, mely szerint gondolatai „gyakran kalandoztak el a főhadiszállásról a magyar hazába, őscinek földjére”. „Jegyezze meg – mondta –, „ha legfőbb parancsnokom Badenben van, ott van a hazám is!” Uo. 142. [*A Habsburg-monarchia felbomlása*, 220.]

⁴⁹ Uo. 165. [*A Habsburg-monarchia felbomlása*, 245.] „És a régi szép időkben, amikor még volt Osztrák Császárság, ilyenkor ki lehetett szállni az idő vonatából, vissza a hagyományos vasút hagyományos szerelvényére, és megtérhettünk, haza ... Természetesen ezeken az utakon is gördült automobil; de nem túl sok automobil! Készültek errefelé is a levegő meghódítására, de nem túl nagy igyekezettel. Innen is indultak hajók Dél-Amerikába, Kelet-Ázsiába; de nem túlságosan gyakran. Nem élt itt gazdasági és nagyhatalmi becsvágy; hiszen ott volt helyben Európa szíve, a régi nagy világ tengelyek metszéspontja; gyarmatok? tengerentúl? kipróbálatlan dolgok, idegen csengésű szavak. Nem hiányzott a luxus; de közel sem volt olyan túlfinomult, mint a franciáké. Dívott a sport is; de nem olyan megszállottan, mint az angolszászoknál. Iratlan pénzüsszegeket öltek a hadseregbe; mégis épp csak annyit, hogy biztosan megőrizték második leggyengébb nagyhatalmi helyzetüket.” MUSIL, Robert, *The Man Without Qualities*, ford. Eithne Wilkins, Ernst Kaiser, I., New York, Howard-McCann, 1953, 31–32. [Magyar kiadás: *A tulajdonságok nélküli ember*, ford. Tandori Dezső, I., Budapest, Európa, 1977, 40–41.] Ez a könyv a 20. század nagy satirikus regénye.

⁴⁷ Uo. 74.

⁴⁸ Ennek eredményeképp az elidegeníthetetlen birtokok száma megháromszorozódott 1867 és 1918 között. Ha az egyházi birtokokat is ide számítjuk, akkor Magyarország földterületének teljes egyharmada elidegeníthetetlen volt a dualizmus végére. A német és a zsidó vállalkozók szintén gyarapodtak Tisza kormányzása alatt.

⁴⁹ Uo. 81 és 82.

⁵⁰ A politikai útonállás főleg a hadsereg kötelékébe tartozó hírhede „pandúrok” műve volt, akiket a vármegyei közigazgatás szolgálatába állítottak és erőszakos vidéki rendőrségként használtak fel.

⁵¹ *The Dissolution*, 328. [*A Habsburg-monarchia felbomlása*, 423.]

⁵² Mocsáry Lajos számításai (*Néhány szó a nemzetiségi kérdésről*, Budapest, 1886) alapján. Idézi Uo. 331–332. [*A Habsburg-monarchia felbomlása*, 427.] Mocsáry (1826–1916) 1874-ben egy kis Függetlenségi Pártot alapított a magyar országgyűlésben, hogy Kossuth elképzeléseicéért harcoljon, különösen a kisebbségi kérdésben. Felszólalásaiban elítélte, hogy Tisza látványosan megsérti az 1868-as nemzetiségi törvényt, ami előbb az országgyűlésből való fizikai eltávolításával, majd pedig a saját pártjából való kizárással járt.

széles körben elterjedt fogalommá vált.⁵⁶ Ott volt ráadásul a keserű irigység a Hohenzollern Poroszország iránt, amely a Német-Római Birodalom egyre nagyobb részét kebelezte be, és végül Németországgá vált, meghagyva a dinasztia számára, hogy az I. Ferenc-féle előkelő „irántam való hazafisághoz” ragaszkodjon.

Ugyanakkor érdekes, hogy végnapjaiban a dinasztia – talán önmagát is meglepve – olyannyira felfedezte a szociáldemokráciával való rokon vonásait, hogy néhány közös ellenségük gunyorosan „Burgszocialismus”-ról (udvari szocializmusról) beszélt. Ezt a kísérleti szövetséget kétségtelenül mindkét oldalról a machiavellizmus és az idealizmus keveréke jellemezte. Ez a keveredés figyelhető meg abban az erőteljes kampányban, amit az osztrák szociáldemokraták indítottak a gróf Tisza István kormánya által súlykolt gazdasági és hadi „szeparatizmus” ellen. Karl Renner például „elítélte az osztrák burzsoázia gyávaságát, mert az már kezdett belenyugodni a magyarok szeparatista terveibe, bár «az osztrák tőke számára a magyar piac összehasonlíthatatlanul fontosabb, mint a németeknek a marokkói», amelyet a német külpolitika oly határozottan védelmez. Az önálló magyar vámterület igényében Renner nem látott mást, mint városi hiénák, csalók, politikai demagógok lármázását az *osztrák ipar*, az osztrák munkásosztály és a magyar agrárnépesség *alapvető érdekei* ellen.”⁵⁷ Erre rimel Otto Bauer írása:

„Az [1905-ös] orosz forradalom időszakában senki nem merete volna pusztá politikai erővel leigázni az országot [Magyarországot], amely osztályok közötti és nemzetiségi ellentétekkel volt terhes. Az ország belső konfliktusai azonban egy másik hatalmi eszközt játszanak a Korona kezébe, amelyet ki kell használnia, ha nem akar a Bernadotte-ház sorsára jutni. Nem lehet egyszerre két akarat kifejezője, illetve Magyarország és Ausztria együttes ura. Ezért lépéseket kell tennie, hogy bebiztosítsa Magyarország és Ausztria közös akaratát, valamint hogy azok *egyetlen* birodalmat [*Reich*] alkossanak. Magyarország belső megosztottsága alkalmas ad számára, hogy elérje célját. Magyarországra fogja küldeni sergét, hogy megtartsa a birodalom számára, de zászlajára majd a következőket írja: Korruptiómentes, általános és egyenlő választójogot! Gyülekezési jogot az agrármunkásoknak! Nemzeti autonómiát! A független magyar nemzetállam [*Nationalstaat*] gondolatával a *Nagy-Osztrák Egyesült Államok* [sic] gondolatát, egy föderatív állam [*Bundesstaat*] gondolatát helyezi szembe, amelyben minden nemzet függetlenül intézi a maga nemzeti ügyeit, és minden nemzet egyetlen államban egyesül, hogy megvédje a közös érdekeket. Szükségszerűen és elkerülhetetlenül a nemzetiségek föderatív államának gondolata [*Nationalitätenbundesstaat*] lesz a Korona eszköze [sic! – *Werkzeug der Krone*], melynek birodalmát elpusztítja a dualizmus hanyatlása.”⁵⁸

Logikusnak tűnik, hogy ebben a Nagy-Osztrák Egyesült Államokban (NOEÁ) az Amerikai Egyesült Államok, a Nagy-Britannia és Észak-Írország Egyesült Királyság (amit egy nap egy Munkáspárt fog vezetni) nyomait, valamint a Szovjet Szocialista Köztársaságok

⁵⁶ JÁSZI, *The Dissolution*, 135. [*A Habsburg-monarchia felbomlása*, 213–214.] Kiemelés a szerzőtől. Amikor Metternichet menesztették az 1848-as felkelést követően, és menekülnie kellett, „az udvarban senki nem kérdezte meg tőle, hova akar menni és hogy fog megélni”. *Sic transit*.

⁵⁷ Uo. 181. [*A Habsburg-monarchia felbomlása*, 262–263.] Kiemelés tőlem.

⁵⁸ BAUER, Otto, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* (1907), in *Werkausgabe*, I., Wien, Europaverlag, 1975, 482. Kiemelés az eredeti kiadás alapján. Ennek a fordításnak az összevetése Jásziéval, amely könyvem eredeti kiadásában jelent meg, új gondolatokat ébreszt.

Szövetségének (ennek kiterjedése furcsamód emlékeztet a cári birodaloméra) előképét lássuk. Úgy tűnik, hogy ez a NOEÁ azoknak a fejében, akik elképzelték, egy *bizonyos* dinasztikus birodalom (Nagy-Ausztria) szükségszerű örököse, melynek felszabadított alkotóelemei egybeesnek a Habsburgok több évszázados „csereberéléseinek” eredményeivel.

Az ilyen „birodalmi” elképzélések részben balszerencsések voltak arra a szocializmusra nézve, amely Európa nagy dinasztikus birodalmainak egyik fővárosában született meg.⁵⁹ Mint korábban már említettük, az új, szótárkészítéssel és nyomtatás-kapitalizmussal megidézett elképzelt közösségek (idesorolva a halva született, de mégis elképzelt NOEÁ-t is) mindig úgy tekintettek magukra, mint valami ősi. Egy olyan korban, amikor magát a „történelmet” széles körben még mindig „nagy események” és „nagy uralkodók” viszonyában, az elbeszélés fonálára felfűzött gyöngysorként értelmezték, magától értetődően csábító volt, hogy ősi dinasztiákban fedezzék fel a közösség múltját. Innen ered a NOEÁ, amelyben szinte áttetsző hártya választja el a birodalmat a nemzettől, az Udvar a proletariátustól. Bauer sem mondható ebben a tekintetben kivételesnek. Egy Hódító Vilmos, vagy egy I. György, akik közül egyik sem tudott angolul, minden probléma nélkül továbbra is „Anglia királyainak” gyöngysorában foglalt helyet. „Szent” István (1000–1038) ugyan így intette utódját:

„A vendégek és a jövevények akkora hasznot hajtanak, hogy méltán állhatnak a királyi méltóság hatodik helyén ... Mert amiként különb-különb tájakról és tartományokból jönnek a vendégek, úgy különb-különb nyelvet és szokást, különb-különb példát és fegyvert hoznak magukkal, s mindez az országot díszíti, az udvar fényét emeli, s a külföldieket a pöffeszkedéstől elrettentí. Mert az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és esendő ...”⁶⁰

de ezek a szavak a legkisebb mértékben sem akadályozták Magyarország első királyaként való későbbi apoteózisát.

Összegzésül: megvizsgáltuk, hogy körülbelül a 19. század közepétől fogva hogyan fejlődött ki Európán belül az, amit Seton-Watson „hivatali nacionalizmusnak” nevezett. Ezek a nacionalizmusok történetileg „nem alakulhattak ki” mindaddig, amíg nem terjedtek el a népi nyelvi nacionalizmusok, mivel lényegében – elsődlegesen, de nem kizárólagosan dinasztikus és arisztokratikus – hatalmi csoportok azokra adott *válaszának* tekinthetők, mivel ez utóbbiakat kirekesztéssel vagy marginalizálódással fenyegette a népi alapon elképzelt közösség létrejötte. Egyfajta tektonikus mozgás indult el, amely 1918 és 1945 után az Estorilnál és a Monte Carlóban található víznyelők felé lökte ezeket a csoportokat. Ezek a hivatali nacionalizmusok konzervatív, hogy ne mondjuk reakciós

⁵⁹ Ezek minden bizonnyal visszatükrözik a baloldali európai értelmiségi jól ismert típusának gondolkodásmódját, aki büszke arra, hogy beszél a civilizált nyelveket, örököse a felvilágosodásnak, és hogy világosan átlátja mindenki más problémáit. Ebben a büszkeségben az internacionalista és az arisztokratikus elemek egyenlően oszlanak meg.

⁶⁰ JÁSZI, *The Dissolution*, 39. [Kurcz Ágnes magyar fordításában: GYÖRFFY György, *István király és műve*, Budapest, Gondolat, 1983, 508–509.]

politikai döntéseiket a náluk korábbi, jórészt spontán népi nacionalizmusok modelljeinek átvételével alakították ki.⁶¹ Nem korlátozódtak Európára és a Közel-Kélelre. Az imperializmus nevében hasonló típusú csoportok igen hasonló politikát folytattak óriási, a 19. század folyamán leigázott ázsiai és afrikai területeken.⁶² S végül, a hivatali nacionalizmusok a nem európai kultúrákra és történelmekre is rányomták bélyegüket, és azon a néhány területen, amely elkerülte a közvetlen gyarmatosítást (többek között Japánban és Sziámban) a helyi uralkodó csoportok vették át és utánozták ezt a politikát.

A hivatali nacionalizmus szinte minden esetben a nemzet és a dinasztikus birodalom közötti eltérést volt hivatott elfedni. Innen a világszerte elterjedt ellentmondás: a szlovákoknak el kellett magyarosodniuk, az indiaiaknak el kellett angolosodniuk, a koreaiaknak pedig eljapánosodniuk, ám attól eltiltották őket, hogy csatlakozzanak ahhoz a zarándoklathoz, mely lehetővé tette volna számukra, hogy magyarokat, angolokat vagy japánokat irányítsanak. A vendégség, amelyre hivatalosak voltak, mindig olyan fordulatot vett, mint a Barmakida lakomája az *Ezeregyéjszakában*. Ennek nem pusztán a rasszizmus volt az oka; azzal is magyarázható, hogy a birodalmak középpontjában is épp – magyar, angol vagy japán – nemzetek öltöttek testet. És ezek a nemzetek is ösztönösen ellenálltak az „idegen” uralomnak. Az 1850 utáni időszakban a birodalmi ideológia jellegzetesen egy bűvészmutatványhoz hasonlított. Hogy csakugyan bűvészmutatványról volt szó, azt mi sem mutatja jobban, mint hogy milyen érdektelenül figyelte minden gyarmattartó anyaország népe a gyarmatok „elvesztését”, még olyan esetekben is, mint Algéria, ahol a gyarmat törvényesen is betagozódtott az anyaországba. Végül aztán mindig a – kétségtelenül polgári, de mindenekelőtt arisztokrata – uralkodó osztályok azok, amelyek hosszan siratják a birodalmat, és gyászuk mindig valamilyen színpadias jelleget ölt.

⁶¹ Fél évszázaddal ezelőtt Jászi már ennyit sejtett: „Legalábbis feltehetjük a kérdést, hogy vajon a nacionalizmus késői imperialista fejleményei valóban a nemzeti gondolat eredeti forrásaiból táplálkoztak-e, nem pedig bizonyos csoportoknak a nemzeti célok eredeti felfogásától idegen monopolista érdekeiből”. Uo. 286. [A *Habsburg-monarchia felbomlása*, 379.] Kiemelés tőlem.

⁶² A Holland Indiák esete kivételként erősíti ezt a tételt, ugyanis fennállásának utolsó napjaiig jórészt egy olyan nyelven kormányozták, amit ma „indonézként” ismerünk. Azt hiszem, hogy ez az egyetlen olyan nagy gyarmattartó, amelynek mindvégig egy nem európai nyelv maradt az államnyelve. Ezt a többi gyarmattól való eltérést főként a gyarmat igen régi megalapításával magyarázhatjuk, hiszen erre már a 17. század elején sort kerített egy társaság (a Vereenigde Oostindische Compagnie) – jóval a hivatali nacionalizmus kora előtt. Kétségtelen, hogy az újkorban a hollandok esetében bizonyos önbizalomhiánnyal is számolni kell arra vonatkozóan, hogy nyelvük és kultúrájuk vajon az angollal, a franciával, a némettel, a spanyollal vagy az olasszal összevethető európai védjegyet jelent-e. (A belgák a franciát, és nem a flamandot használták Kongóban.) Végül pedig a gyarmati oktatáspolitikát kivételesen konzervatív volt: 1940-ben, amikor a bennszülött népesség száma jóval meghaladta a 70 millió főt, mindössze 637 „helyi” járt főiskolára, és csak 37 rendelkezett főiskolai diplomával. Ld. KAHIN, George McTurnan, *Nationalism and Revolution in Indonesia*, Ithaca, Cornell University Press, 1952, 32. Az indonéz példa kibontását lásd alább, a 7. fejezetben.

* A borbély hatodik bátyjának történetében a Barmakida-családbeli házigazda úgy tesz, mintha ételtartalmat szolgálna fel ehhez a vendégének, aki cserében eljátssza, hogy jóízűen lakmározik. Az *Ezeregyéjszaka meséi*, ford. Prileszky Csilla, I., Budapest, Atlantisz, 1999, 321–326. – *A ford.*

Az első világháború véget vetett a nagy dinasztiai korának. 1922-re eltűntek a Habsburgok, a Hohenzollernek, a Romanovok és az Oszmánok. A berlini kongresszust felváltotta a Népszövetség, ahonnan a nem európaiakat sem zárták ki. Ettől kezdve a nemzetállam vált legitím nemzetközi normává, ezért a Szövetségbe még a megmaradt birodalmi államok is nemzeti viseletben, s nem birodalmi uniformisban érkeztek. A második világháború kataklizmáját követően a nemzetállami hullám a tetőpontjára hágott. Az 1970-es évek közepére már a Portugál Birodalom is a múlté lett.

A második világháború utáni korszak új államai saját arculattal rendelkeztek, amit ugyanakkor képtelenség megérteni másként, mint az eddig leírt modellek következményeként. Erre a leszármazásra emlékeztet például az, hogy ezek a – jórészt nem európai – nemzetek igen nagy számban európai államnyelvet választottak. Bár ebből a szempontból az „amerikai” modellre emlékeztetnek, az európai nyelvi nacionalizmus eltekintve populizmusát, valamint a hivatali nacionalizmus oroszosító politikájú orientációját is átvették. Tehették, hiszen azok az összetett történelmi tapasztalatok, amelyeket az amerikaiak és az európaiak átéltek, most modell formájában mindenütt elképzelésre kerültek, továbbá az alkalmazott európai államnyelvek a birodalmi hivatali nacionalizmus örökségét jelentették. Ezért figyelhetjük meg oly gyakran az új államok „nemzetépítő” politikájában a valódi, népi nemzeti lelkesedés, illetve a nemzeti ideológia szisztematikus, olykor machiavelliánus, a tömegmédián, az oktatási rendszeren, a közigazgatási szabályozáson stb. át való elterjesztésének együttes jelenlétét. A népi és a hivatali nacionalizmus ezen keveredése az európai imperializmus által létrehozott anomáliákból származott: közismert, hogy az országhatárokat esetlegesen húzták meg, illetve kétnyelvű, elmozdítható értelmiséget neveltek ki eltérő, egynyelvű népcsoportok fölé. A legtöbb ilyen nemzetet ezért olyan megcélzott projektnek is tekinthetjük, amelynek megvalósítása – sokkal inkább Mazzini, mintsem Uvarov szellemében – még folyamatban van.

A jelenkori „gyarmati nacionalizmus” eredetének vizsgálatakor egy, a korábbi korszakokhoz való kulcsfontosságú hasonlóság ölik azonnal szemünkbe: minden nemzeti egység területi kiterjedése egybeesik a korábbi gyarmati közigazgatási egységgel. Ez az egybeesés semmi esetre sem a véletlen műve; egyértelműen a gyarmati zarándoklatok földrajzi meghatározottságához kapcsolódik. A különbség abból a tényből fakad, hogy

* A Népszövetség angolul *League of Nations*, azaz Nemzetszövetség – *A ford.*

a 18. századi kreol zarándoklatok útvonalát nemcsak a birodalmi központ centralizáló szándékai határozták meg, hanem a kommunikáció és a közlekedés valós problémái, valamint az általános technikai fejletlenség is. A 20. században ezeket a problémákat jórészt megoldották, és helyükre a Janus-arcú „oroszosítás” lépett.

Korábban már érveltem amellett, hogy a 18. század végi birodalmi közigazgatási egységek részben azért szolgáltak nemzeti tartalmak keretként, mert meghatározták a kreol tisztviselők karrierlehetőségeit. Ugyanez áll a 20. századra is. Még azokban az esetekben is, amikor egy barna vagy fekete bőrű fiatalember angol oktatásban vagy képzésben részesült az anyaországban – amire kevés kreol elődjének nyílt lehetősége –, jellemzően ez volt az utolsó alkalom, amikor erre vehette hivatali zarándoklatának irányát. Emelkedő pályájának csúcса ezután már az a *legfelsőbb közigazgatási székhely volt, ahova kinevezhették*: Rangoon, Accra, Georgetown vagy Colombo. De valahányszor egy ilyen korlátozott pályán haladt, olyan kétnyelvű útítársakkal találkozott, akikkel egyre szorosabb közösségi tudata alakult ki. Útja során hamar megértette, hogy kiindulási pontja – akár etnikai, akár nyelvi vagy földrajzi szempontból – nem igazán számít. Legfeljebb annyiban, hogy elindította ezen az úton, de lényegesen nem tudta befolyásolni sem azt, hogy hová érkezik, sem azt, hogy kivel utazik. Ez a modell tette lehetővé azt a finom, félig rejtett, lépésről lépésre haladó átalakulást, melynek során a gyarmati államból nemzetállam lett – ehhez az átalakuláshoz nemcsak a hivatalnokszemélyzet szilárd folytonossága kellett, hanem azoknak az útvonalaknak a bejáratott rendszere is, amelyen keresztül a tisztviselők az államot érzékelték.¹

A 19. század közepétől egyre inkább jellemző, a 20. században pedig általános, hogy ezt az utat már nemcsak egy maroknyi utazó teszi meg, hanem egy hatalmas, tarka tömeg. Ezt három tényező segítette elő. Az első és a legfontosabb az a közlekedésben bekövetkezett óriási változás volt, amit az ipari kapitalizmus tett lehetővé: a 19. században a vasút és a gőzhajó, a 20. században pedig a motorizáció és a repülés. Az amerikai kontinensre gyakor jellemző végeláthatatlan utazások hamar a múltéi lettek.

A második tényező az, hogy a birodalmi „oroszosításnak” gyakorlati és ideológiai oldala egyaránt volt. A globális kiterjedésű európai birodalmak hatalmas méretéből és alávetett népességük óriási számából következett, hogy a szükséges hivatalnoki kart nem lehetett feltölteni kizárólag anyaországiakkal és kreolokkal, és az nem is lett volna fenntartható. A gyarmati államnak, illetve valamivel később a társasági tőkének, olyan hivatalnokok garmadája volt szüksége, akiknek – hogy hasznosak legyenek – kétnyelvűeknek kellett lenniük, hogy nyelvileg közvetíteni tudjanak az anyaországi nemzet és a gyarmatosított nép között. Ez az igény egyre jobban nőtt, ahogy a századfordulót követően az állami funkciók specializálódása minden területen erőteljesebbé vált. A megszokott körzeti tisztviselő mellett megjelent a tisztí főorvos, a csatornázási mér-

¹ Természetesen nemcsak a tisztviselőkre kell itt gondolni, bár ők alkották a legfontosabb csoportot. Figyeljük meg például a *Noli Me Tangere* (és sok más nemzeti regény) földrajzát! Bár Rizal könyvének néhány főszereplője spanyol, és néhány filippínó szereplő is járt már Spanyolországban (igaz, nem a regény cselekményének idején), az összes szereplő által bejárt terület egybeesett a – tizenegy évvel a könyv megjelenése, illetve két évvel a szerző kivégzése után kikiáltott – Fülöp-szigeteki Köztársaság területével.

nők, az új földeket feltörő telepes, az iskolai tanító, a rendőr és így tovább. Az állami növekedés minden egyes fázisával tovább duzzadt a belső zarándokok raja.²

3. A harmadik tényező a modern típusú oktatás elterjesztése volt, amiben nemcsak a gyarmati állam, hanem vallásos és világi magán szervezetek is részt vettek. Ennek a terjedésnek nem pusztán az volt az oka, hogy a kormányzati és a vállalati hivatalnokok számára utánpótlást biztosítson, hanem annak az erkölcsi felelősségnek az egyre általánosabb elfogadása is, hogy a gyarmati népesség is részesüljön a modern tudásból.³ (A képzett munkanélküli jelensége valójában már ekkor megjelent több gyarmati államban.)

Általánosan elfogadott, hogy az értelmiség központi szerepet játszott a gyarmati államokban kialakuló nemzeti mozgalmakban, nem utolsósorban azért, mert a gyarmatosítás eredményeképp aránylag kevesen voltak a helyi gazdag földbirtokosok, nagykereskedők, ipari vállalkozók, és a kiterjedt szakemberi réteg is ritkaság volt. A gazdasági hatalom szinte kivétel nélkül mindenütt vagy a gyarmatosítók kezében összpontosult, vagy egyenetlenül osztoztak rajta egy politikai befolyással nem rendelkező pária (nem helyi eredetű) üzleti csoporttal – akik a gyarmati Afrikában libanoniak, indiaiak és arabok, a gyarmati Ázsiában pedig kínaiak, indiaiak és arabok voltak. Ehhez hasonlóan az is elfogadott, hogy az értelmiség úttörő szerepe kétnyelvű írni-olvasni tudásából, pontosabban írni-olvasni tudásából és kétnyelvűségéből származott. Már maga a nyomtatott irodalom lehetővé tette, hogy az elképzelt közösség abban a homogén, üres térben lebegjen, amelyről korábban beszéltünk. A kétnyelvűség azzal járt, hogy az európai államnyelven keresztül a legrégebb értelemben hozzá lehetett férni a modern nyugati kultúrához, és ezen belül a nacionalizmus, a nemzeti mivolt és a nemzetállam azon modelljeihez, amelyek a 19. század során másutt kialakultak.⁴

1913-ban a holland gyarmati rendszer, Hága utasítását követve, tömeges, az egész gyarmatra kiterjedő ünnepeket finanszírozott Batáviában, hogy megünnepeljék Hollandia francia uralom alóli „nemzeti felszabadulásának” száz éves évfordulóját. Rendeletet küldtek ki, hogy ne csak a holland és eurázsiai lakosság, de a gyarmatosított helyi népesség részvételét és anyagi hozzájárulását is biztosítsák. A korai jávai-indonéz nacionalizmus egyik alakja, Szuardi Szurdzsaningrat (Ki Hadzsar Devantoro)

² Álljon itt erre csupán egy példa: 1928-ra a Holland Kelet-India fizetési listáján szereplők között csaknem 250 ezer helyi születésű alkalmazott volt, akik a teljes állami hivatalnoki kar 90 százalékát tették ki. (Szimptomatikusként tekinthető, hogy a holland és a helyi tisztviselők egymástól igen eltérő fizetésének, illetve nyugdíjának összege az állami kiadások 50 százalékát tette ki!) Ld. VANDENBOSCH, Amry, *The Dutch East Indies: Its Government, Problems, and Politics*, Berkeley – Los Angeles, University of California Press, 1944, 171–173. A hollandok aránya pedig még mindig kilencszer nagyobb volt a hivatalnoki karon belül, mint az angoloké Brit India közvetlen brit irányítása alatt álló részein.

³ Még az ultrakonzervatív Holland Kelet-Indiában is igen látványosan nőtt a nyugati típusú alsófokú oktatásban részesülő helyiek száma: az 1900–1904-es évek 2987 fős átlagáról 1928-ra 74.697 főre, a nyugati típusú középfokú oktatásban részesülők száma ugyanebben az időszakban 25 főről 6468-ra nőtt. KAHIN, *Nationalism and Revolution in Indonesia*, 31.

⁴ Anthony Barnett kifejezésével élve, ez azt is lehetővé tette, hogy „az értelmiségiek azt mondják [a helyi, bennszülött] köznyelvi közeg többi tagjának, hogy »mi is lehetünk olyanok, mint »ők«”.

tiltakozásul megírta híres, *Als ik eens Nederlander was* (Ha én egyszer holland lennék) című holland nyelvű cikkét.

„Véleményem szerint van abban valami abszurd – valami tisztességtelen –, ha mi (úgy vélem, én még mindig holland vagyok) felkérjük a helyieket, hogy vegyenek részt a függetlenségünket éltető ünnepeken. Először is megsértjük érzékenységüket, hiszen saját függetlenségüket ünnepelejtik itt, az ő országukban, amit gyarmatosítottunk. Most nagyon boldogok vagyunk, mert száz évvel ezelőtt felszabadítottuk országunkat az idegen elnyomás alól; és mindezt azok szeme láttára, akik még mindig a mi elnyomásunk alatt élnek. Miért nem jut eszünkbe, hogy ezek a szegény rabszolgák szintén egy olyan pillanatra vágytak, amikor hozzájuk hasonlóan ők is a függetlenségüket ünnepelejtik? Vagy talán úgy gondoljuk, hogy lélekölő politikánkból kifolyólag minden emberi lélekre halottként tekintetünk? Ha ez így van, akkor illúzióban ringatjuk magunkat, mivel arról függetlenül, hogy mennyire primitív egy közösség, mindenfajta elnyomást ellenez. Ha holland lennék, nem szerveznék függetlenséget ünneplő rendezvényeket egy olyan országban, ahol elrabolták a nép függetlenségét.”⁵

Ezekkel a szavakkal Szuwardi a holland történelmet a hollandok ellen tudta fordítani azáltal, hogy bátran szétválasztotta a holland nacionalizmust a birodalmi gondolattól. Azzal pedig, hogy gondolatban egy holland bőrébe bújt (amivel viszont arra készítette holland olvasóit, hogy egy pillanatra indonézze váljanak), aláásott minden olyan, a rasszista sorsszerűséget hirdető ideológiát, ami a holland gyarmatosítás jellemzője volt.⁶

Szuwardi pamfletje – amely az indonézeket legalább annyira elégedetté tette, mint amennyire a holland olvasókat felbosszantotta –, a 20. század egyik világejelenésének példája. A birodalmi hivatali nacionalizmus paradoxona ugyanis az volt, hogy óhatatlanul beemelte a gyarmatosítottak tudatába azt, amit az európai „nemzeti történelem” címszava alatt egyre szélesebb körben gondoltak vagy leírtak – nem pusztán időnként előforduló idétlen ünnepekkel, hanem az olvasókörökön és az oktatáson keresztül is.⁷ A vietnami fiatalok óhatatlanul megismerték a felvilágosodás francia filozófusait és a francia forradalmat, valamint azt, amit Debray „Németországgal való évszázados szembenállásunk”-nak nevezett.⁸ A Magna Charta, az első Parlament és a dicsőséges forradalom angol nemzeti történelemként vonult be a Brit Birodalom iskoláiba. Belgi-

⁵ Ez eredetileg 1913 július 13-án jelent meg a *De Expres*-ben, de hamar lefordították indonézre és kiadták a helyi sajtóban. Szuwardi ekkor 24 éves volt. Szokatlanul művelt és haladó szellemű arisztokrata volt, aki 1912-ben egy jávai közrendűvel, Dr. Tjipro Mangunkuszumóval és egy eurázsiaival, Eduard Douwes Dekkerrel megalapította az Indische Partijt, a gyarmat első politikai pártját. Szuwardi rövid, de hasznos bemutatását ld. SCHERER, Savitri, *Harmony and Dissonance: Early Nationalist Thought in Java, M.A.*-dolgozat, Cornell University, 1975, 2. fejezet. A dolgozat 1. sz. melléklete tartalmazza e híres cikknek azt az angol fordítását, amelyből az itt közölt részlet származik.

⁶ Vegyük itt észre az „elképzelt” és a „képzeletben élő” közösség közötti tanulságos összefüggést!

⁷ Az 1913-as ünnepek más szempontból is jól illusztrálják a hivatali nacionalizmust. Az, amit „nemzeti felszabadulásként” ünnepelejt, valójában nem volt más, mint az Orániai-ház restaurációja a Szent Szövetség győztes seregei által (s nem a Batáviai Köztársaság 1795-ös megalapítása); a felszabadított nemzet egyik fele pedig hamarosan, 1830-ban kivált a Belga Királyság formájában. Szuwardi azonban kétség-telenül a „nemzeti felszabadulás” interpretációt szívta magába a gyarmati tantermekben.

⁸ *Marxism and the National Question*, 41.

um Hollandia ellen vívott függetlenségi harcát nem lehetett kitorölni azokból a tankönyvekből, amelyeket később a kongói gyerekek olvastak. Ugyanez áll az Egyesült Államok történelmére a Fülöp-szigetek esetében, valamint – legutoljára – Portugáliára is Mozambik és Angola vonatkozásában. A helyzet ironiája, hogy ezeket a történelmeket olyan történelmi tudattal írták, amit a századforduló Európájában már nemzeti alapon fogalmaztak meg. (Azok a főurak, akik Plantagenet-Jánost rákényszerítették a Magna Charta kiadására, nem beszéltek „angolul”, és nem volt „angol” önképük, ám-hétszáz évvel később az Egyesült Királyság tantermeiben határozottan korai hazafiakként határozták meg őket.)

Van azonban a gyarmatok felemelkedő nemzeti értelmiségének egy olyan jellegzetes tulajdonsága, amely bizonyos értelemben megkülönbözteti a 19. századi európai köznyelvisítő nemzeti értelmiségtől. Szinte kivétel nélkül nagyon fiatalok voltak és összetett politikai jelentőséget tulajdonítottak fiatalságuknak – ez a jelentőség pedig a mai napig megmaradt annak ellenére, hogy idővel változásokon ment keresztül. A (modern/szervezett) burmai nacionalizmus kezdetét gyakran a Buddhista Ifjak Szövetségének 1908-as rangooni megalapításához kötik; a malájét pedig a Kesatuan Melayu Muda (Maláj Ifjúság Uniója) 1938-as megalapításához. Az indonézek minden évben megünneplik a *Sumpah Permudát* (az Ifjúság Esküjét), amit a nemzeti ifjak 1928-as kongresszusán fogalmaztak meg, illetve ott esküdtek fel rá. És így tovább. Teljesen igaz, hogy bizonyos értelemben Európa is járt ezen az úton; gondoljunk csak az Ifjú Írországra, a Ifjú Olaszországra, és az ehhez hasonlókra. Európában és a gyarmatokon az „ifjú” és az „ifjúság” egyaránt dinamizmust, fejlődést, önfeláldozó idealizmust és forradalmi akaratot jelentett. Európában azonban az „ifjú” megjelölés nem volt megragadható határozott szociológiai körvonalakkal. Az Ifjú Írországnak akkor is tagja lehetett valaki, ha történetesen középkorú volt, és az Ifjú Olaszországnak az is tagja lehetett, aki írástudatlan volt. Ennek természetesen az volt az oka, hogy ezeknek a nacionalizmusoknak a nyelve vagy egy olyan köznyelvi anyanyelv volt, amelyet a beszélője az anyatejjel szívott magába, vagy, mint Írország esetében, egy birodalmi nyelv, amelyet a több évszázados hódítás eredményeként a népesség egyes körei olyan mélyen a sajátjuknak éreztek, hogy az – amolyan kreol módra – köznyelvként tudott megnyilvánulni. Így tehát nem volt szükségszerű kapcsolat a nyelv, az életkor, az osztály és a státusz között.

A gyarmatokon igencsak másként álltak a dolgok. Az ifjúság mindenekelőtt azoknak az embereknek az első nemzedékét jelentette, akik nagy számban részesültek európai oktatásban, ami nyelvileg és kulturálisan egyaránt megkülönböztette őket szüleik generációjától és korosztályuk gyarmati tömegeitől (vö. B. C. Pal esetét). A burmai „angol nyelvű” YMBA-t (Buddhista Ifjak Szövetsége), amelyhez részben a YMCA (Keresztény Ifjak Szövetsége) szolgált modellként, angolul olvasó iskolásfiúk hozták létre. Holland Kelet-Indiában – egyebek között – Jong Jávát (Ifjú Jáva), Jong Ambont (Ifjú Amboina) és Jong Islamietenbondot (Muzulmán Ifjak Ligája) találunk, olyan megnevezéseket, amelyek érthetetlenek minden helyi fiatal számára, aki nem tud a gyarmatosítók nyelvén. Ézért a gyarmatokon – legalábbis kezdetben – az „Iskolázott Ifjúságot”

értjük „Ifjúság” alatt. Ez pedig ismét arra az egyedülálló szerepre tereli a figyelmünket, amit a gyarmati iskolarendszer játszott a gyarmati nacionalizmusok kialakulásában.⁹

Indonézia esete lenyűgözően szövevényes példáját adja ennek a folyamatnak, nem utolsósorban az ország hatalmas mérete, már a gyarmati korszakban is óriási népességszáma, földrajzi megosztottsága (mintegy háromezer sziget), vallási sokszínűsége (muzulmán, buddhista, katolikus, többféle protestáns, bali hindu és „animista”), valamint népi és nyelvi tagoltsága (jóval több mint száz elkülöníthető csoport) miatt. Továbbá, ahogy hibrid, álhellén elnevezése mutatja, kiterjedése nemhogy nem felel meg bármiféle, gyarmatosítás előrtti területi egységnek, de az ország határai tökéletesen egybeestek az utolsó (kb. 1910-es) holland hódításokéival, egészen az egykor portugál Kelet-Timor Szuharto tábornok általi 1975-ös erőszakos lerohanásáig.

Néhány, Szumátra keleti partjain élő népcsoport nemcsak földrajzilag van közel a Maláj-félsziget nyugati partjain élő, a szűk Malaka-szoroson túli népekhez, de etnikai rokonság is fennáll közöttük, megértik egymás nyelvét, ugyanaz a vallásuk, és így tovább. Ugyanezeknek a szumátraiaknak semmiféle nyelvi, etnikai vagy vallási azonosága nincs az amboniakkal, akik az ezer mérföldnyire keletre lévő szigeteken élnek. A 20. század során mégis elfogadták, hogy az amboniakra mint indonéz honfitársakra, a malájokra pedig mint idegenekre tekintsenek.

Ezt a kötődést semmi sem táplálta jobban, mint a batáviai rendszer által a századfordulót követően egyre nagyobb számban létesített iskolák. Ahhoz, hogy megértsük ennek az okát, figyelembe kell vennünk, hogy a hagyományos, helyi iskolákkal ellentétben – amelyek mindig az adott településre jellemző, személyes alapítású intézmények voltak (még akkor is, ha a jó muzulmán rendszernek megfelelően az egyik különösen jó hírű

⁹ Itt a polgári iskolákra összpontosítjuk a figyelmünket. Pedig gyakran a katonai iskolák is fontosak voltak. Az a képzett tisztikarral rendelkező állandó hadsereg, amit Poroszország hozott létre a 19. század elején, bizonyos értelemben kidolgozottabb – vagy akár specializáltabb – oktatási hierarchiát követelt meg, mint polgári megfelelője. Az új katonai akadémiákon kiképzett fiatal tisztek („törökök”) gyakran meghatározó szerepet játszottak a nemzeti gondolat érvényre juttatásában. Ennek iskolapéldája Csukuma Nzeogwu őrnagy esete, aki az 1966. január 15-i nigériai puccs értelmi szerzője volt. Ibó nemzetiségű keresztény volt és azoknak a fiatal nigériaiaknak az első csoportjához tartozott, akiket Sandhurstre küldtek tanulni, hogy lehetővé tegyék a fehér tisztikarral rendelkező gyarmati zsoldosereg nemzeti hadsereggé való átszervezését Nigéria 1960-as felszabadulását követően. (Bár együtt járt a Sandhurstre a későbbi Afrika dandárparancsnokkal – aki szintén 1966-ban fogja megdönteni Nzeogwu kormányát –, mindkét helyi fiatalember arra volt predesztinálva, hogy visszatérjen abba a régióba, ahonnan származott.) A porosz modell erejének döbbenetes bizonyítéka, hogy Nzeogwu rá tudta venni a muzulmán hausza csapatokat, hogy kivégezzék a sokotói Szardaunákat és más muzulmán hausza arisztokratákat, majd ennek eredményeként elpusztítsák Abubakar Tafawa Balewa muzulmán hausza vezetés alatt álló kormányát. A gyarmati iskolák szűre nacionalizmusok nem kevésbé döbbenetes jele, hogy a Kaduna Rádióon keresztül arról biztostotta honfitársait, hogy „többet nem kell szégyenkezniük amiatt, hogy nigériaiak”. (Az idézet forrása: KIRK-GREENE, Anthony H. M., *Crisis and Conflict in Nigeria: A Documentary Source Book*, London, Oxford University Press, 1971, 126.) A nigériai nacionalizmus azonban ekkor még nem volt elég erős, ezért Nzeogwu nacionalista puccsát hamar ibó összeesküvésnek állították be, ami aztán a júliusi katonai felkeléshez, számos szeptemberi és októberi ibó-ellenes pogromhoz, illetve Biafra 1967 májusi kiválásához vezetett. (Ld. Robin LUCKHAM nagyszerű művének több részét *The Nigerian Military: A Sociological Analysis of Authority and Revolt, 1960–67*, Cambridge, Cambridge University Press, 1971.)

ulama-tanártól a másikig a diákok számára számos horizontális mozgási lehetőség állt rendelkezésre) –, a központi alapítású iskolák egy hatalmas, erősen racionalizált és központosított hierarchiát alkottak, amely strukturális szempontból magához az állami bürokráciához volt hasonló. Egységes tankönyvek, standardizált diplomák és tanulmányi vizsgák, a korcsoportok szigorú sorrendbe szervezése¹⁰, osztályok és képzési anyagok: ezek eleve a tapasztalás onmagába záródó, összefüggő univerzumát hozták létre. Azonban a hierarchia földrajzi elterjedése sem volt kevésbé jelentős. Az egységesített általános iskolák a gyarmat falvaiban és kisvárosaiban terjedtek el; a középiskolák alsóbb és felsőbb fokozatú tanító intézményei a nagyobb városokban és a tartományi székhelyeken; a felsőoktatást (a piramis csúcsát) pedig Batávia gyarmati fővárosára korlátozták, valamint az onnan száz mérföldre délkeletre fekvő, a hűvös Priangan-félföldön a hollandok által épített Bandungra. A 20. századi gyarmati iskolarendszer így olyan zárandokutakat jelölt ki, amelyek megfeleltek a korábban kialakult tisztviselői útvonalaknak. A zárandokok Rómája Batávia volt, és nem Szingapúr, Manila, vagy Rangoon, de még nem is Jogjakarta vagy Surakarta régi jávai királyi városai.¹¹ A hatalmas gyarmat minden részéről – és kizárólag onnan – indultak az ifjú zárandokok befelé és felfelé vivő útjukra: az általános iskolában más (egykor talán ellenséges) falvakból való, a középiskolában pedig más népi és nyelvi csoportokból származó zárandoktársaikkal találkoztak, hogy a főváros felsőoktatási intézményeiben aztán megismerkedjenek mindazokkal, akik az ország legkülönbözőbb részeiből jöttek.¹² Tudták, hogy bárhonnan jöttek is, ugyanazokat a könyveket olvasták és ugyanazokat a számtanpéldákat oldották meg. Azt is tudták, hogy Batávia volt Róma – ha nem is jutottak odáig –, és minden utazás a fővároshoz viszonyítva nyert „értelmet”, azaz magyarázatot arra, hogy „mi” miért vagyunk „itt” együtt. Másként fogalmazva, közös tapasztalataik, illetve az osztálytermek barátságos versengéssel keveredő bajtársiassága egy olyan, területileg specifikus elképzelt valóságot kölcsönöztek a tanulmányaik során megismert gyarmati térképeknek (melyek mindig más szint kaptak, mint Brit-Malájföld vagy az amerikai Fülöp-szigetek), amit osztálytársaik tájszólása és fiziognómiája nap mint nap megerősített.¹³

És kik voltak ők együtt? Ebben a tekintetben a hollandok elég világosan fogalmaztak: függetlenül attól, hogy mi volt az anyanyelvük, menthetetlenül *inlanderek* voltak. Ezt a kifejezést – az angol „*native*”-hez, illetve a francia „*indigène*”-hez hasonlóan – nem szándékosan ugyan, de terhelte egy szemantikai paradoxon. Ezen a gyarmaton – éppúgy, mint minden más gyarmati egységben – azt jelentette, hogy az ezzel a jelző-

¹⁰ A hagyományos muzulmán iskolában elképzelhetetlen volt, hogy egy diák „túl öreg” legyen ahhoz, hogy x vagy y osztályba járjon, míg ez öntudatlan axióma volt a nyugati típusú gyarmati iskolában.

¹¹ Az igazi csúcsok persze végül Hágában, Amszterdamban és Leidenben voltak, de azoknak a száma, akik komolyan ábrándozhattak arról, hogy ott tanuljanak, igen csekély volt.

¹² A 20. századi iskolák – világi jellegüknel fogva – általában koedukáltak voltak, igaz, döntő fiú többséggel. Ebből azonban olyan szerelmi kalandok, és igen gyakran olyan „diákszerlemből született” házasságok származtak, melyek áthágták a hagyományos határokat.

¹³ Szukarno hatvan éves koráig még csak nem is látta Nyugat-Iriánt, amelyért oly elkecseregetten harcolt. Itt – az iskolai térképekhez hasonlóan – megfigyelhetjük, hogy a fikció hogyan szívárogtat a valóságba. Vö. *Noli me tangere* és *El Periquillo Sarmiento*.

vel illetett személyek egyaránt „alacsonyabb rendűek voltak” és „oda tartoztak” (ahogy Hollandia „bennszülött” hollandjai is *oda* tartoztak). Ugyanakkor a kifejezés használatával a hollandok felsőbbrendűen, „nem oda tartozókként” határozták meg magukat. Ez a kifejezés továbbá azt is feltételezte, hogy az *inlanderek*, a mindegyikükre jellemző alacsonyabbrendűség miatt *egységesen* megvetendők, függetlenül attól, hogy mely népcsoporthoz vagy osztályhoz tartoznak. Továbbá ennek az egységesen megalázó kondíciónak meghatározott kiterjedése is volt, mivel az *inlander* elnevezéssel mindig együtt járt a „minek a bennszülöttje” kérdés. Bár a hollandok néha az egész világra érvényes kategóriaként határozták meg az *inlandert*, a tapasztalat azt mutatta, hogy ez a megfogalmazás nem felel meg a gyakorlatnak. Az *inlander* a színes gyarmat határain belül élőkre vonatkozott. Azon túl felváltva „bennszülöttek”, *indigène*-ek és *indiók* éltek. Sőt a gyarmati jogi nyelv ismerte a *vreemde oosterlingen* (külföldi keleti) kategóriát is, ahol valójában kilógott a lóláb – ők ugyanis „külföldi bennszülöttek” voltak. Az ilyen „külföldi keletieknek” – főleg kínaiaknak, araboknak és japánoknak – még annak ellenére is magasabb politikai–jogi státusz járt, mint a „bennszülött bennszülötteknek”, hogy adott esetben a gyarmaton éltek. Később az apró Hollandiát épp eléggé megrémítette a Meidzsi előkelők gazdasági hatalma és katonai ereje ahhoz, hogy 1899-től a gyarmaton élő japánok számára megadja a „tiszteletbeli európai” jogi státuszt. Mindennek hatására az *inlander* egyfajta leülepedéshez hasonlóan tartalmát tekintve egyre specifikusabbá vált – kizárva a fehéreket, a hollandokat, a kínaiakat, az arabokat, a japánokat, a „*native*”-eket, az „*indigène*”-eket és az „*indio*”-kat – egészen addig, míg be nem bábozódott, hogy aztán az „indonéz” nevű, szemet gyönyörködtető pillangó röppenjen ki belőle.

Elmondhatjuk ugyan, hogy az *inlander* vagy a „bennszülött” fogalmak igazából sosem lettek általános érvényű rasszista koncepciók, mivel mindig magukban foglalták az adott lakóhelyhez való kötődést,¹⁴ de Indonézia példájából nem szabad levonnunk azt a következtetést, hogy minden egyes „bennszülött” terület előre elrendelt és megváltoztathatatlan határokkal bírt. Lássunk mindjárt két ellenpéldát: Francia Nyugat-Afrika és Francia Indokína esetét.

A dakari William Ponty École Normale fénykorában a francia nyugat-afrikai gyarmati iskolarendszer csúcsát jelentette annak ellenére is, hogy csak középfokú oktatás folyt benne.¹⁵ A William Pontyba olyan értelmes diákok jártak, akik a ma Guinea-

¹⁴ Vessük össze a „félvérek” vagy a „niggerek” ellenpéldájával, akik a világon bárhol – először Calais-ban – megjelenhettek, kivéve az Egyesült Királyságot.

¹⁵ Ennek a híres iskolának a létrejöttére és fejlődésére vonatkozóan ld. MOUMOUNI, Abdou, *L'Éducation en Afrique*, Paris, Maspéro, 1964, 41–49; politikai jelentőségére vonatkozóan MORGENTHAU, Ruth Schachter, *Political Parties in French-Speaking West Africa*, Oxford, Clarendon Press, 1964, 12–14, 18–21. Eredetileg egy megkülönböztető elnevezés nélküli *école normale* volt Saint-Louis-ban, amit a Dakarhoz igen közel fekvő Gorée-ba telepítettek át 1913-ban. Később William Merlaud-Pontyról, Francia Nyugat-Afrika negyedik főköormányzójáról (1908–1915) nevezték el. Serge Thion hozta a tudomásomra, hogy a William keresztnév (a Guillaume-mal szemben) sokáig divatos volt Bordeaux környékén. Bizonyára joggal magyarázza népszerűségét a környék Angliához fűződő történelmi borkereskedésével; de éppúgy lehetséges az a magyarázat, hogy arra a korszakra nyúlik vissza, amikor Bordeaux (Guyenne) még a Londonból irányított birodalom szilárd eleme volt.

ként, Maliként, Elefántcsontpartként, Szenegálként stb. ismert területekről származtak. Nem meglepő tehát, hogy ezeknek a fiúknak a Dakarban végződő zarándokútját eredetileg olyan francia (nyugat-) afrikai fogalmakkal határozták meg, amelyek feleltethetetlen szimbóluma az afrikaiság lényegét magába sűrítő *négritude* ellentmondásos koncepciója volt, amit csak franciául, a William Ponty tantermeiben használt nyelven lehetett kifejezni. A William Ponty kiemelkedő helyzete véletlenszerű és átmeneti volt. Ahogy egyre több középiskolát építettek Francia Nyugat-Afrikában, már nem volt szükségszerű, hogy a tehetséges fiúk olyan messzire zarándokoljanak. A William Ponty oktatásban játszott központi szerepe egyébként sosem volt összehasonlítható azzal, amit Dakar a közigazgatásban betöltött. Bár a francia nyugat-afrikai fiúk a William Ponty padjaiban még felcserélhetőek voltak, ez nem jelentette későbbi, a francia nyugat-afrikai gyarmati közigazgatás bürokráciájában való behelyettesíthetőségüket. Így aztán az iskola végzősei hazamentek, hogy adott esetben guineai vagy mali nemzeti vezetők legyenek, a megőrzött „nyugat-afrikai” bajtársiasság és szolidáris bensőségesség pedig elvesztett a következő nemzedékek számára.¹⁶

„Indokína” különös, hibrid fogalmának is a fentiekhez hasonló módon volt valós, megélt, elképzelt jelentése a viszonylag jól képzett serdülőkorúak egy nemzedéke számára.¹⁷ Később még visszatérünk arra, hogy ez az egység 1887-ig nem nyert közjogi státuszt, és 1907-ig nem érte el teljes területi kiterjedését, holott a francia behatolás már egy évszázaddal korábban megkezdődött a régióban.

Általában véve az „Indokína” gyarmattartó urai által folytatott oktatáspolitikának két alapvető célja volt,¹⁸ s végül mind a kettő hozzájárult egy „indokínai” tudat kialakulásához. Az egyik cél az volt, hogy felszámolják a gyarmatosított népek és az Indokínával szomszédos világ között fennálló politikai és kulturális kapcsolatokat.

¹⁶ Úgy tűnik, ezen a ponton semmilyen hasonlóságot nem találunk Brit Nyugat-Afrikával, talán mert a brit gyarmatok nem alkottak összefüggő területet, vagy mert London elég gazdag és liberális volt ahhoz, hogy szinte egyszerre alapítson középiskolákat a legfontosabb területeken, vagy pedig a rivális protestáns missziós szervezetek provincializmusa miatt. Az Achimota School, ez az 1927-ben, a gyarmati állam által Accrában alapított középiskola hamar az Aranypartra korlátozódó oktatási piramis csúcsává vált, majd a felszabadulás után a kormány minisztereinek gyermekei itt tanulták, hogyan lépjenek apjuk örökébe. A rivális vezető iskolának, a Mfantshipim középiskolának ugyan előnyére vált, hogy régebben – 1876-ban – alapították, de hátrányos helyzetbe került vidéki fekvése (Cape Coast) miatt, illetve azért, mert csak részben függött az államtól, hiszen még jóval a felszabadulást követően is felekezeti kézben volt. Mohamed Chambasnak köszönöm ezt az információt.

¹⁷ Többek között ennek köszönhető az egygenerációs (1930–1951?) Indokínai Kommunista Párt létrejötte, melynek egy ideig olyan fiatalok voltak a tagjai, akiknek a vietnami, a khmer vagy a lao volt az anyanyelve. Ma ennek a pártnak a megalakításában gyakran pusztán az „évszázados vietnami expanzionizmus” kifejeződését látják. Valójában a Komintern hozta létre, Francia Indokína oktatási (és kisebb mértékben közigazgatási) rendszerére alapozva.

¹⁸ Ezt a politikát értően és behatóan tárgyalja KELLY, Gail Paradise, *Franco-Vietnamese Schools, 1918 to 1938*, PhD-disszertáció, University of Wisconsin, 1975. Sajnos a szerző kizárólag Indokína vietnami nyelvű népességére koncentrált.

Ami „Kambodzsát” és „Laoszt” illeti,¹⁹ ott Sziám volt a fő ellenfél, amely korábban különféle fennhatósági formákat gyakorolt felettük, és amellyel közös szertartásaik, intézményeik, valamint a hinájána buddhizmus révén közös szent nyelvük volt. (Rádásul az alföldi lao nyelvben és írásában egyaránt közel állt a thaihoz.) Az emiatt érzett aggodalom indította arra a franciákat, hogy épp ezeken a Sziámtól *utolsóként* megszerzett területeken kísérletezzék ki az „felújított pagodaiskolákat”, amelyeket arra hoztak létre, hogy a khmer szerzeteseket és tanítványait a thai vonzásokból az indokínai felé fordítsák.²⁰

Kelet-Indokínában (így rövidítem „Tonkin”, „Annam” és „Kokinkína” területeinek összességét), az ellenfél Kína és a kínai civilizáció volt. Bár a Hanoiban és a Huéban uralkodó dinasztiák évszázadokig sikerrel védelmezték Pekinggel szemben a függetlenségüket, olyan mandarin-rendszer révén uralkodtak, amelynek modelljéül tudatosan a kínai rendszert választották. Az állami gépezetbe való felvételhez a konfucianus klasszikusokból kellett írásbeli vizsgát tenni; az uralkodóház iratait kínai jelekkel írták; az uralkodó osztály kultúrája erős kínai befolyás alatt állt. Ezek a régóta fennálló kapcsolatok nagyjából 1895 után váltak még inkább nemkívánatossá, amikor a Kang Ju-vejhez és Liang Csi-csaóhoz hasonló kínai reformerek, illetve a Szun Jat-szenhez hasonló nacionalisták írásai kezdtek a gyarmat északi határain beszivárogni.²¹ Ennek szellemében a konfucianus vizsgát fokozatosan eltörölték: „Tonkinban” 1915-ban, „Annanban” pedig 1918-ban. Az indokínai tisztviselői gárdát ettől kezdve kizárólag az egyre inkább fejlődő francia gyarmati oktatási rendszer biztosította. Tudatosan terjesztették továbbá a *quoc ngu*-t, a jezsuita hittérítők által a 17. században kidolgozott latin betűs fonetikus átírást,²² amit a hatóságok már az 1860-as években bevezettek „Kokinkínában”, hogy elszakítsák a Kínához – és valószínűleg a helyi történelemhez

¹⁹ Ezt a talán ügyetlen terminológiát használjuk, hogy kiemeljük ezen egységek gyarmati eredetét. „Laoszt” egymással vetélkedő hercegségek egy csoportjából állították össze úgy, hogy a lao nyelven beszélő népességnek több mint a fele Sziámban maradt. „Kambodzsá” határai sem a gyarmatosítást megelőző politikai határoknak, sem a khmer nyelvű népesség elterjedésének nem feleltek meg. Százerek ragadtak „Kokinkínában” ebből a népből, idővel létrehozva azt az önálló közösséget, amit Khmer Kromként (folyódelta Khmer) ismerünk.

²⁰ E cél felé a Phnom Penh-i École Supérieure de Pali-nak az 1930-as években történt megalapításával léptek tovább, ahová, egyházi iskola lévén, khmer és lao nyelvű szerzetesek egyaránt jártak. Úgy tűnik azonban, hogy a buddhisták figyelmét nem sikerült teljesen elterelni Bangkokról. 1942-ben (nem sokkal azután, hogy Sziám japán segítséggel visszanyerte a fennhatóságát északnyugat „Kambodzsá” jó része felett) a franciák letartóztatták az École egyik tiszteletreméltó professzorát, mert „felforgató” thai oktatási anyagot birtokolt és terjesztett. (Nagyon valószínű, hogy ennek az oktatási anyagnak egy részét azok az erősen nacionalista tankönyvek tették ki, amelyeket Plaek Phibunsongkham tábornagy vadul franciellenes rendszere [1938–1944] állított elő.)

²¹ MARR, David G., *Vietnamese Tradition on Trial, 1920–1945*, Berkeley – Los Angeles, University of California Press, 1981, 146. Nem kevésbé jelentett fenyegetést a Rousseau-hoz hasonló francia szerzők kínai nyelvű fordításának csempészése. (KELLY, Franco-Vietnamese Schools, 19.)

²² Ennek az írásnak a végleges formába öntését általában a tehetséges szótárkészítőnek, Alexandre de Rhodes-nak tulajdonítják, aki 1651-ben jelentette meg kiváló *Dictionarium annamiticum, lusitanum et latinum* című művét.

– füződő kötelékeket azáltal, hogy a dinasztikus iratokat és az ősi irodalmat elérhetővé tették a gyarmatosított vietnamiak új nemzedéke számára.²³

Az oktatáspolitikai második célja az volt, hogy kitermelje a franciául beszélő és író indokínaiak gondosan meghatározott körét, amely politikailag megbízható, hálás és civilizálódott helyi elitként betölti a gyarmati bürokrácia, illetve a nagyobb kereskedelmi vállalkozások beosztotti állásait.²⁴

Nem szükséges, hogy most tovább időzzünk a gyarmati oktatási rendszer finomságainál. Jelen céljaink szempontjából a rendszernek az a kulcsfontosságú jellegzetessége számít, hogy egy egyedülálló – bár omladozó – piramist formázott, amelynek felsőbb szintjei az 1930-as évekig mind keleten voltak. Például államilag finanszírozott *lycée*k [gimnáziumok] egészen addig csak Hanoiban és Saigonban működtek; a háború előtti gyarmati korszakban Indokína egyetlen egyeteme pedig Hanoiban volt, „épp szemben” a főkormányzó palotájával.²⁵ A piramis szintjeire felkapaszkodók között a francia uralom alatt álló terület minden nyelvi csoportjának megtaláljuk a képviselőit: vietnamiakat, kínaiakat, khmereket és laókat (valamint nem kevés fiatal gyarmati franciát). A felfelé kapaszkodók konvergenciájának – jöjjenek bár My Thóból, Battambangból, Vientianéből vagy Vinh-ből – az adott értelmet, hogy „indokínaiakká” válnak, éppúgy, ahogy Batávia és Bandung többnyelvű és soknemzetiségű diákállománya „indonéziai-ként” értelmezte a saját konvergenciáját.²⁶ Bár ez az indokínaiság valószínűleg tekinthető,

²³ „[A legtróbb] francia gyarmati tisztviselő a 19. század végén ... meg volt győződve afelől, hogy akkor érne el tartós sikert a gyarmaton, ha határozottan visszaszorítják a kínai befolyást – ideértve az írásrendszert is. A hittérítők gyakran úgy tekintettek a konfucianus írástudókra mint Vietnam általános katolizációjának legfőbb akadályaira. Megítélésük szerint ezért a kínai nyelv kiiktatásával egyaránt elvághatják Vietnámot az örökségétől, és semlegesíthetik a hagyományos elitet.” (MARR, *Vietnamese Tradition on Trial*, 145.) Kelly idézi az egyik gyarmati szerző szavait: „valójában pusztán a quoc ngu oktatása ... arra az eredményre fog vezetni, hogy a vietnamiak csak a francia (írással, illetve azzal irodalommal és filozófiával fognak megismerkedni, amit mi számbékozunk [nekik megmutatni]. Csak azokkal [a művekkel], amelyeket mi a számukra hasznosnak és könnyen érthetőnek ítélünk meg: csak azokkal a szövegekkel, amelyeket átírtunk quoc ngura.” Franco-Vietnamese Schools, 22.

²⁴ Ld. uo. 14–15. Az indokínai népesség szélesebb és alsóbb rétegére vonatkozóan Albert Sarraut főkormányzó (az 1917-es Közoktatási Szabályzat szerzője) ezt írja: „egy egyszerű, a lényegre szorító oktatás lehetővé teszi a gyermek számára, hogy mindent megtanuljon, ami egyszerű paraszti vagy kézműves pályafutása során hasznos lehet ahhoz, hogy jobbitson egzisztenciája természeti és társadalmi feltételein.” Uo. 17.

²⁵ 1937-ben összesen 631 tanuló iratkozott be, közülük 580 a jogi és az orvosi karra. Uo. 79. Ennek az intézménynek a fura történetére – 1906-ban alapították, 1908-ban bezárták, 1918-ban újra megnyitották és az 1930-as évekig már nem volt több egy jó hírű szakiskolánál – vonatkozóan ld. még: 69–79.

²⁶ Mivel ettől kezdve a khmerekre és a vietnamiakra helyezem a hangsúlyt, előbb talán illenék megemlékezni néhány jelentős lao személyiségről. Laosz jelenlegi miniszterelnöke, Kajszon Fomvihán a Hanoi Egyetem orvosi karára járt az 1930-as évek végén. Szufanuvong herceg, államfő a hanoi Albert Sarraut Gimnáziumban érettségizett, majd Franciaországban szerzett mérnöki diplomát. Bátyja, Fetszarath Ratanavongsa herceg, aki a vientiane-i Lao Isszara (Szabad Lao) nevű, rövidéletű antikolonialista kormány feje volt 1945 októbertől és 1946 áprilisa között, ifjúkorában a saigoni Chasseloup-Laubat Gimnáziumban végzett. A második világháború előtt „Laosz”-ban a vientiane-i Pavie Collège (kb. általános iskolai felső tagozat) volt a legmagasabb szintű oktatási intézmény. Ld. ZASLOFF, Joseph J., *The Pathet Lao: Leadership and Organization*, Lexington, Mass., Lexington Books, 1973, 104–105; valamint ‘3349’

mindazonáltal egy kicsiny csoport képzelte el, és az sem túl sokáig. Miért bizonyult ilyen mulékonynak, míg az indonéziai megmaradt és gyökeret eresztett?

Először is meghatározó változás történt a gyarmati oktatási rendszerben, s főleg abban, ahogy ezt nagyjából 1917-től kezdve Kelet-Indokínára alkalmazták. A hagyományos konfuciánus vizsgarendszer már bekövetkezett vagy hamarosan bekövetkező eltörlése a vietnami elit egyre több tagját készítette arra, hogy gyermekét az elérhető legjobb francia iskolába írassa be, s ezzel biztosítsa számára a tisztviselői jövőt. Ennek hatására felerősödött a kevés jó iskola által kínált helyek iránti verseny, ami különösen kemény reakciót váltott ki a *colonok*ból, akik úgy tekintettek ezekre az iskolákra, mint a jog szerint főleg franciák számára fenntartott intézményekre. A gyarmati kormányzat válasza erre a problémára egy különálló és alárendelt „francia–vietnami” oktatási struktúra megteremtése volt, amely – főleg az alsóbb osztályokban – nagy hangsúlyt fektetett a vietnami nyelv *quốc ngữ* írás általi oktatására (a franciát pedig második nyelvként tanították a *quốc ngữ*-t alkalmazva).²⁷ Ez az oktatáspolitikai változás két egymást kiegészítő eredményhez vezetett. Egyrészt a kormány által megjelentetett *quốc ngữ* ábécéskönyvek százezrei jelentősen felgyorsították ennek az európaiak által kidolgozott írásnak az elterjedését, ami pedig óhatatlanul hozzásegített 1920 és 1945 között ahhoz, hogy a vietnami kulturális (és nemzeti) szolidaritás kifejeződésének a populáris hordozója legyen.²⁸ Hiszen még ha a vietnamiul beszélő népességnek csak a 10 százaléka volt is írástudó az 1930-as évek végén, ez az arány így is egyedülálló volt e nép történetében. Ezek az írástudók pedig, ellentétben a konfuciánus írástudókkal, szilárdan elkötelezettek voltak amellett, hogy egyre inkább bővítsék saját körüket. (Ehhez hasonlóan, bár kisebb mértékben, a hatóságok „Kambodzsában” és „Laosban” is támogatták az általános iskolai tankönyvek köznyelven való *nyomtatását* – először és főleg hagyományos írásjelekkel, később és ritkábban pedig latin betűs átírással.)²⁹ Másrészt ez a politika kirekesztette a

[FETSZARATH Ratanavongsza álnéve], *Iron Man of Laos: Prince Phetsarath Ratanavongsa*, ford. John B. Murdoch, WYATT, David K. (szerk.), Ithaca, Cornell University, Southeast Asia Program, Data Paper No. 110, 1978, 12, 46. Véleményem szerint sokatmondó, hogy Fetszarath párizsi felsőbb iskoláira visszaemlékezve rendszeresen és tudatlanul „indokínai diákokként” említi az egyébként beazonosíthatóan lao, khmer és vietnami osztálytársait. Ld. uo. 14–15.

²⁷ Így a korábban „integrált” Chasseloup-Laubat és Albert Sarraut *lycée*-kben alacsonyabb standardon működő „bennszülött részlegeket” hoztak létre 1917–1918 folyamán. Ezekből a „bennszülött részlegekből” fejlődött ki idővel a Petrus Ky Gimnázium, illetve a Protektorátusi Gimnázium. (Uo. 60–63.) A kiváltságos *indigène*-ek egy kicsiny csoportja ugyanakkor továbbra is az „igazi francia” *lycée*-kbe járt (a kamasz Norodom Szihanuk Chasseloup-t tisztelte meg), míg a „franciák” kisebb része (főleg az eurázsiaiak és a francia jogi státuszban lévő bennszülöttek) Hanoiban a Petrus Kybe, illetve rokon intézményeibe járt.

²⁸ Marr megjegyzi, hogy az 1920-as években „még a legoptimistább [a *quốc ngữ*-mellett elkötelezett] értelmiségi sem álmodott arról, hogy mindössze két évtized elteltével a Vietnami Demokratikus Köztársaság állampolgárai képesek lesznek arra, hogy minden alapvető – politikai, katonai, gazdasági, tudományos és kutatói – tevékenységüket a *quốc ngữ*-hoz kötődő beszélt vietnami nyelven folytassák”. *Vietnamese Tradition on Trial*, 150. Ez a franciák számára is kellemetlen meglepetést jelentett.

²⁹ Sokat elárul, hogy a korai khmer nacionalisták egyik első kifogása az 1930-as évek végén a khmer írás a gyarmati hatóságok általi ún. „*quốc ngữ*sítésének veszélye” ellen fogalmazódott meg.

Kelet-Indokínában élő, nem bennszülött vietnamiul beszélőket. Ez sikerrel járt a „kokinkínai” Khmer Krom esetében, ahol a gyarmati kormányzat ráadásul hajlandó volt arra, hogy a közösségnek olyan „francia–khmer” általános iskolái legyenek, amelyek létrejöttét a Protektorátus területén is támogatták, és így a helyi ambíciók iránya *újra* a Mekongon felfelé mutatott. Így azok a Khmer Krom-i ifjak, akik Indokína székhelyén (és néhány kiválasztott esetben akár Franciaországban) kívántak felsőbb fokú tanulmányokat folytatni, egyre inkább a Phnom Penh-i kiterőt választották a Saigonon át vezető főút helyett.

A második ok az volt, hogy 1935-ben a Phnom Penh-i Sziszovath Collège-t teljes értékű állami *lycée*-nek minősítették, ugyanabban a rangban és *ugyanazzal a tanrenddel*, mint a Saigonban és Hanoiban működő állami *lycée*-ket. Bár (a Collège hagyományaihoz híven) a diákok túlnyomó többsége eleinte a helyi kínai–khmer kereskedő- és az itt élő vietnami tisztviselőcsaládokból került ki, a bennszülött khmerek aránya jelentős mértékben megnőtt.³⁰ Valószínűleg joggal kijelenthetjük, hogy 1940 után az a népes khmer nyelvű ifjúság, amely rendes francia középfokú oktatásban részesült, azon a csinos gyarmati székhelyen végezte tanulmányait, amit a gyarmatosítók emeltek a Norodom-ház számára.

Harmadszor közrejátszott az a tény is, hogy nem volt igazán megfeleltethető egymással az indokínai oktatási és adminisztratív zárandokút. A franciák nem rejtették véka alá véleményüket, hogy bár a vietnamiak megbízhatatlanok és harácsolók, de határozottan aktívabbak és intelligensebbek, mint a „gyerekes” khmerek és laók. Ennek szellemében főleg vietnami tisztviselőket alkalmaztak Nyugat-Indokínában.³¹ Az 1937-ben „Kambodzsában” élő 176 ezer vietnami – akik a gyarmat 19 milliós vietnamiul beszélő lakosságának kevesebb mint egy százalékát tették ki, a Protektorátus lakosságának ugyanakkor hat százalékát jelentették – viszonylag sikeres csoportot alkotott. Így e csoport számára Indokínának valóban biztos jelentése volt, akár csak annak az 50 ezer embernek a számára, akiket 1945 előtt „Laosba” küldtek. Közülük különösen a tisztviselők képzelhették el úgy Indokínát, mint egy széles színpadot, amelyen folyamatosan játszhatnak, hiszen ők a gyarmatnak *mind* az öt tartományában felváltva kaphattak tisztséget.

Ennek az elképzelésnek sokkal kevésbé lehetett realitása a lao és khmer tisztviselők számára, bár sem hivatalos, sem jogi tiltás nem állt annak az útjában, hogy karrierjük egész Indokínára kiterjedjen. Még az 1937-es adat szerint körülbelül 326 ezres (a teljes khmer nyelvű népesség mintegy 10 százalékát kitevő) kelet-indokínai Khmer Krom közösség ambíciózusabb ifjai is úgy találták, hogy a *gyakorlatban* igencsak behatároltak

³⁰ Ezt a modellt nem követték azonnal Vientiane-ban. Hugh TOYE beszámolója szerint az 1930-as években a 96 vietnamiával szemben csak 52 lao végzett a Pavie Collège-ben (tévesen Gimnáziumként említ). *Laos: Buffer State or Battleground*, London, Oxford University Press, 1968, 45.

³¹ Lehetséges, hogy ez a vietnami beáramlás a francia–vietnami iskolarendszer jellegéből is adódott, amennyiben háttérbe szorította a francia nemzetiségűekkel szemben a vietnamiakat Indokína fejlettebb, keleti részein. 1937-ben 39 ezer európai élt „Kokinkínában”, „Annamban” és „Tonkinban”, míg mindössze 3100 „Kambodzsában” és „Laosban”. MARR, *Vietnamese Tradition on Trial*, 23.

a „Kambodzsán” kívüli karrierlehetőségeik. Így, bár az lehetséges volt, hogy a khmerek és a laók egy padban üljenek a vietnamiakkal a saigoni és hanoi francia nyelvű közép- és főiskolákban, az már nagyon valószínűtlen volt, hogy ott tisztviselői állásokat is kapjanak. A Dakarban tanuló cotonoui vagy abidjani fiatalokhoz hasonlóan nekik is az volt a sorsuk, hogy tanulmányaik befejeztével visszatérjenek „otthonaikba”, melyeket a gyarmatosítás kijelölt számukra. Más szóval, a képzési zárandokút ugyan Hanoiba vezette őket, az adminisztratív utazás végállomása mégis Phnom Penh vagy Vientiane volt.

Ebből az ellentmondásos helyzetből léptek elő azok a khmer nyelvű diákok, akikre később úgy emlékeztek mint az első kambodzsai nacionalistákra. Szon Ngok Thanh az a személyiség, akit joggal tekinthetünk a khmer nacionalizmus „atyjának”. Vietnamizált neve Khmer Krom-i származására utal; Saigonban tanult, és egy ideig az ottani igazságszolgáltatásban töltött be alacsonyabb tisztséget. Az 1930-as évek közepén azonban elhagyta a Mekong-delta Párizsát, hogy annak Blois-jában keressen biztatóbb jövőt. Sziszovath Jutevong herceg Saigonban járt középiskolába, majd Franciaországban folytatta tanulmányait. Mikor tizenöt évvel később, a második világháború után visszatért Phnom Penh-be, a (khmer) Demokratikus Párt megalapításánál segédkezett és 1946–1947-ben miniszterelnök volt. Hadügyminisztere, Szonn Voönnszaj voltaképpen ugyanezt az utat tette meg. Huj Kanthul, aki demokrata párti miniszterelnök volt 1951–1952 között, 1931-ben végzett egy hanoi *école normale*-ban, majd visszatért Phnom Penh-be, ahol idővel a Sziszovath Gimnázium tanári karának tagja lett.³² A legtípikusabb példát talán Jö Koosz személye jelenti, aki az első volt a meggyilkolt khmer politikusok szomorú sorában.³³ 1905-ben született Battambang tartományban, amit ekkor még Bangkokból irányítottak, és egy helyi „megreformált pagodaiskolába” járt, mielőtt Battambang város egyik „indokínai” általános iskolájában folytatta volna tanulmányait. 1921-től a Protektorátus fővárosában található Sziszovath Collège-be lépett tovább, majd a hanoi *collège de commerce*-be járt, ahol 1927-ben végzett francia nyelvű osztálya éltanulójaként. Abban a reményben, hogy kémiát tanulhat Bordeaux-ban, sikeresen letette az ösztöndíjhoz szükséges vizsgát. A gyarmati állam azonban megakadályozta külföldi utazását. Visszatért szülővárosába, Battambangba, ahol gyógyszerterázt vezetett – még azután is, hogy Bangkok 1941-ben visszaszerezte a tartományt. Az 1945 augusztusi japán őszeomlás után újra feltűnt „Kambodzsában” demokrata párti képviselőként. Fontos megjegyezni, hogy egyenes ági leszármazottja volt a hajdani Európa jeles filológusainak, amennyiben írógép-billentyűzetet tervezett a khmer írás számára és megjelentette a két vaskos kötetből álló *Pheasa Khmer (A khmer nyelv)*, vagy – az 1967-es borító félrevezető megnevezésével – *La Langue Cambodgienne (Un Essai d'étude raisonnée)*³⁴ című művét. Ez a könyv azonban akkor jelent meg először – igaz, csak az egyik kötet –, amikor szerzője a Phnom Penh-i Alkotmányozó Gyűlés

³² Erre a személyiségre vonatkozóan Steve Hedertől kaptam életrajzi adatokat.

³³ 1950-ben halt meg a Demokrata Párt székháza elleni bombatámadásban, amit ismeretlenek hajtottak végre – feltételezhetően hercegi sugallatra.

³⁴ Phnom Penh-ben adta ki a Librairie Mitserei (a Szabad Barátok Kiadó). Azért „félrevezető”, mert az egész szöveg khmerül van. A Jö Kooszre vonatkozó életrajzi adatokat abból, a hamvasztása alkalmából

elnöke volt 1947-ben, és nem 1937-ben, amikor Battambangban vegetált, s amikor a Sziszovath Gimnáziumban még nem képeztek khmerül beszélő gimnazistákat, Indokína pedig még tünékeny valóság volt. 1947-re már nem jártak khmer anyanyelvűek – legalábbis Kambodzsából – Saigon vagy Hanoi iskoláiba. Egy új nemzedék jelent meg a színen, amely számára „Indokína” a történelmet, „Vietnam” pedig egy valóságos idegen országot jelentett.

Igaz, hogy a huéi Nguyễn-dinasztia által elrendelt 19. századi kegyetlen betörések és hódítások keserű emléket hagytak a khmer népi emlékezetben – azokéban is, akik „Kokinkínában” arra ítéltettek, hogy Vietnam részévé váljanak. Hasonló keserű emlékek azonban a Holland Indiákon is léteztek: a szundaiak a jávaiak, a batakok a minangkabauk, a szaszakok a baliak, a toradzák a bugiszok, a jávaiak az amboniak stb. ellen harcoltak. Az úgynevezett „föderalista politika”, amit a rettegett Hubertus van Mook főkörmányzó folytatott 1945 és 1948 között, hogy kicselezze a fiatal Indonéz Köztársaságot, épp ezeket a keserőségeket próbálta kihasználni.³⁵ „Indonézia” azonban fennmaradt annak ellenére, hogy 1950 és 1964 között etnikai villongások törtek ki a független Indonézia szinte minden pontján. Részben azért tudott fennmaradni, mert végig Batávia maradt az oktatási rendszer csúcsa, valamint azért, mert a gyarmati közgazdasági politika nem kényszerítette vissza a szundaiakat „Szundaföldre”, vagy a batakokat az észak-szumatrai felföldön fekvő hazájukba. A gyarmati korszak végére igazából az összes fő etnikai-nyelvi csoport hozzászólt ahhoz a gondolathoz, hogy az a színpad, ahol játszhatnak, az egész szigetvilágra kiterjed. Így aztán az 1950–64 közötti etnikai villongásokból csak egynek voltak *szeparatista* céljai; az összes többi az egységes indonéz politikai rendszeren belül megfogalmazott rivalitásként jelentkezett.³⁶

Mindezek mellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a különleges tényt sem, hogy az 1920-as évekre öntudatra ébredt egy „indonéz nyelv”. Ennek az esetnek a bemutatása annyira tanulságos, hogy megér egy rövid kitérőt. Már említettük, hogy a Holland Indiák irányításában csak korlátozottan és későn alkalmazták a holland nyelvet. Hogyan történhetett, hogy bár a hollandok már a 17. század elején megkezdték ott a hódításaikat, a holland nyelvet komolyan csak a 20. század elejétől kezdték tanítani az *inlanderek* számára? Valójában egy lassú, szervezetlen folyamat indult el, melynek során a régi szigetközi *lingua franca*-ból egy furcsa államnyelv alakult ki.³⁷ *Dienstmalesch-*

1964-ben megjelent emlékkötetből merítettem, amelyet Steve Heder nagylelkűen a rendelkezésemre bocsátott.

³⁵ Ld. KAHIN, *Nationalism and Revolution in Indonesia*, 12. fejezet; REID, Anthony, *The Indonesian National Revolution, 1945–50*, Hawthorn, Victoria, Longman, 1974, 6. fejezet; és ALERS, Henri, *Om een rode of groene Merdeka, Tien jaren binnenlandse politiek. Indonesië, 1943–53*, Eindhoven, Vulkan, 1956, több helyen.

³⁶ Az egyetlen kivétel az eleve kudarcra ítélt Dél-Molukkai Köztársaság volt. A keresztény hitre tért amboniak közül sokakat soroztak be az elnyomó gyarmati hadseregbe. Közülük sokan harcoltak van Mook alatt a fiatal forradalmi Indonéz Köztársaság ellen; miután 1950-ben Hollandia elismerte Indonézia függetlenségét, jó okuk volt rá, hogy borúsán lássák a jövőjüket.

³⁷ Ld. a következő hasznos leírást e kérdésről: HOFFMAN, John, *A Foreign Investment: Indies Malay to 1902*, *Indonesia*, 27 (April 1979), 65–92.

nak hívták (talán „szolgálati” vagy „közigazgatási maláznak” fordítható), és abba a csoportba sorolható, amelyikbe az „oszmán” vagy a Habsburg Birodalom többnyelvű kaszárnyáiból származó „kincstári német” tartozik.³⁸ A 19. század elejére biztos helyet vívott ki magának a hivatalok világában. Amikor a század második felében a nyomtatás-kapitalizmus jelentős mértékben megjelent a színen, ez a nyelv behatolt a piacra és a médiába. Eleinte a kínai és az eurázsiai újságírók és nyomdászok használták, ám a század végére már az *inlanderek* is átvették. Gyorsan feledésbe merült családfájának *dienst*-ága, amelyet a Riau-szigeteken (melyek közül a legfontosabb – talán szerencsére – 1819 óta Brit Szingapúr lett) megtalált feltételezett őssel pótoltak. Városi írók és olvasók két nemzedéke alakította tovább, míg 1928-ra készen állt, hogy az Ifjú Indonézia *bahasza indonéz* néven nemzeti (nacionalista) nyelveként felhasználja. Azóta nem nézett vissza többé.

A mégoly érdekes indonéz eset alapján sem szabad azonban arra a téves következtetésre jutnunk, hogy ha Hollandia nagyobb hatalom lett volna,³⁹ illetve ha 1850-ban és nem 1600-ban érkezik, akkor nem a holland lett volna a nemzeti nyelv. Semmi nem utal arra, hogy a ghánai nacionalizmus az indonézhoz képest kevésbé valós lenne csupán azért, mert nemzeti nyelve nem az asanti, hanem az angol. Mindig hibát követünk el, ha egyes nemzeti ideológusokhoz hasonlóan a nyelvet is a nemzeti mivolt olyan *szimbólumának* tekintjük, mint a zászlót, a népviseletet, a népráncot és a többi. A nyelv esetében az a legfontosabb, hogy elképzelt közösségeket képes létrehozni és így *partikuláris szolidaritást* épít ki. A birodalmi nyelvek pedig végső soron *köznyelvek* is, azaz adott köznyelvek sok egyéb köznyelv között. Ha a radikális Mozambikban portugálul beszélnek, akkor a portugálnak az a jelentősége, hogy azon keresztül képzelik el Mozambikot (és ezzel egy időben annak határait Tanzániáig és Zambiáig terjesztik ki). Ebből a szempontból a portugál használata Mozambikban (vagy az angolé Indiában) alapvetően nem különbözik attól, ahogy az angolt Ausztráliában, illetve a portugált Brazíliában használják. A nyelv nem a kirekesztés eszköze: elvben bárki bármelyik nyelvet meg tudja tanulni. Épp ellenkezőleg, alapvetően befogadó, csak a bábéli büntetés szab határt neki: senki sem él elég sokáig ahhoz, hogy *minden* nyelvet megtanuljon. A nyomtatás nyelve találja fel a nacionalizmust, nem pedig *egy* adott nyelv önmagában.⁴⁰

³⁸ A katonák „egyfajta *nemzetietlen kasszát* alkottak, amelynek a tagjai még magánéletükben is rendszerint nemzeti környezetüktől elszakadva éltek, és gyakran egy különleges nyelvet beszéltek, az ún. *ararisch deutsch*-ot, a »kincstári németet«, ahogy az irodalmi német nyelv képviselői ironikusan nevezték. Furcsa keveréknyelvet értettek ezen, amely nem veszi túl komolyan a nyelvtan szabályait.” JÁSZI, *The Dissolution*, 144. [A *Habsburg-monarchia felbomlása*, 222.] Kiemelés a szerzőtől.

³⁹ Nem csak a szó szoros értelmében. Mivel a 18–19. század folyamán Hollandiának – szándékainak és céljainak megfelelően – egyetlen óriási és jövedelmező gyarmata volt, logikus volt, hogy annak tisztviselőit (egyetlen) nem európai *dienst*aalban képezzék ki. Idővel Hollandia területén is szakiskolákat és szakosított tanszékeket hoztak létre, hogy nyelvilag is felkészítsék a leendő tisztviselőket. Olyan több kontinensre kiterjedő birodalmak esetében, mint a brit, egyetlen, helyi *dienst*aal nem lett volna elegendő.

⁴⁰ Nagyon tanulságos ebből a szempontból Marr leírása a kelet-indonéz nyelv fejlődéséről. Megjegyzi, hogy még 1910 körül is „a legtöbb vietnami úgy találta, hogy a kínai, vagy a francia, vagy mindkettő a »magasabb« kommunikáció lényegi eszköze volt”. (*Vietnamese Tradition on Trial*, 137.) 1920-at követően

Az egyetlen kérdés, ami felmerül az olyan nyelvekkel kapcsolatban, mint a mozambiki portugál vagy az indiai angol, hogy a közigazgatási és az oktatási rendszer – és különösen ez utóbbi –, vajon elegendő eszköze-e politikai szempontból a kétnyelvűség elterjesztésének. Harminc évvel ezelőtt szinte egyetlen indonéz sem beszélt a *bahasza indonéz* anyanyelvként; lényegében mindenkinek megvolt a maga „etnikus” nyelve és kevesen – főleg a nemzeti mozgalom tagjai – beszéltek emellett a *bahasza indonézt/dienstmaleisch*-t is. Ma feltételezhetően tucatnyi nyelvi-etnikai csoportból származó fiatal indonézek milliói beszélnek az indonézt anyanyelvként.

Ma még nem belátható, hogy harminc év múlva lesz-e olyan mozambiki nemzedék, amely csak a mozambiki portugált fogja beszélni. Ám most, a 20. század végén nem is tűnik a mozambiki nemzeti szolidaritás *sine qua non*-jának, hogy egy ilyen nemzedék feltétlenül megjelenjen a színen. Először is, a kommunikációs technológiák fejlődésével, különösen a rádió és a televízió megjelenésével, olyan médiaszövetségek köttetnek, amelyek egy évszázaddal ezelőtt még elképzelhetetlenek voltak. A többnyelvű műsorszórás megidézti az elképzelt közösséget az írástudatlanok és az eltérő nyelven beszélő népcsoportok számára. (Hasonlóan ahhoz, ahogy a középkori kereszténység a képi ábrázolás és a kétnyelvű értelmiség révén idéződt meg.) Másodszor, már korábban érveltem a 20. századi nacionalizmus alapvetően modellkövető jellege mellett. Ezek több mint másfél évszázados emberi tapasztalatból és legalább három korábbi nemzeti modelltől meríthetnek – és merítenek is – ihletet. A nacionalista vezetők így olyan helyzetben vannak, hogy tudatosan felhasználhatják a hivatali nacionalizmus polgári és katonai oktatási rendszerének modelljét; a 19. századi európai népi nacionalizmusok modelljére jellemző választásokat, pártszerveződéseket és kulturális ünnepeket; valamint az állampolgári-republikánus gondolatot, amit az amerikai földrész hozott világra. Mindenekelőtt, magának a „nemzetnek” a gondolata mára lényegében minden nyomtatott nyelvbe szilárdan beágyazódott; a nemzeti mivolt pedig lényegében elválaszthatatlan a politikai tudatosságtól.

Egy olyan világban, ahol a nemzetállam a mindenütt jelenlévő norma, mindez azt jelenti, hogy a nemzetet ma nyelvi közösség nélkül is el lehet képzelni – nem a *nosotros los Americanos* naiv szellemében, hanem annak ismeretében, amiről az újkori történelem bebizonyította, hogy megvalósítható.⁴¹ Ebben a kontextusban jogosnak tűnik, hogy Európába visszatérve vonjuk le ennek a fejezetnek a következtetéseit, és röviden

azonban, részben a fonetikus *quoc ngu*-írásnak az állam általi elterjesztésével, a dolgok gyorsan változtak. Akkorra „elterjedt az az elképzelés, hogy a beszélt vietnami fontos és valószínűleg [sic] alapvető eleme a nemzeti identitásnak. Még azok az értelmiségiek is, akik otthonosabban mozogtak a franciában, mint anyanyelvükben, értékelni kezdték azt a tényt, hogy honfitársaik legalább 85 százaléká ugyanazt a nyelvet beszélte.” (Uo. 138.) Ekkorra már ők is teljesen tisztában voltak a tömeges írni-olvasni tudásnak az európai és japán nemzetállamok fejlődésében betöltött szerepével. Marr ugyanakkor azt is kimutatja, hogy sokáig nem volt egyértelmű megfelelés a nyelvi preferenciák és a politikai álláspont között: „a vietnami anyanyelvhez való ragaszkodás nem jelentett feltétlenül hazafiságot, mint ahogy a francia nyelv művelése sem jelentett feltétlenül kollaborációt”. (Uo. 150.)

⁴¹ Azért mondom, hogy el „lehet” képzelni, mert természetesen rengeteg olyan esettel találkozunk, amikor ezt a lehetőséget elvetették, illetve elvetik. Ezekben az esetekben – például a régi Pakisztán esetében

megvizsgáljuk azt a nemzetet, amelynek többnyelvűségét oly gyakran idézték ellenpéldaként a nyelvi alapú nacionalizmuselméletek képviselőivel szemben.

1891-ben a svájci állam az 1291-es évet „választotta ki” Svájc „alapító” dátumaként a Schwyz, Obwalden és Nidwalden konföderációjának hatszázadik évfordulójáról megemlékező, újonnan szervezett ünnepségek közepette.⁴² Ehhez a döntéshez, melyre hatszáz évet kellett várni, eltérő szempontok vezettek, és máris azt sugallja, hogy a svájci nacionalizmus inkább modern, semmint ősi mivoltával jellemezhető. S valóban, Hughes egészen odáig megy, hogy az 1891-es évfordulóval jelöli ennek a nacionalizmusnak a születését, mikor úgy érvel, hogy „a 19. század első felében ... a nemzeti mivolt még elég könnyű viselet a művelt középosztályok számára: Mme de Staël [1766–1817], Fuseli [1741–1825], Angelica Kauffmann [1741–1807], Sismondi [1773–1842], Benjamin Constant [1767–1830] vajon mind svájciak-e?”⁴³ A kérdés magában foglalja az „aligha” választ, ami azért jelentős, mert a Svájcot körülvevő Európa egésze a 19. század első felében a köznyelvi nemzeti mozgalmak virágzásának volt a tanúja, amelyben a „művelt középosztályok” (azaz filológusok + kapitalisták) döntő szerepet játszottak. Miért ilyen későn érkezett a nacionalizmus Svájcba, és ez a késés milyen következményekkel járt végső kialakulására nézve (különös tekintettel akkori „nemzeti nyelvi” pluralitására)?

A válasz részben a svájci állam kései kialakulásában rejlik, amit – Hughes gunyoros megjegyzésével élve – nehezen lehet visszavezetni 1813–15-nél korábbra anélkül, „hogy valami csúsztatással ne éljünk”.⁴⁴ Arra emlékeztet bennünket, hogy az első valódi svájci állampolgárság, a közvetlen (férfi) választójog bevezetése, a „belső” adó- és vámhatárok eltörlése mind ahhoz a Helvét Köztársasághoz kötődik, amit az 1798-as francia hódítás erőszakkal hívott életre. Az állam csak 1803-ban, Ticino elfoglalásával tett szert jelentősebb olasz nyelvű népességre. Csak 1815-ben kapta meg Valais, Genf és Neuchâtel népes francia nyelvű területeit a franciák elleni bosszúra szomjazó Szent Szövetségről – semlegességéért és erősen konzervatív alkotmányáért cserébe.⁴⁵ A mai többnyelvű Svájc tehát a 19. század elejének terméke.⁴⁶

A második tényező az ország elmaradottsága volt (ez kiegészült félelmetes demorizációs viszonyaival és a kiaknázható természeti források hiányával, ami hozzásegített ahhoz, hogy hatalmas szomszédai ne hódítsák meg). Ma talán már nehéz felidézniük,

– nem az etnikai–kulturális sokszínűségben kell keresnünk a magyarázatot, hanem a zárandokutak korlátozott voltában.

⁴² HUGHES, Christopher, *Switzerland*, New York, Praeger, 1975, 107. Ez a nagyszerű szöveg, amellyel kapcsolatban Seton-Watson is joggal fejezi ki csodálatát, szölgál az itt következő érvelés alapjául.

⁴³ Uo. 218. Az évszámokat én illesztettem be.

⁴⁴ Uo. 85.

⁴⁵ Emellett Aargaut, St. Gallent és Grisonst is megkapta. Ez utóbbi különösen érdekes, mivel ez a rétoromán utolsó menedéke, amely az ország nemzeti nyelvei közül a legeredetibb – de csak 1937-ben (!) nyerte el a nemzeti nyelvi státuszt. Uo. 59, 85.

⁴⁶ Mellesleg talán érdemes megemlíteni, hogy Mme de Staël aligha élt elég sokáig ahhoz, hogy lássa ennek a Svájcnak a születését. Emellett – Sismondihoz hasonlóan – genfi családból származott, Genf pedig 1815-ig független államocská volt „Svájcon” kívül. Nem csoda, hogy a svájci nemzeti mivolt „könnyű viselet” volt számára.

hogy a második világháborúig Svájc túlnyomóan *falusias*, szegény ország volt, ahol az életszínvonal az angliáinak a felét érte el. 1850-ben a lakosság alig 6 százaléka élt városinak mondható körzetekben, és ez a mutató még 1920-ban is csak 27,6 százalék volt.⁴⁷ A 19. század folyamán végig a mozdulatlan parasztság alkotta a népesség többségét (kivételt a szívós fiatalság hagyományos, zsoldosként és pápai gárdistaként való exportja jelentett). Az ország nemcsak gazdaságilag, hanem politikailag és kulturálisan is elmaradott volt. A „Régi Svájc”, vagyis az a terület, amely 1515 és 1803 között változatlan marad, s ahol a lakosság döntő többsége a számtalan német nyelvjárás valamelyikét beszélte, a kantonok arisztokratikus oligarchiáiból álló laza szövetség uralma alatt állt. „A konföderáció hosszú fennállásának titkát kettős természete jelentette. A külső ellenséggel szemben a népek megfelelő egységét, a belső lázadások ellen pedig az oligarchák megfelelő egységét hozta létre. Parasztlázadások esetén – amelyekre évszázadonként mintegy három alkalommal került sor –, félretették a különbségeket és a többi kanton *kormányai* – gyakran, de nem mindig – közbenjártak az uralmon lévő társaik érdekében.”⁴⁸ Ez a kép – a monarchikus intézményektől eltekintve – nem sokban különbözik a Német–Római Birodalom számtalan kicsiny hercegségétől, amelyeknek utolsó, fura relikviája a Svájc keleti határain fekvő Liechtenstein.⁴⁹

Sokat elárul, hogy a régi vallási megosztottság még 1848-ban, csaknem két nemzedékkel a svájci állam megalakulása után is jóval nagyobb politikai szerepet játszott, mint a nyelvi. Feltűnő, hogy a megváltoztathatatlanul katolikusként megnevezett területeken a protestantizmus volt *törvénytelen*, a hasonlóképpen protestánsként megnevezett területeken pedig a katolicizmus volt jogtalan; és ezeket a törvényeket határozottan meg is erősítették. (A nyelv személyes választás és kényelem kérdése volt.) Csak az 1848-as, egész Európára kiterjedő forradalmi megmozdulásoknak, valamint a köznyelvisítő nemzeti mozgalmak általános elterjedésének farvizén vette át a nyelv a vallás helyét, és így osztották fel az országot megváltoztathatatlanul kijelölt nyelvi zónákra. (Most a vallás lett személyes választás tárgya.)⁵⁰

Végül pedig, a néha egymás között is érthetetlen német nyelvjárások nagy változottságban való fennmaradása egy ilyen kis országban arra utal, hogy a svájci paraszti társadalom későn ismerkedett meg a nyomtatás-kapitalizmussal és az egységesített modern oktatással. Ezért a *Hochsprache* (a nyomtatott német) egészen a legutóbbi idő-
kig az *ararisch deutsch*-hoz és a *dienstmaleisch*-hez hasonló államnyelvi státuszban volt. Hughes továbbá arra hívja fel a figyelmet, hogy ma előírás a „felsőbb” hivatalnokok számára, hogy legalább két föderációs nyelven tudjanak dolgozni, ami feltételezi, hogy ugyanez nincs előírva beosztottaik számára. Az 1950-es Föderációs Direktíva szintén közvetlenül elismeri ezt, amikor kijelenti, hogy „a *művelt* németsvájci mindenképp tud

⁴⁷ Uo. 173, 274. A 19. századi „művelt középosztály” mindenképp nagyon kicsi kellett, hogy legyen.

⁴⁸ Uo. 86. Kiemelés tőlem.

⁴⁹ A monarchikus intézmények hiánya jellemezte a Hanza szövetséget is, azt a laza politikai társulást, amelynek nehezen lehetne akár állami, akár nemzeti karaktert tulajdonítani.

⁵⁰ Uo. 274.

franciául is dolgozni, akárcsak a *művelt olaszsvájci*⁵¹. Itt tehát olyan helyzettel állunk szemben, amely alapvetően nem sokban tér el a mozambikaitól – egy kétnyelvű politikai osztály rejtőzik több egynyelvű népcsoport felett –, pusztán az a különbség, hogy a „második nyelv” itt nem a korábbi gyarmattartóé, hanem a hatalmas szomszédé.

Mindazonáltal az 1910-es anyanyelvi megosztás ismeretében, amely szerint a lakosság csaknem 73 százaléka német, 22 százaléka francia, 4 százaléka olasz, és 1 százaléka rétoromán volt (ezek az arányok alig módosultak az azóra eltelt évtizedek alatt), talán meglepő, hogy a 19. század második felében – a hivatali nacionalizmus korában – nem tettek németesítési kísérleteket. Az biztos, hogy 1914-ig komoly németpárti szimpátia volt jelen. Németország és Német-Svájc között a legszélsőségesebb mértékben átjárható volt a határ. A kereskedelem, a tőke éppúgy, mint az arisztokrácia és a szakemberek, szabadon jártak oda-vissza. Svájc azonban két másik európai nagyhatalommal, Franciaországgal és Olaszországgal is határos volt, így a németesítésnek szemmel látható politikai kockázatai voltak. A németek, franciák és olaszok közötti jogi paritás így a svájci semlegesség letéteményese volt.⁵²

Mindezek a példák azt támasztják alá, hogy a svájci nacionalizmus legjobban az „utolsó hullám” részeként érthető meg. Ha Hughes helyesen datálja 1891-re a születését, akkor alig egy évtizeddel idősebb, mint a burmai vagy az indonéz nacionalizmus. Más szóval, a világtörténelemnek abban a korszakában jött létre, amikor a nemzet nemzetközi normává vált, és amikor a nemzeti mivolt „modelljének” kiválasztására sokkal összetettebb lehetőségek álltak rendelkezésre, mint korábban. Míg Svájc berendezkedésének konzervatív politikai, illetve elmaradott társadalmi és gazdasági jellege „késleltette” a nacionalizmus megjelenését,⁵³ az a tény, hogy premodern politikai intézményei nem dinasztikus és nem monarchikus alapon épültek fel, hozzásegített a hivatali nacionalizmus túlkapaszkodásának megelőzéséhez (ellentétben a 6. fejezetben tárgyalt sziámi példával). Végül, a délkelet-ázsiai példákhoz hasonlóan, az, hogy a svájci nacionalizmus a 20. századi kommunikációs forradalom előestéjén jelent meg, olyan formákban tette az elképzelt közösség „reprezentációját” lehetségessé és a gyakorlatban is megvalósíthatóvá, amelyek nem kívánták meg az egynyelvűséget.

Összegzésként talán érdemes újra kiemelni a fejezet gondolatmenetének érveit. A nacionalizmusok „utolsó hulláma”, amely főként Ázsia és Afrika gyarmati területeit érintette, eredetileg az új típusú, az ipari kapitalizmus eredményeinek köszönhetően létrejövő globális imperializmusra adott válasz volt. Ahogy Marx utánozhatatlanul megfogalmazta: „Az egyre kiterjedtebb piacnak a szükséglete, amelyen termékeit eladhatja, vé-

gigkergeti a burzsoáziát az egész földgolyón.”⁵⁴ A kapitalizmus azonban – nem utolsósorban a nyomtatás elterjesztésével – hozzájárult az európai népi, köznyelven alapuló nacionalizmusok kialakulásához, ami – eltérő fokon – aláta a régóta fennálló dinasztikus elvet, és az önhonosításra ösztökélte az arra alkalmas helyzetben lévő dinasztákat. A hivatali nacionalizmus – az új nemzeti és a régi dinasztikus elv összeolvadása (például a Brit Birodalom) – ebből eredően azt vezette be az Európán kívüli gyarmatokon, amit az – egyszerűség kedvéért – „oroszosításnak” nevezhetünk. Ez az ideológiai tendencia jól megfelelt a gyakorlati elvárásoknak. A 19. század végi birodalmak túlságosan nagy és távoli területekre terjedtek ki ahhoz, hogy egy maroknyi nacionalista irányítsa őket. A kapitalizmussal együtt ráadásul az állam gyorsan megsokszorozta funkcióit az anyaországban és a gyarmatokon egyaránt. Ezek a tényezők együttesen vezettek az „oroszosító” iskolarendszer kiépítéséhez, amelynek részben az volt a feladata, hogy az állami és a vállalati bürokráciák számára beosztottakat képezzen. Ezekkel a központosított és egységesített iskolarendszerekkel új zárandokutak jelentek meg, amelyek Rómája tipikusan a különböző gyarmati székhelyeken volt, mivel az anyaországban megbúvó nemzet nem engedte a további bevándorlást. Ezek az iskolai zárandoklatok általában, de korántsem mindig, párhuzamokkal rendelkeztek, illetve ismétlődtek a közigazgatásban. Az adott oktatási és közigazgatási zárandoklatok összekapcsolódása teremtette meg az „elképzelt közösségek” területi bázisát, amelynek alapján a bennszülöttek „a nemzet tagjaiként” tekinthettek magukra. A gyarmati állam terjeszkedése, ami – úgy mond – meghívta a bennszülötteket az iskolákba és a hivatalokba, valamint a gyarmati kapitalizmus terjeszkedése, ami egy az egyben kirekesztette őket az igazgatótanácsokból, együtt járt azzal, hogy a gyarmati nacionalizmusok első legfontosabb szószólói korábban nem látott mértékben voltak magányos, kétnyelvű értelmiségiek, akik nem tartoztak a módos helyi polgársághoz.

Kétnyelvű, és főleg kora 20. századi értelmiségiként azonban az iskolai termekben, illetve azon kívül is hozzáférhettek a nemzeti, a nemzeti mivolt és a nacionalizmus azon modelljeihez, amelyeket az amerikai és az európai történelem több mint egy évszázados viharos és zűrzavaros tapasztalataiból pároltak le. Ezek a modellek abban segítettek, hogy formát kapjon az ezernyi korai ábránd. A kreol, a köznyelvi és a hivatali nacionalizmusból származó tanulságokat eltérő módon utánozták, alkalmazták, vagy fejlesztették tovább. Végül pedig, ahogy a kapitalizmus egyre gyorsabban alakította át a fizikai és intellektuális kommunikáció eszközeit, az értelmiség megtalálta annak a módját, hogy a nyomtatás megkerülésével nemcsak az írástudatlan tömegek, hanem a más nyelven olvasó írástudó tömegek felé is kiterjessze az elképzelt közösséget.

⁵¹ Uo. 59–60. Kiemelés tőlem.

⁵² A rétoromán 1937-es beemelése alig változtatott az eredeti elképzeléseken.

⁵³ Magyarország társadalomszerkezete szintén elmaradott volt, de a magyar arisztokrácia egy óriási, többnemzetiségű birodalomban helyezkedett el, ahol feltételezett nyelvi csoportjuk csak egy kisebbségi, bár igen fontos közeget jelentett. A köztársasági berendezkedés Svájc kicsiny arisztokratikus oligarchiáját sosem fenyegette hasonló veszély.

⁵⁴ MARX – ENGELS, *The Communist Manifesto*, 37. [A kommunista kiáltvány, 43.] Ki más írta volna le ezt az egész világot átformáló osztályt „kergettként”, mint Marx?

Az előző fejezetekben azokat a folyamatokat próbáltam megragadni, amelyek során a nemzet elképzelhetővé vált, illetve elképzelhetősége után modellezhetővé, adaptálhatóvá és átalakíthatóvá. Ez az elemzés szükségszerűen a társadalmi változással és a különböző tudatformákkal foglalkozott elsősorban. Kétséges azonban, hogy akár a társadalmi változás, akár a tudat megváltozása magában elegendő magyarázattal szolgál-e ahhoz, hogy miért ragaszkodnak az emberek olyannyira az elképzeléseikhez kötődő kitalációkhoz – azaz, hogy újra feltegyük azt a kérdést, amit e szöveg elején már megfogalmaztunk – miért hajlandók az emberek meghalni ezekért a kitalációkért?

Abban a korban, amikor haladó, kozmopolita (főleg európai?) értelmiségi rétegek általában a nacionalizmus – a Másikkal szemben érzett félelemből és gyűlöletből fakadó – szinte patológikus karakterét, valamint a rasszizmussal való rokonságát hangsúlyozzák,¹ hasznos, ha emlékeztetjük magunkat arra, hogy a nemzet szeretetet, és gyakran mélyesen önfeláldozó szeretetet is indukált. A nacionalizmus kulturális termékei – a költészet, a prózairodalom, a zene, a képzőművészetek – ezernyi különböző formában és stílusban mutatják egyértelműen ezt a szeretetet. Ugyanakkor mennyire nehéz ezek analógiájára a félelmet és a gyűlöletet kifejező nacionalista termékeket találni?² Még a gyarmati népek esetében is, akiknek pedig igazán minden okuk meg lett volna rá, hogy gyűlöletet érezzenek gyarmatosítóikkal szemben, meglepő, hogy a nemzeti érzés kifejezéseiben mennyire jelentéktelen a gyűlölet. Álljon itt példaként Rizal híres *Último Adiós* című versének első, illetve néhány utolsó sora, amelyeket akkor írt, amikor a spanyol gyarmatosítók börtönében kivégzésére várt:

¹ Vö. NAIRN *The Break-up of Britain* című művének korábban idézett bekezdésével (14–15), valamint HOBBSAWM némiképp biedermeier kijelentésével: „alapvető tény, hogy a marxisták nem nacionalisták”. Some Reflections on “The Break-up of Britain”, 10.

² Meg tudna-e a kedves olvasó hirtelen akár három Gyűlölethimnuszt nevezni? Az Isten óvja a Királyt/ Királynőt! második versszakának megfogalmazása igen tanulságos: „Ó, Isten, Urunk, kelj fel / Szórd szét a Király(nő) ellenségeit! / És veszejtsd el őket! / Zavard össze ármányukat! / Törd le a hamis cseleket! / Tebenned van minden bizodalomunk! / Mindönket óvj meg, Isten!” („O Lord our God, arise / Scatter her/his enemies, / And make them fall; / Confound their politics, / Frustrate their knavish tricks; / On Thee our hopes we fix; / God save us all.”) Figyeljük meg, hogy az itt szereplő ellenségeknek nincs identitása, éppúgy lehetnek angolok, mint mások, mivel az „Ő” ellenségei és nem a „mieink”. Az egész himnusz a királyság dicsőségét zengi, és nem a (egy) nemzetét – amit egyszer sem említ.

„1. Adiós, Patria adorada, región del sol querida,
Perla del Mar de Oriente, nuestro perdido edén,
A darte voy, alegre, la triste mustia vida;
Y fuera más brillante, más fresca, más florida,
También por ti la diera, la diera por tu bien ...

12. Entonces nada importa me pongas en olvido:
Tu atmósfera, tu espacio, tus valles cruzaré;
Vibrante y limpia nota seré par tu oído;
Aroma, luz, colores, rumor, canto, gemido,
Constante repitiendo la esencia de mi fe.

13. Mi Patria idolatrada, dolor de mis dolores,
Querida Filipinas, oye el postrer adiós.
Ahí, te dejo todo: mis padres, mis amores.
Voy donde no hay escalvos, vergudos ni opresores;
Donde la fe no mata, donde el que reina es Dios.

14. Adiós, padres y hermanos, trozos del alma mía,
Amigos de la infancia, en el perdido hogar;
Dad gracias, que descanso del fatigoso día;
Adiós, dulce extranjera, mi amiga, mi alegría;
Adiós, queridos séres. Morir es descansar.”*

* Az alábbi magyar fordítás az eredeti szövegben közölt, Trinidad T. Subido-féle fordítás figyelembevételével készült – *A ford.*

„1. Isten veled, drága Haza, akit imád a nap, / Keleti-tenger gyöngye, elveszett édenünk! / Örömmel néked adom lefejezett életem. / Ha ragyogóbb, ifjabb, teljesebb lenne. / Akkor is adnám, hogy javadra legyen.

12. Semmit sem számít, ha elfeledsz, / amíg járhatom eged, földed, völgyedet! / Légy lüktető, tiszta hang a fülnek, / légy illat, fény, szín, zajlás, dal, sóhaj, melyen át / Hitem lényege folyton vissza-visszatér.

13. Hazám, kit bálványként imádok, te legfőbb fájdalom, / szeretett Fülöp-szigetek, halld végső búcsúm! / Most mindent Rád hagyok: szüleim, szeretteim, / és oda megyek, hol sem szolgák, sem zsarnokok nincsenek, / hol a hit nem öl, s hol Isten uralkodik.

14. Isten veletek, szüleim, testvéreim, lelkeim lelkemből, / gyerekkori barátaim elhagyott otthonomból! / Köszönjétek meg, hogy kimerítő napom a végéhez ér! / Isten veled, édes idegen, barátnóm, boldogságom! / Isten veletek, kedveseim! A halál nem más mint megnyugvás.”

VEYRA, Jaime de, *El 'Último Adiós' de Rizal: estudio crítico-expositivo*, Manila, Bureau of Printing, 1946, 89–90, és a fordítás: 101–102.

Figyeljük meg, hogy Rizal nem említi a „zsarnokok” nemzetiségét, szenvedélyes hazafiságát ugyanakkor ragyogóan fejezi ki az „ő” nyelvükön!

Ennek a politikai szerelemnek a természetéből megérthetünk valamit, ha megvizsgáljuk, milyen szavakkal írják le szeretetük tárgyát: vagy a rokonság (szülőföld, *Vaterland*, *patria*) vagy az otthon (*Heimat* vagy *tanah air* [„föld és víz”, az indonéz szigetvilág megjelölésére használt bennszülött kifejezés]) szókincséből válogatnak. Mindkét fogalomcsoport valami olyat ír le, amihez természetes kapcsolat fűz. Mint korábban már láttuk, mindabban, ami „természetes”, van valami, amit nem mi választunk. Így a nemzeti mivolt a bőrszínhez, a nemhez, a leszármazáshoz és születésünk korszakához válik hasonlatossá – mindezek az egyén döntésétől függetlenek. Ezekben a „természetes kapcsolatokban” azt lehet megérezni, amit „a *gemeinschaft* szépségének” nevezhetünk. Más szóval, épp azért, mert ezek a kapcsolatok nem választhatóak, az érdekmentesség pátozsa lengi őket körül.

Igaz, hogy az utóbbi két évtizedben a „család mint tagolt hatalmi struktúra” felfogásáról sokat írtak, de az emberiség túlnyomó többségétől ez a felfogás minden bizonnyal idegen. Hagyományosan a családot inkább a feltétlen szeretet és a szolidaritás helyeként fogják fel. Így aztán, ha a történészek, a diplomaták, a politikusok és a társadalomtudósok semmi kivétlnivalót nem találnak a „nemzeti érdek” gondolatában, a legtöbb közönséges ember számára – függetlenül attól, hogy milyen osztályba tartozik – a nemzet lényege éppen az, hogy érdek nélkül való. Épp ezért számíthat az áldozatra.

Mint korábban említettem, a 20. század nagy háborúi igazából nem azért egyedülállóak, mert példátlan mértékben pusztították az embereket, hanem mert elképesztő tömegeket sikerült rávenni, hogy életüket adják. Vajon nem bizonyos-e, hogy a megölt emberek száma jóval magasabb azokénál, akik ölték? Csak a tisztaság gondolata vezet el – a sorsszerűsége keresztül – a végső áldozat gondolatához.

Meghalni azért az országért, amit nem választhattunk, olyan erkölcsi dicsőséget jelent, ami megszűnik, ha a Munkáspártért, az Amerikai Orvosegyletért, vagy akár az Amnesty Internationalért áldozzuk fel önmagunkat, hiszen ezekhez a szervezetekhez kedvünk szerint csatlakozunk, illetve lépiünk ki belőlük. A forradalomért való halál dicsősége attól függ, hogy mennyire érzik azt alapvetően tisztának. (Ha az emberek a proletariátust *pusztán* egy olyan csoportként fogták volna fel, amely buzgón küzd a hűtőgéperért, a nyaralásért és a hatalomért, akkor vajon milyen mértékben lettek volna – ideértve a proletariátus tagjait is – hajlandóak feláldozni érte az életüket?)⁴ Van benne némi ironia, de lehetséges, hogy ha a kérlelhetetlen szükségszerűség ábrázolásainak érezték az emberek a történelem marxista értelmezéseit (az érzés itt fontosabb, mint az értelem), akkor a tisztaság és az érdek nélküliség aurája is azokhoz kezdett társulni.

³ A verset azonban hamarosan tagalgra fordította Andrés Bonifacio, a nagy Fülöp-szigeteki forradalmár. A fordítást ld. uo. 107–109.

⁴ Ezt a megjegyzést semmi esetre sem szabad úgy értelmezni, mintha a forradalmak mentesek lennének az anyagi céloktól. De ezeket a célokat nem az egyéni javak felhalmozásaként vetítik a jövőbe, hanem a rousseau-i közös *bonheur* feltételeiként.

Itt talán érdemes újra a nyelvhez fordulnunk. Először is a nyelvben meglévő ősiséget kell kiemelni, még az újkori nyelvek esetében is. Senki sem tudja megadni egy nyelv születési időpontját. Mindegyik észrevétlenül tűnik fel a mélységes múltból. (Amennyiben a *homo sapiens* egyben *homo dicens* is, nehéz lenne elképzelni, hogy bármely nyelv őse későbbi lenne, mint az emberi faj maga.) Így a nyelvek mindennél ősbibbként jelennek meg a kortárs társadalmakban. S emellett semmi nem kapcsol minket érzelmileg szorosabban a halottakhoz, mint a nyelv. Ha egy angol anyanyelvű ezeket a csaknem négy és fél évszázaddal ezelőtt megfogalmazott szavakat hallja, hogy „föld a földhöz, hamu a hamuhoz, por a porhoz”, abban a pillanatban a homogén, üres időn át eljut az egyidejűség kísérteties bensőségességéhez. A szavak súlya csak részben adódik ünneplés jelentésükből; szerepet játszik régies, az őskortól eredő „angolságuk” is.

Másodsor, létezik a kortársi közösség egy különleges fajtája, amit csak a nyelv fejez ki – mindenekelőtt versek és dalok formájában. Vegyük például a nemzeti himnuszokat, amelyek a nemzeti ünnepeken csendülnek fel! Függetlenül attól, hogy milyen banális a szöveg és milyen középszerű a dallam, ez az ének az egyidejűség érzetét adja! Pontosan ezek azok a pillanatok, amikor olyan emberek éneklék ugyanazon verset ugyanazon dallammal, akik egyáltalán nem ismerik egymást. Az itt megjelenő kép: az összhangzás.⁵ A *Marseillaise*, a *Waltzing Matilda*, vagy az *Indonesia Raya* éneklése alkalmas teremt az összhangzásra, az elképzelt közösség visszhangzó anyagi megvalósítására. (Éppúgy, mint a szertartás részét képező versek – például az imakönyv elemeinek – hallgatása [vagy csendes együttmormolása].) Mennyire érezni, hogy az én feloldódott ebben az összhangzásban! Ha tudatában is vagyunk, hogy másokkal egy időben és egy helyen énekeljük ezeket az énekeket, fogalmunk sincs arról, hogy ők kik lehetnek, vagy hogy – hallótávolságon túl – hol énekelnek. Semmi más nem köt össze bennünket, csak az elképzelt hang.

Ezekbe az énekkarokba idővel be is lehet lépni. Én ugyan lett vagyok, de a lányom ausztrál. Egy New York-i olasz bevándorló fia ősökre lelhet a Zarándok Atyákban. Ha a nemzeti hovatartozást a sorsszerűség lengi körül, akkor ez a sorsszerűség a történelemben ágyazódik be. Itt példaértékű az a San Martín-féle ediktum, amelyben a kecsua-nyelvű indiánokat „peruiaknak” keresztelte el – egy olyan aktussal, amely közel áll a vallásos térítéshez. Ez ugyanis megmutatja, hogy a nemzetet először nyelvi, és nem vérségi alapon fogták fel, így valakit akár „meg is hívhattak” az elképzelt közösségbe. Így a mai napig, a legelzárkózóbb nemzet is elfogadja a *honosítás* (csodás kifejezés!)⁶ elvét, függetlenül attól, hogy mennyire megnehezítik annak folyamatát.

A nemzet egyszerre tekinti magát történeti sorsszerűségnek és a nyelven keresztül elképzelt közösségnek, így egyaránt mutatkozik nyitottnak és zártnak. Ez az ellent-

⁵ Érdemes összevetni ezt az a *capella* kórust a hétköznapi élet nyelvével, amit jellemzően dialógusként, csereként élnek meg a decani/cantoris formula szerint.

⁶ Ausztrália nemzeti himnuszaként használt dal. – *A ford.*

⁷ Angolul a honosítást *naturalization*-nek, azaz „természetesítésnek” mondják. – *A ford.*

mondás jól megmutatkozik a John Moore corufiai csatában való elesetéről szóló híres sorok keresztírmeiben:

1. Not a drum was heard, not a funeral note,
As his corse to the rampart we hurried;
Not a soldier discharged his farewell shot
O'er the grave where our hero we buried.
2. We buried him darkly at dead of night,
The sods with our bayonets turning;
By the struggling moonbeams' misty light,
And the lantern dimly burning.
3. No useless coffin enclosed his breast,
Not in sheet or in shroud we wound him;
But he lay like a warrior taking his rest,
With his martial cloak around him ...
5. We thought, as we hollowed his narrow bed,
And smoothed down his lonely pillow,
That the foe and the stranger would tread o'er his head
And we far away on the billow ...
8. Slowly and sadly we laid him down,
From the field of his fame fresh and gory;
We carved not a line, and we raised not a stone –
But we left him alone with his glory!⁷⁶

Egy hős emlékét dicsőítik a sorok, amelyek szépsége elválaszthatatlan az angol nyelvtől – lefordíthatatlan, és csak az angolul beszélők és olvasók hallják. Pedig Moore és dicsőítője is ír volt. És semmi sem indokolja, hogy Moore francia vagy spanyol „ellenségeinek” leszármazottjai ne hallhassák meg a verset a maga teljében: az angol, mint minden más nyelv, mindig nyitott új beszélői, hallgatói és olvasói irányában.

⁷⁶ The Burial of John Moore, in *The Poems of Charles Wolfe*, London, Bullen, 1903, 1–2. [1. Dobszó nem volt, gyászzené sem szólt, / Amint a holttesttel a töltésre siettünk; / Diszlövést egyetlen katona sem adott / A sír felett, hova hősunkei temettük. 2. Komoran temettük el az éj közepén, / A sírt szuronyainkkal ásva; / Homályos sugarakkal hatolt át a holdfény, / És alig pislákkolt a lámpa. 3. Felesleges koporsó nem zárta le kebelét, / Nem tekertük se lepelbe, se takaróba; / Mint egy harcos, ki álomra hajtotta fejét, / Katonaköpenyébe burkolózva ... 5. Arra gondolva kezdjük szűk ágyát kiásva, / És egyengetni a magányos párnát, / Hogy ellen és idegen fog feje fölött járni / Mikor mi messze szeljük majd a tenger árját ... / 8. Lassan és búsan a sírjához hoztuk, / A mezőről, hol hírnevét kivívta vérevel; / Jeler nem véstünk, követ sem hagytunk – / De magára hagytuk dicsővét! – Ennek az angolszász országokban oly híres versnek nincs magyar műfordítása. A jelen változat a tartalomra, illetve az Anderson által kiemelt keresztírmeik visszaadására szorítkozott. – *A ford.*]

Hallgassuk, hogyan foglalja össze Thomas Browne néhány mondatban az emberiség történetét az elejétől a végéig:

„Even the old ambitions had the advantage of ours, in the attempts of their vainglories, who acting early and before the probable Meridian of time, have by this time found great accomplishment of their designs, whereby the ancient Heroes have already out-lasted their Monuments, and Mechanicall preservations. But in this latter Scene of time we cannot expect such Mummies unto our memories, when ambition may fear the Prophecy of Elias, and Charles the Fifth can never hope to live within two Methusela's of Hector.”⁷⁷

Itt az ókori Egyiptom, Görögország és Júdea a Német–Római Birodalommal egyesül, és a több ezer éven és mérföldön áthajló egyesítésük Browne 17. századi angol nyelvének sajátosságai által történik meg.⁸ Egy fordítás természetesen csak részben tudja visszaadni ezt a passzust. A „probable Meridian of time” [a teremtés idejének vélt delelője], a „Mechanicall preservations” [a mechanikus megóvás módzatai], a „such Mummies unto our memories” [efféle múmiák emlékezetünknek], és a „two Methusela's of Hector” [Hektór kétszeres matuzsálemi ideje] rejtélyes pompája csak az angol olvasók hátát borzogatja meg.

Ezen az oldalon a pompa megnyilvánul az olvasó előtt. De nem kevésbé rejtélyes pompát fedezhetünk fel Pramudja Ananta Tur, a kiváló indonéz szerző *Yang Sudah Hilang*-jának záró soraiban:

„Suara itu hanya terdengar beberapa detik saja dalam hitup. Getarannya sebentar berdentung, takkan terulangi lagi. Tapi seperti juga halnya dengan kali Lusi yang abadi menggarisi kota Bora, dan seperti kali itu juga, suara yang tersimpan menggarisi kenangan dan ingatan itu mengalir juga – mengalir kemuaranya, kelaut yang tak ber tepi. Dan tak seorangpun tahu kapan laut itu akan kering dan berhenti berdeburan.

Hilang.

Semua itu sudah hilang dari jangkauan pan(c)ha-indra.”⁷⁹

⁷⁷ *Hydriotaphia, Urne-Buriall, or, A Discourse of the Sepulchrall Urnes lately found in Norfolk*, London, Noel Douglas Reprints, 1927, 72–73. A „probable Meridian of time”-ra [a teremtés idejének vélt delelője, azaz Krisztus korára – A ford.] vonatkozóan vesd össze Freisingi Ottó püspök szavaival. [A Browne-idézet fordítása: „Már a régiek idején is volt annyi haszna a kérkedő igyekezetben rejlő becsvágnak, amennyi a mi korunkban van; mert ők, akik egykoron, még azelőtt éltek, amit az idő delelőjének vélünk, mára messzemenően elérték, amit kigondoltak, hisz az ókori hősök jócskán túlélték monumentumaikat és a megóvás mechanikus módzatait. Ám mi, az idő innenső színpadán aligha várhatjuk, hogy efféle múmiák őrizték emlékezetünket, mert bizony jó, ha a becsvágy ügyel illés profécijára, és még V. Károly sem hiheti, hogy emléke olyan sokáig él, mint Hektóré, amely még a matuzsálemi élet kétszeresének elteltével is eleven.” – Erdősi Péter fordítása.]

⁷⁸ „Anglia” azonban nem kerül említésre az egyesítés során. Ez azokra a napilapokra emlékeztet, amelyek a spanyol nyelv segítségével az egész világot elhozták Caracasba és Bogotába.

⁷⁹ *Tjerita dari Bora [Mesek Blora]*, Jakarta, Balai Pustaka, 1952, 15–44, az idézett szakasz: 44.

Ami ugyanazon a nyomtatott oldalon nagy valószínűséggel nem nyilvánul meg az olvasó előtt.¹⁰

Igaz, hogy minden nyelv elsajátítható, de életünk egy jelentős részére van szükség az elsajátításához: egyre rövidülő napokkal mérünk minden egyes újabb hódítást. Az idegen nyelvek megismerését nem áthatolhatatlanságuk korlátozza, hanem tulajdon halandóságunk. Ebből következik, hogy minden nyelvhez egyfajta bensőségesség társul. Francia és amerikai imperialisták éveken át kormányozták, kizsákmányolták és ölték a vietnamiakat. De bármit hurcoltak is el onnan, a vietnami nyelv a helyén maradt. Ebből következett, hogy túl gyakran dühödtek fel a vietnamiak „kifürkészetlenségé” miatt és bizonytalan kétségbeesésükben olyan gyilkos, megalázó kifejezésekkel illették a helyieket a halódó gyarmatosítás korában, mint „gook”, „raton” stb.¹¹ (Hosszú távon az elnyomottak nyelvének elterjedt bensőségességére a visszavonulás vagy a további mérsárlás volt az egyetlen válasz.)

Az ilyen megnevezések – belső formájuk alapján – jellegzetesen rasszisták, és ezt a formát kibontva bizonyítjuk be, miért téved Nairn alapvetően, amikor amellel érvel, hogy a rasszizmus és az antiszemitizmus a nacionalizmusból ered, és ebből következően azt állítja, hogy: „tüzetesen megvizsgálva annak történeti gyökereit, a fasizmus minden más történeti korszaknál többet mond el a nacionalizmusról”.¹² Egy olyan szó, mint például a „ferde” (*slant*), a ferdeszemű rövidítése, nem csak egy hétköznapi politikai ellenségeskedést fejez ki. A nemzeti mivoltot törli el azáltal, hogy az ellenséget biológiai megjelenésére redukálja.¹³ Helyettesíti, és ezzel megtagadja a „vietnamit”, éppúgy, ahogy a *raton* helyettesíti, és ezzel megtagadja az „algériait”. Egyúttal a „vietnamit” a „koreával”, a „kínával”, a „filippínóval” és a többiekkel együtt egy névtelen masszába keveri. Talán még egyértelműbbé válik az efféle szókészlet jellegzetessége, ha olyan kifejezésekkel vetjük össze, mint a vietnami háború korának „Charlie”, vagy „V. C.” megnevezései, vagy a korábbi korszakokra jellemző „boche”, „hun”, „jap”, és „béka”, amelyek mind *egyetlen*, meghatározott nemzetiségre vonatkoztak, és így még gyűlöletükben is elismerték az ellenség tagságát a nemzetek szövetségében.¹⁴

¹⁰ Mégis, hallgassuk csak! Az eredeti helyesírást a jelenlegi szabályzat szerint módosítottam, hogy az idézet teljesen fonetikus legyen.

¹¹ Itt a következő logikáról van szó: 1. Meghalok, mielőtt kiismerném őket. 2. Olyan hatalmam van, hogy rávettem őket arra, hogy megtanulják a nyelvemet. 3. De ez azt jelenti, hogy beférkőztek a magán-szférámba. Ha „gook”-nak hívom őket, azzal egy kicsit bosszút állok rajtuk.

¹² *The Break-up of Britain*, 337, 347.

¹³ Vegyük észre, hogy a „ferdének” nincs magától értetődő, természetes ellentétpárja. „Kerek”? „Egyenes”? „Ovális”?

¹⁴ Valójában nem csak a korábbi korszakokban van ez így. Debray alábbi szavaiból mégis a régiség-boltok dohos szaga árad: „Nem látok más reményt Európa számára, mint a forradalmi Franciaország hegemoniáját, amely szilárdan tartja kezében a függetlenség zászlaját. Néha arra gondolok, vajon az egész »anti-boche« mítosz és a Németországgal fennálló évszázados ellenségeskedésünk egy nap nem bizonyul-e elengedhetetlennek ahhoz, hogy megmentsek a forradalmat, vagy akár nemzeti-demokratikus örökségünket.” DEBRAY, *Marxism and the National Question*, 41.

Az az igazság, hogy a nacionalizmus történeti sorsokban gondolkodik, míg a rasszizmus örök fertőzésről képzeleg, amely az idők kezdetétől fogva terjed undorító párházak végtelen sorozatának eredményeképp: ezt a történelmen kívülre helyezi. A niggerek, a láthatatlan koromkefének köszönhetően, mindörökké niggerek; a zsidók, Ábrahám leszármazottai, mindörökké zsidók, függetlenül attól, hogy milyen útlelél van náluk, vagy milyen nyelven beszélnek és olvasnak. (Ezért volt a náciák számára a *zsidó* német mindig is szélhámus.)¹⁵

A rasszizmus képzelgéseai igazából az osztályideológiákból erednek, és nem a nemzeti ideológiákból: mindenekelőtt olyan elvekből mint a vezetőik isteni jellege, a „kék” vagy a „fehér” vér, illetve az arisztokraták „beltenyészete”.¹⁶ Nem meglepő, hogy a modern rasszizmus-feltételezett atyja nem holmi kispolgári nacionalista volt, hanem Joseph Arthur, Gobineau grófja.¹⁷ Mint ahogy az sem, hogy a rasszizmus és az antiszemitizmus alapjában véve nem a nemzeti határokon átnyúlva jelentkezik, hanem azokon belül. Más szóval, elsősorban nem külső háborúkat igazolnak, hanem a helyi elnyomást és uralmat.¹⁸

Ott, ahol a rasszizmus felütötte a fejét Európán kívül a 19. században, mindig az európai uralomhoz kapcsolódott két, egymással konvergáló okból kifolyólag. Az első és a legfontosabb a hivatali nacionalizmus és a gyarmati „oroszosítás” jelentkezése volt. Többször hangsúlyoztam, hogy a hivatali nacionalizmus jellegzetesen a fenyegetettségét érző dinasztikus és arisztokratikus csoportok – felsőbb osztályok – válasza volt a népi-köznyelvi nacionalizmusra. A gyarmati rasszizmus egyik fő eleme volt annak a „Birodalom”-koncepciónak, amely a dinasztikus legitimitást próbálta a nemzeti közösséggel ötvözni. Ez a koncepció a kettő ötvözésére annak a veleszületett, örökölt felsőbbrendűségi elvnek a hatalmas tengerentúli szerzeményekre való kiterjesztésével törekedett, amelyen anyaországi pozíciója is nyugodott, ha mégoly bizonytalanul is. Burkoltan (vagy nem is annyira burkoltan) azt az elvet terjesztették el, hogy nem számít, ha – mondjuk – az

¹⁵ A cionizmus kialakulásának, illetve Izrael születésének az a jelentősége, hogy az előbbi az ősi vallásos közösség nemzetként, a többi nemzet tagjaként való újbóli elképzelését jelöli, míg az utóbbi térképre viszi a vándorló hívó helyi hazafivá való átalakulását.

¹⁶ „A földbirtokos arisztokráciától származnak az uralkodó osztályon belüli örökölt felsőbbrendűség koncepciói, valamint a státusz iránti érzékenységek, amelyek még a 20. században is meghatározó jegyek maradtak. Amikor ezekhez a koncepciókhoz új források társultak, akkor vulgarizálódtak [sic] és vonzóvá váltak a német lakosság egésze számára a faji felsőbbrendűség doktrínájának formájában.” MOORE, Jr., *Barrington, Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Boston, Beacon Press, 1966, 436.

¹⁷ Gobineau életrajzi adatai tökéletesek. 1816-ban született, két évvel azután, hogy a Bourbonok visszatértek Franciaország trónjára. 1848–1877 közötti diplomata-karrierje III. Napóleon Második Császársága, illetve Marie Edmé Patrice Maurice, MacMahon grófjának, korábbi algériai főkonzulnak reakciós monarchista rezsimje alatt ívelt fel. *Essai sur l'Inégalité des Races Humaines* című munkája 1854-ben jelent meg – mondhatnánk, hogy a köznyelvi–nemzeti alapon álló, 1848-as népi felkelésekre adott válaszként?

¹⁸ A dél-afrikai rasszizmus Vorster és Botha idején nem akadályozta, hogy (bármilyen diszkrét módon is, de) baráti kapcsolatok jöjjenek létre egyes független afrikai államok meghatározó fekete politikusaival. Bár a zsidók elleni diszkrimináció jellemző volt a Szovjetunióra, ez nem állta az útját a Brezsnyev és a Kissinger közötti kölcsönös tiszteleten alapuló munkakapcsolat kialakulásának.

angol főurak természetes módon felsőbbrendűek a többi angolnál, mert ezek az angolok nem kevésbé felsőbbrendűek az alávetett bennszülötteknél. Kedvünk támad amellett érvelni, hogy a kései gyarmati birodalmak megléte még hozzá is segített az anyaországi arisztokrata állások körülbástyázásához, mivel jelenlétükkel az újkori, globális szintén igazolták vissza a hatalom és a kiváltság ősi felfogásait.

2 Bizonyára nem maradt el a hatás – és itt jön a második indokunk –, mivel a gyorsan terjeszkedő hivatali apparátusával és „oroszosító” politikáival felfegyverzett gyarmati birodalom jelentős számú polgár és kispolgár számára tette lehetővé, hogy arisztokratát játsszon az udvartól távol, azaz az anyaország kivételével bárhol a birodalmában. Minden gyarmaton megtaláljuk az alábbi, elszomorítóan vicces életképet: a polgári származású úriember verset szaval a tágas kúria színpadán, mögötte mimózával és bougainvilleával teli kert, és népes, szolgálkból, lovászokból, kertészekből, szakácsokból, dadákból, cselédekből, mosónőkből, és mindenekelőtt lovakból álló statisztéria.¹⁹ Még azoknak – például a nőtlen fiatalembereknek – a helyzete is, akik nem tudtak ilyen körülmények között élni, olyan ellentmondásos lehetett, mint a francia nemesembereké egy parasztlázadás előestéjén:

„Az alsó-burmai Moulmeinben [az anyaországi olvasónak meg kell magyarázni, hogy hol ez az ismeretlen város] sokan gyűlöltek engem – ez volt életem egyetlen időszak, amikor elég fontos voltam ahhoz, hogy ez megtörténjék velem. Alosztályi rendőrtiszt voltam a városban.”²⁰

Ezt a „tropikus gótikát” az a lenyűgöző hatalom tette lehetővé, amivel a kapitalizmus fénykora ruházta fel az anyaországot – egy olyannyira erős hatalom, hogy úgyszólván a színpad mögé lehetett rejteni. Semmi nem mutatja jobban a feudális-arisztokratikus jelmezbe öltözött kapitalizmust, mint a gyarmati fegyveres testületek, amelyek következetesen elkülönültek az anyaországiaktól, gyakran még a hivatalos intézményi kereteiket tekintve is.²¹ Európában volt tehát az „első hadsereg”, amelyet általános hadkötelezettség útján töltöttek fel az anyaország állampolgáraiból; amelyhez a *heimat* védelmének ideológiája társult; ahol praktikus, célszerű khaki színű egyenruhát viseltek; amelyet a legújabb, még megfizethető fegyverekkel szereltek fel; amelyet békeidőben laktanyákba zártak, háború idején pedig lövészárkokban vagy a nehéztüzérség védővonala mögött állomásoztattak. Európán kívül volt a „második hadsereg”, amelyet (a tiszti szint alatt) helyi vallási vagy etnikai kisebbségekből toboroztak zsoldért; amelyet a belső rendfenntartó erő ideológiájával ruháztak fel; ahol az egyenruha a hálószobát és a báltermet egyaránt elkápráztatta; amelyet kardokkal és elavult technikájú

¹⁹ A Holland Indiáról származó efféle életképek fényképváltozatának káprázatos gyűjteménye (egy elegánsan ironikus szöveggel kiegészítve): NIJS, E. Breton de', *Tempo Doeloe*, Amsterdam, Querido, 1973.

²⁰ ORWELL, George, Shooting an Elephant, in *The Orwell Reader*, New York, Harcourt-Brace-Jovanovich, 1956, 3. A zárójelben természetesen az én kiegészítésem szerepel.

²¹ A KNIL (Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger) jól elkülönült a KL-től (Koninklijk Leger) Hollandia esetében. Az Idegenlégiót szinte a kezdetektől törvényileg tiltották a franciaországi katonai műveletekben való részvételtől.

fegyverekkel szereltek fel; amelyik békeidőben parádékon, háborúban pedig lóháton volt. Míg az Európa katonai mestereinek számító porosz vezérkar a speciálisan kiképzett alakulatok, a ballisztika, a vasútéptés, a mérnöki munka, a stratégiai tervezés és egyéb tényezők közötti névtelen szolidaritásra helyezte a hangsúlyt, addig a gyarmati hadsereg tisztjeinél a dicsőségen, az érdemermeken, az egyéni hősiességen, a lovaspólón és az archaizáló udvari viselkedésen volt a hangsúly. (Ezt azért engedhették meg, mert az Első Hadsereg és a Tengerészet ott állt a háttérben.) Ez a mentalitás sokáig fennmaradt. Tonkinban 1894-ben Lyautey így írt:

„Quel dommage de n'être pas venu ici dix ans plus tôt ! Quelles carrières à y fonder et à y mener. Il n'y a pas ici un de ces petits lieutenants, chefs de poste et de reconnaissance, qui ne développe en 6 mois plus d'initiative, d'endurance, de volonté, de *personnalité*, qu'un officier de France en toute sa carrière.”²²

Tonkinban 1951-ben Jean de Lattre de Tassigny-nak „tetszetek az olyan tisztek, akiknél a merészség „stílussal” keveredett, így nyomban megkedvelte azt a feltűnően jóképű lovassági tisztet [de Castries ezredest], aki ragyogó vörös szpáhi sapkájával és sáljával, lovaglóostorával, könnyed viselkedésével és *hercegi* megjelenésével éppoly ellenállhatatlan volt az indokínai nők számára az 1950-es években, mint a párizsi nők számára az 1930-as években.”²³

²² LYAUTEY, Louis-Hubert-Gonzalve, *Lettres du Tonkin et de Madagascar (1894–1899)*, Paris, Librairie Armand Colin, 1946, 84. 1894. december 22-i levél Hanoiból. Kiemelés tőlem. [„Milyen kár, hogy nem tíz évvel korábban jöttem ide! Micsoda karriert alapozhattam volna meg és építhettem volna ki itt. Nincs egy olyan kis hadnagy, csapatvezető, vagy felderítő egység-vezető, aki ne fejlesztesse ki hat hónap alatt itt olyan kezdeményező-készséget, akaratot, kitartást, *személyiséget*, amelyet egy *franciaországi* tiszt egész karrierje alatt fejleszt ki.” – *A ford.*]

²³ FALL, Bernard B., *Hell is a Very Small Place: The Siege of Dien Bien Phu*, New York, Vintage, 1968, 56. Elképzeltetik, hogy megborzongott Clausewitz kísértete. (A *szpáhi* éppúgy az oszmán *szipahiból* ered, mint a *szípoj*, és az algériai „második hadsereg” esetében az irreguláris könnyűlovasság zsoldosként szolgáló katonáját jelöli.) Bár Lyautey és de Lattre Franciaországa egyaránt köztársaság volt, a Harmadik Köztársaság megalakulásának kezdetétől a gyakran beszédes *Grande Muette* [szójáték: a *muette* egyszerre jelent kúriaszzerű épületet és némát is franciául – *A ford.*] az arisztokraták menedékévé vált, akik a közelet minden más fontos intézményében egyre inkább kiszorultak a hatalomból. 1898-ra a dandártábornokok és vezérőrnagyok negyede arisztokrata volt. Az arisztokrácia által uralt tisztikar meghatározó szerepet játszott a 19–20. századi francia imperializmusban. „A *metropole-ra* [anyaországra] jellemző, hadsereg feletti szigorú ellenőrzés sosem terjedt ki teljesen a *France d'outre-mer-re* [a „tengerentúli Franciaországra”, azaz a francia gyarmatokra – *A ford.*]. A Francia Birodalom 19. századi terjeszkedése részben a gyarmati katonai parancsnokok irányítatlan kezdeményezésének volt az eredménye. A jórészt Faidherbe tábornok által kialakított Francia Nyugat-Afrika, valamint Francia Kongó is a hátszországba vezetett független katonai behatolásoknak köszönheti a legnagyobb területi növekedését. Szintén katonatisztek voltak felelősek azokért a *faits accomplis*-kért, amelyek Tahiti 1842-es francia protektorátusához, illetve – kisebb mértékben ugyan – az indokínai Tonkin francia elfoglalásához vezettek az 1880-as években ... 1897-ben Galliéni végérvényesen megszüntette a királyságot Madagaszkáron és száműzte a királynőt anélkül, hogy erről egyeztetett volna a francia kormányval, amely később elfogadta a *faits accomplis* ...” AMBLER, John S., *The French Army in Politics, 1945–1962*, Columbus, Ohio State University Press, 1966, 10–11, 22.

A gyarmati rasszizmus arisztokrata vagy álarisztokrata eredetének másik beszédes bizonyítéka az a tipikus „fehérek közötti szolidaritás”, amely – belső versengéseiktől és ellentéteiktől függetlenül – összekapcsolta a különböző anyaországokból származó gyarmati vezető rétegeket. Erről a szolidaritásról és különös, államokon átívelő karakteréről óhatatlanul a 19. századi európai arisztokrácia osztályszolidaritása jut az eszünkbe, amely egymás vadászlakjaiban, fürdőiben és báltermeiben jutott kifejezésre; valamint ennek 20. századi megfelelője, a „tiszték és úriemberek” bajtársiassága, amely a genfi egyezményben kiváltságos bánásmódot garantált – a partizánokkal és a közkatonákkal szemben – az elfogott ellenséges *tiszték* számára.

Az eddig felvázolt érvrendszert a gyarmati lakosságnál is megfigyelhetjük. Néhány gyarmati ideológus kijelentéseitől eltekintve, figyelemre méltó, hogy a „ellenrasszizmusként” ismert kétséges entitás milyen csekély mértékben van jelen a gyarmati felszabadító mozgalmakban. A nyelv könnyen félrevezethet ebben a kérdésben. Példának okáért, ott van a jávai *londo* szó (a Hollanderből vagy Netherlanderből rövidítve), amely bizonyos értelemben nemcsak „hollandot” jelentett, hanem „fehéret” is. De maga a rövidítés is azt mutatja, hogy a jávai parasztnál, akik szinte sosem találkoztak más „fehérrel”, mint a hollandokkal, a két jelentés valójában lefedte egymást. Ehhez hasonlóan a francia gyarmatokon a „*les blancs*” olyan gyarmatosítót jelentett, akinek francia mivolta elválaszthatatlan volt fehér mivoltától. Tudomásom szerint egyik esetben sem vesztette el a *londo* vagy a *blanc* szó a társadalmi helyzet jelölését, illetve egyikhez sem tapadt később lealacsonyító másodlagos jelentés.²⁴

Épp ellenkezőleg, a gyarmati felszabadító nacionalizmus szelleme Makario Szakaj rövidéletű Katagalugan Köztársaságának szívszorító 1902-es alkotmányában ragadható meg, amely egyebek mellett a következőket jelenti ki:

„Egyetlen tagalog, ennek a Tagalog-szigetvilágnak egyetlen szülőtte sem fog bárkit mások fölé helyezni annak faja vagy bőrszíne miatt; világos bőrű, sötét bőrű, gazdag, szegény, tanult és műveletlen – mindannyian tökéletesen egyenlők, és egyetlen *loóbban* [belső lélekben] egyesülnek. Lehet a tanultságban, a gazdagságban, vagy a megjelenésben különbség, de a belső természetben (*pagkatao*) és egy ügy szolgálatának képességében nincs.”²⁵

Könnyen találunk a földgolyó másik féltékjén analógiákat. A spanyol nyelvű mesztic mexikóiak őseiket nem a kasztíliai konkvisztádorokig vezetik vissza, hanem a félig ki-

²⁴ Sosem hallottam sértő argó kifejezést a „hollandra” vagy a „fehére” indonézül vagy jávaiul. Hasonlítsuk csak össze az angolszász szókincset: *nigger, wop, kike, gook, slant, fuzzywuzzy*, és még több száz. Lehetséges, hogy a rasszista argótól mentes ártatlanság elsődlegesen a gyarmati népekre jellemző. Az amerikai feketék – és biztos, hogy mások is – változatos ellenszókészletet fejlesztettek ki (*honky, ofay* stb.).

²⁵ Idézi Reynaldo ILETO kitűnő könyvében: *Pasyon and Revolution: Popular Movements in the Philippines, 1840–1910*, Manila, Ateneo Press, 1979, 218. Szakaj lázadó köztársasága csak 1907-ig állt fenn, amikor az amerikaiak elfogták és kivégezték. Az első mondat megértéséhez figyelembe kell vennünk, hogy a három évszázados spanyol uralom és a kínai bevándorlás népes mesztic lakosságot hozott létre a szigeteken.

irtott aztékokig, majákkig, toltékokig és zapotékokig. Az uruguayi forradalmi hazafiak, akik maguk kreolok voltak, Tupac Amarú, a kreol elnyomás elleni utolsó bennszülött lázadó nevét vették fel, aki 1781-ben kimondhatatlan kínzások között halt meg.

Ellentmondásosnak tűnhet, hogy mindezen ragaszkodások tárgyai „elképzelték”: a tagalog közösség, a kiirtott törzsek, Oroszország Anyácska, vagy a *tanab air* névtelen és arctalan tagjai. Az *amor patriae* ebben a tekintetben nem különbözik a többi érzéstől, amelyekben mindig fellelhető a gyöngéd képzelődés bizonyos eleme. (Ézért olyan egy idegen esküvői képeit nézegetni egy fényképalbumban, mintha a babiloni függőkertek régészeti alaprajzát tanulmányoznánk.) Ami a szerelmes számára a szem – az a bizonyos, közönséges szem, amivel a másik megszületett –, az a hazafi számára a nyelv – bármely nyelvet adta is a történelem annak a másiknak. Az emberek ezen, az édesanyjuk ölében megtanult nyelven – amitől csak a halál választja el őket –, élnek újra a múltat, képzelik el a közösség összetartását, és álmodják a jövőt.

Rövid tanulmányunkat a Vietnami Szocialista Köztársaság, a Kambodzsai Demokratikus Köztársaság és a Kínai Népköztársaság között nemrég lezajlott háborúkkal kezdjük, ezért illő, hogy a végén visszatérjünk kiindulási pontunkhoz. Vajon az eddig elmondottak fényében jobban megértjük-e, milyen okokból törtek ki ezek a háborúk?

The Break-up of Britain című művében Tom Nairn néhány értékes gondolattal mutatja be a brit politikai rendszer és a modern világ többi része közötti kapcsolatot.

„Egyedül a [brit rendszer] képvisel »lassú, konvencionális növekedést, a többi ezzel szemben szándékos, elméletből fakadó *találmánynak* a terméke». A többi, későn érkező, »egy csapásra meg akarta szerezni mindazt az állami tapasztalatot, amelyet ez saját alkotmányosságának a több évszázados kísérletezésével dolgozott ki» ... Elsőbbségének köszönhetően az angol – később brit – tapasztalat megőrizte különállását. Mivel a későbbi polgári társadalmak másodikként jöttek arra a világra, ahol az angol forradalom már diadalmaskodott és elterjedt, korai fejlődését nem tudták megismételni. *Tanulmányozása és másolása valami alapján különbözöt hozott létre: az elvont vagy »személytelen» állam igazán modern doktrínáját, amely épp elvont természetéből következően másolható le a későbbi történelmi korokban.*

Ezt természetesen a fejlődéstudomány hétköznapi logikájával is értelmezhetjük. Korai képviselője volt annak, aminek később a megírta »az egyenlőtlen és összetett fejlődés törvénye» címet adományozták. Az ismétlés vagy a másolás valójában szinte sosem lehetséges – politikai, gazdasági, társadalmi és technológiai szempontból egyaránt –, mivel az univerzumot már annyira módosította az első tényező, amit épp lemásolunk.¹

Amit Nairn a modern államról mond, nem kevésbé igaz arra a fogalompárra, amelynek háborúzó szocialista országaink a kortárs megnyilvánulásai: a forradalomra és a nacionalizmusra. Talán könnyű elfelejteni, hogy ez a fogalompár, éppúgy, mint a kapitalizmus és a marxizmus, olyan *találmány*, amelynek szabadalmát képtelenség levédeni. Úgy is kifejezhetjük, hogy az utánzásért vannak. Ez az utánzás, és *kizárólag* ez az utánzás teszi lehetővé a következő jól ismert ellentmondást: az olyan társadalmak, mint Kuba, Albánia vagy Kína, forradalmi-szocialista jellegüknél fogva úgy látják magukat, hogy Franciaországnál, Svájcánál és az Egyesült Államoknál »előrébb» járnak, alacsony termelékenységük, szárnalmas életszínvonaluk és fejletlen technológiájuk alapján azonban

¹ *The Break-up of Britain: 17–18.* Kiemelés tőlem. A belső idézet Charles Frederick STRONG *Modern Political Constitutions* című művének (8., javított kiadás, London, Sedgwick and Jackson, 1972) 28. oldaláról származik.

nem kevésbé határozottan tekintik őket »elmaradottaknak». (Innen ered Csou En-laj elkészített ábrándja, hogy 2000-re Kína utoléri a kapitalista Nagy-Britanniát.)

Mint korábban említettük, Hobsbawm helyesen állapította meg, hogy »a francia forradalmat nem kezdeményezte és nem is vezette semmiféle mai értelemben vett, kialakult párt vagy mozgalom, s olyan emberek sem irányították, akik valamilyen kidolgozott programot akartak végrehajtani». Ám a nyomtatás-kapitalizmusnak köszönhetően a francia tapasztalat nemcsak az emberi emlékezet kitörölhetetlen részévé vált, hanem tanulni is lehetett belőle. Csaknem egy évszázadnyi elméleti modellezés és gyakorlati tapasztalat eredményeként megjelentek a bolsevikok, aki megvalósították az első sikeres »megtervezett» forradalmat (ami akkor is igaz, ha a siker nem következhetett volna be Hindenburg Tannenbergnél, valamint a Mazuri-tavaknál kivívt győzelmei nélkül), és megpróbálták véghez vinni egy szisztematikus programot (ami akkor is igaz, ha a mindennapokban inkább a rögtönzés volt a szabály). Az is világosnak tűnik, hogy ilyen tervek és programok *nélkül* a forradalom szóba se jöhetett volna egy olyan birodalomban, amely még alig lépett az ipari kapitalizmus korszakába. A bolsevik forradalmi modell azért döntő jelentőségű minden 20. századi forradalom számára, mert olyan társadalmak számára is elképzelhetővé tette azt, amelyek még a minden oroszokénál is elmaradottabbak voltak. (Úgy is mondhatjuk, hogy lehetővé tette, hogy a történelemnek ne osszanak lapot.) Mao Ce-tung ügyes korai kísérletei bebizonyították, hogy a modell Európán kívül is felhasználható. A modell fejlődésének egyfajta csúcspontját Kambodzsa esetében figyelhetjük meg, ahol 1962-ben az ország két és fél milliós felnőtt munkaerőjének kevesebb, mint 2,5 százaléka tartozott a »munkásosztályhoz», és kevesebb, mint 0,5 százaléka a »kapitalistákhoz».²

Hasonló módon a 18. század végétől kezdve a nacionalizmus is megtapasztalta a modellezés és az adaptáció folyamatát a különböző korszakokban, politikai rendszerekben, gazdasági viszonyokban és társadalmi szerkezetekben. Ennek eredményeképp az »elképzelt közösség» minden elképzelhető kortárs társadalomban elterjedt. Ha megengedhető, hogy a modern Kambodzsa szerepeljen itt a »forradalmi» modell átvételének legszélsőségesebb példaként, akkor talán éppúgy jogos, ha Vietnam példájával illusztráljuk a nacionalizmus modelljének átvételét, egy rövid kitéréssel, amit a nemzet elnevezése körül teszünk.

1802-es megkoronázása alkalmából Gia-long »Nam Viêt»-nek kívánta elnevezni országát, ezért követeket küldött Pekingbe, hogy elnyerje belecselezését. A mandzsu császár azonban ragaszkodott hozzá, hogy a név »Viêt Nam» legyen. A szórend megfordításának a következő okai voltak: a »Viêt Nam» (vagy kínaiul Jüeh-nan) nagyjából azt jelenti, hogy a »Viêt (Jüeh)-től délre», azaz egy olyan ország, amit a Han-dinasztia

² Edwin Wells számításai szerint, amelyek a következő kiadvány 9. táblázatán alapulnak: Cambodge, Ministère du Plan et Institut National de la Statistique et des Recherches Économiques, *Résultats finals du Recensement Général de la Population, 1962*, Phnom Penh, 1966. Wells a következők szerint bontja tovább a munkaképes népességet: kormányhivatalnokok és új kispolgárság: 8%; hagyományos kispolgárság (kereskedők stb.): 7,5%; agrárproletárság: 1,8%; parasztság: 78,3%. Kevesebb, mint 1300 kapitalista volt, aki tényleges termelő vállalkozással bírt.

tizenhét évszázaddal korábban meghódított és a hagyomány szerint a mai Kína Kuangtung, Kuangszhi tartományait, valamint a Vörös-folyó völgyét foglalta magában. A Gia-long-féle „Nam Viêt” jelentése ugyanakkor „Dél Viêt/Jüeh”, ami így a régi terület *irndti* igényt fejezi ki. Alexander Woodside szavaival: „a Pekingből eredő «Vietnam» elnevezés egészében véve aligha örvendett olyan nagy tiszteletnek egy évszázaddal ez előtt a vietnami uralkodók körében, mint amilyen ebben a században övezi. Mesterseges elnevezés lévén sem a kínaiak, sem a vietnamiak nem használták túl gyakran. A kínaiak a sértő t'ang nyelvű «Annam» elnevezéshez ragaszkodtak ... A vietnami udvar pedig külön kitalált egy új nevet 1838–39-ben a királyságra, és nem törődött azzal, hogy erről a kínaiakat is értesítse. Az új elnevezés, a Dai Nam, azaz „Nagy Dél” vagy „Birodalmi Dél”, rendszeresen felbukkan az udvari iratokban és a hivatalos történeti szövegekben. De napjainkig nem maradt fenn.”³ Ez az új elnevezés két szempontból is érdekes. Először, nincs benne „viet”-nami elem. Másodszor, a benne rejlő területi hivatkozás pusztán viszonylagosnak tűnik: (a Kínai Császárságtól) „délre”.⁴

Hogy a mai vietnamiak büszkén védelmezik azt a Viêt Namot, amit egy 19. századi mandzsu uralkodó talált ki megvetően, emlékeztet Renannak arra a kijelentésére, hogy a nemzeteknek „jól el kell fejezteniük a dolgokat”, valamint, ezzel ellentétben arra is, hogy kicsoda képzelőerővel bír a nacionalizmus.

Ha visszatekintünk az 1930-as évek Vietnámjára vagy az 1960-as évek Kambodzsájára, akkor – *mutatis mutandis* – számos hasonlósággal találkozunk: óriási, írástudatlan, elnyomott parasztsággal, parányi munkásosztállyal, töredezett polgársággal és kicsiny, megosztott értelmiséggel.⁵ Ezeket a körülményeket objektívan szemlélve egyetlen mai józan elemző sem jósolta volna meg akármelyik esetében a hamarosan bekövetkező forradalmat, vagy annak pusztító győzelmét. (Valójában ugyancsak lehet elmondani, s ugyanezen okokból kifolyólag az 1910-es Kínára is.) Végül is a „megtervezett forradalom” és „a nemzet elképzelése” folytán váltak lehetségessé.⁶

³ WOODSIDE, Alexander B., *Vietnam and the Chinese Model. A Comparative Study of Vietnamese and Chinese Government in the First Half of the Nineteenth Century*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1971, 120–121.

⁴ Mindez nem teljesen meglepő. „A vietnami hivatalnok kínainak nézett ki; a vietnami paraszt pedig délkelet-ázsiaiinak. A hivatalnoknak ismernie kellett a kínai írást, kínai stílusú ruhában kellett járnia, kínai stílusú házban kellett laknia, kínai stílusú hordszéken kellett utaznia, és még az olyan kínai stílusú látványos fogyasztási szokásokat is követnie kellett, mint az aranyhalas tavacska kialakítása délkelet-ázsiai kertjében.” Uo. 199.

⁵ Az 1937-es népszámlálás szerint a vietnami lakosság 93-95%-a még mindig vidéken élt. A lakosságnak mindössze 10%-a volt funkcionális írástudó valamilyen nyelven. Mindössze 20 ezer fő végezte el az alapfokú oktatás felső tagozatát (7-10. osztály) 1920 és 1938 között. És az, amit a vietnami marxisták „bennszülött burzsoáziának” neveztek – ez Marr szerint főleg a birtokuktól távol élő földbirtokosokból állt, kiegészülve néhány vállalkozóval és magasabb hivatalnokkal – mintegy 10,500 családnak felelt meg, azaz a népesség mintegy 0,5%-nak. *Vietnamese Tradition on Trial*, 25–26, 34, 37. Vessük össze ezeket az adatokat a 2. lábjegyzetben szereplőkkel!

⁶ Valamint szerencsés katasztrófikra is szükség volt, akárcsak a bolsevikoknál: Kína esetében Japán tömeges inváziójára 1937-ben; Vietnámnál a Maginot-vonal áttörésére és az ország rövid ideig tartó japán elfoglalására; Kambodzsában pedig az amerikaiak vietnami háborújának az ország keleti területeire

A Pol Pot-rezsim politikája csak igen korlátozott értelemben magyarázható a hagyományos khmer kultúrával vagy saját vezetőinek kegyetlenségével, paranoiájával vagy megalomániájával. A khmereknek kijutott a részük a megalomániás zsarnokokból, de ezek közül néhány Angkorért is felelős volt. Sokkal fontosabbak voltak azok a Franciaországból, a Szovjetunióból, Kínából és Vietnamból származó modellek, amelyek megmutatták, hogy egy forradalom mit tett, mit tehet, mit kell és mit nem szabad tennie – valamint mindazok a könyvek, amelyeket franciául írtak róluk.⁷

Ugyanez igaz a nacionalizmusra is. A kortárs nacionalizmus két évszázados történeti változásnak az örököse. Megpróbáltam felvázolni mindazokat az okokat, amelyekért ezek az örökségek igazán Janus-arcúak. Hiszen az örökhagyók között nemcsak San Martint és Garibaldit találjuk, de Uvarovot és Macaulayt is. Mint láttuk, a „hivatali nacionalizmus” a kezdetektől fogva tudatos, protekcionista *politikát* jelentett, ami intim szálakkal kötődött a birodalmi-dinasztikus érdekek védelméhez. De amint „napvilágra került, hogy mindenki láthassa”, éppúgy lemásolhatóvá vált, mint Poroszország katonai reformjai a 19. század elejéről, és éppúgy számtalan politikai és társadalmi rendszer élhetett az utánpótlás jogával. Ennek a nacionalizmus-típusnak az egyetlen szívós vejejárója az volt és maradt, hogy *hivatali* – azaz olyasvalami, ami az államtól ered, és elsődlegesen és leginkább az állam érdekeit szolgálja.

A hivatali nacionalizmus modellje így leginkább akkor válik relevánssá, amikor a forradalmároknak sikerül megszerezniük az állam feletti ellenőrzést, és először kerülnek abba a helyzetbe, hogy az államhatalmat használják vízióik megvalósítására. Ez a relevancia még jelentősebb amiatt, hogy még a legelkötelezettebben radikális forradalmárok is megöröklék – egy bizonyos fokig – a bukott rendszer államát. Némelyik örökség szimbolikus, de ettől még nem kevésbé jelentős. Bár Trockij kínosnak érezte, mégis Moszkva régi cári székhelyére helyezték vissza Szovjetunió fővárosát; és a Szovjet Kommunista Párt vezetői több mint 65 éve a Kremlben, a cári hatalom fellegvárában politizálnak – éppen ezt választották a szocialista állam óriási területének lehetséges pontjai közül. Hasonlóképp a Kínai Népköztársaság fővárosa egybeesik a mandzsu-kével (pedig Csang Kaj-sek Nankingba vitte át), és a Kínai Kommunista Párt vezetői a kínai császár Tiltott Városában üléseznek. Az igazat megvallva, nagyon ritka az olyan szocialista vezetés – ha létezik egyáltalán –, amelyik ne kapaszkodott volna fel ezekbe a kopott, előmelegített székekbe. Kevésbé nyilvánvaló, de a sikeres forradalmárok a régi állam érendszert is megöröklék: néha a hivatalnokokat és az informátorokat is,

való általános kiterjedésére 1970 márciusát követően. Minden esetben idegen hatalmak mértek végzetes csapást a fennálló *ancien régime*-re, legyen az a Kuomintang, a francia gyarmatosító rendszer, vagy akár a feudális monarchia.

⁷ Lehet, hogy valaki – Franciaország esetében – igent mond a *levée en masse*-ra és a terrorra, de nemet a thermidorra és a bonapartizmusra; a Szovjetunió esetében igent mond a hadikommunizmusra, a kollektívizálásra és a koncepciók perекre, de nemet a NEP-re és a desztalinizálásra; Kína esetében igent mond a paraszti gerillakommunizmusra, a „Nagy Ugrásra” és a kulturális forradalomra, de nemet a lusani plénumra; Vietnám esetében igent az augusztusi forradalomra és az Indokínai Kommunista Párt 1945-ös formális eltörlésére, de nemet az „idősebb” kommunista pártok előnytelen koncesszióira, amit a genfi megegyezés példázott.

de minden esetben az aktákat, a dossziékat, a levéltárakat, a törvényeket, a pénzügyi jelentéseket, a népszámlálásokat, a térképeket, a szerződéseket, a levelezéseket, a feljegyzéseket és a többi. Akárcsak a tulajdonosa által elhagyott kastélyban a bonyolult elektromos hálózat, az állam is arra vár, hogy az új tulajdonos felkapcsolja, és a termék megint a régi fényben ründököljenek.

Ezért nem szabad nagyon elcsodálkozni azon, ha a forradalmi *vezetések* – tudatosan vagy öntudatlanul – az új földesúr szerepét kezdik játszani. Itt nem pusztán arra gondolunk, ahogy Dzsugasvili azonosította magát Retteggett Ivánnal, ahogy Mao kifejezte Csin Si Huang-ti, a zsarnok iránti csodálatát, vagy ahogy Joszip Broz felélesztette Ruritánia pompáját és ünnepeit.⁸ A „hivatali nacionalizmus” sokkal finomabb módon szívárogo be a forradalmat követő vezetési stílusba. Ezalatt azt értem, hogy ezek a vezetések könnyen átveszik a korábbi dinasztiák vélt *nacionalnoszty*-ját, *valamint* a dinasztikus államot. Egy megdöbbentő retroaktív folyamat eredményeképp olyan uralkodók válnak nemzetivé (még akkor is, ha nem mindig „érdemlik ki” a nemzeti jelzőt), akik még semmit sem tudhattak „Kínáról”, „Jugoszláviáról”, „Vietnamról” vagy „Kambodzsa-ról”. Ebből a megfeleltetésből származik mindig az az „állami” *machiavellizmus*, amely – a forradalmi nacionalista mozgalmakkal szemben – oly szembeötlő jellegzetessége a forradalmakat követő rendszereknek. Minél inkább honosítják a régi dinasztikus államot, annál inkább díszítheti ősi pompája a forradalmi mundérokot. A VII. Dzsajavarman-féle Angkor képe a marxista demokratikus Kambodzsa zászlaján (éppúgy, mint Lon Nol bábköztársaságáén vagy Szihanuk monarchikus Kambodzsa-jáén) nem a jámborságot, hanem a hatalmat szimbolizálja.⁹

Azért hangsúlyozom a *vezetéseket*, mert a vezetések, s nem a népek öröklik a régi kapcsolótáblákat és kastélyokat. Gondolom, senki nem képzei azt, hogy a kínai nép széles tömegeit a legkisebb mértékben is érdekli, mi zajlik Kambodzsa és Vietnam gyarmati korból fennmaradt határai mentén. Az sem valószínű, hogy a khmer vagy a vietnami parasztok vágytak volna a népeik közötti háborúra, vagy bárki is kikérte volna a véleményüket ebben az ügyben. Ezek a szó szoros értelmében „kancelláriai háborúk” voltak, amelyeknél jórészt a dolog megtörténte után mozgósították a népi nacionalizmust – mindig az önvédelem nyelvén. (Ezzel magyarázható Kína különösen elenyésző lelkesedése, mivel itt ez a nyelv kevéssé volt érthető, még akkor sem, amikor felkapcsolták a „szovjet hegemonia” világító cégtábláját.)¹⁰

⁸ Vessük össze ezzel a rendkívüli – de kétségkívül ellentmondásos – beszámolóval: DJILAS, Milovan: *Tito: the Story from Inside*, ford. Vasilije Kojac, Richard Hayes, London, Weidenfeld and Nicholson, 1980, 4. fejezet, különösen 133 skk.

⁹ Természetesen a fent felvázolt folyamatok korántsem csak a forradalmi marxista rendszerek sajátjai. Itt egyrészt azért kerültek ezek a rendszerek görcsö alá, mert történelmi marxista elkötelezettségükből kifolyólag vállalták a proletár internacionalizmust és a feudális, illetve kapitalista államok eltörlését, másrészt az új indokínai háborúk miatt. A jobboldali Szuharto-féle rendszer archaizáló ikonográfiájának értelmezésére vonatkozóan ld. előző könyvem 5. fejezetét: *Language and Power: Exploring Political Cultures in Indonesia*, Ithaca, Cornell University Press, 1990.

¹⁰ A „hivatali nacionalizmus” és a többi típus találmányai közötti különbség általában ott van, ahol a hazugság és a mítosz határa húzódik.

Mindezen szempontokból Kína, Vietnam és Kambodzsa egyáltalán nem egyedülálló.¹¹ Ezért kicsiny annak az esélye, hogy a szocialista táboron belüli eddig lezajlott háborúkat nem fogják újabban követni, illetve, hogy a szocialista nemzet elképzelt közössége nem kerül hamarosan kiárusításra. De semmi hasznosat nem tehetünk ezeknek a háborúknak a korlátozására vagy megelőzésére, amíg fel nem hagyunk az olyan fikciókkal, mint hogy a „marxisták lényegileg nem nacionalisták”, vagy „a nacionalizmus az újkori fejlődéstörténet patológiája”, és inkább mindent elkövetünk, hogy megismerjük a múlt valós és elképzelt megtapasztalását.

Walter Benjamin a következőket írta a Történelem Angyaláról:

„Arcát a múlt felé fordítja. Ott, ahol mi eseményort látunk, ő egyetlen katasztrófát lát, amely roncsot roncsra halmoz, és mindezt a lába elé veti. Az angyal maradni szeretne – felébredtve a holtakat – és egészé tenni azt, ami széttörtött. De viharos szél fúj a Paradicsomból; és olyan erővel ragadja meg a szárnyát, hogy az angyal többé nem tudja bezárni. A vihar ellenállhatatlanul taszítja a jövő felé, amelynek háttal áll, miközben a romhalmaz egyre nő az ég felé. Ezt a vihart nevezzük fejlődésnek.”¹²

Az Angyal azonban halhatatlan, és arcunkat a homályban felsejlő jövő felé fordítjuk.

¹¹ Másrészt nem kizárt, hogy a 20. század végi történészek a forradalmakat követő szocialista rendszerek „hivatali nacionalista” túllapásait nem kis mértékben a szocialista modell és az agrárrealitások közötti eltéréseknek fogják tulajdonítani.

¹² BENJAMIN, *Illuminations*, 259. Az angyal szeme ugyanolyan, mint a *Weekend* hátrafelé néző mozgó kamerájé, amely előtt egyik roncs a másik után bukkan fel egy-egy pillanatra a végtelen országúton, hogy aztán beleolvadjon a láthatárba.

Az *Elképzelt közösségek* első kiadásában ezt írtam: „az új államok «nemzetépítő» politikájában gyakran megfigyelhetjük a valódi, népi nemzeti lelkesedés, illetve a nemzeti ideológia szisztematikus, olykor machiavelliánus, a tömegmédián, az oktatási rendszeren, a közigazgatási szabályozáson stb. át való elterjesztésének együttes jelenlétét.”¹ Akkor azt a rövidlátó következtetést vontam le, hogy Ázsia és Afrika gyarmati világában a hivatali nacionalizmus modelljéül közvetlenül a 19. századi európai dinasztikus államok szolgáltak. Tovább gondolkodva a dolgon, rájöttem, hogy tételelem elhamarkodott és felszínes volt, és a közvetlen leszármazást inkább a gyarmati állam elképzeléseire kell visszavezetni. Első látásra talán meglepő ez a következtetés, mivel a gyarmati államok jellegzetesen *anti*-nacionalisták voltak, ami gyakran erőszakos formában is megnyilatkozott. Ha azonban a gyarmati ideológiák és a gyarmati politika mögé nézünk, és megvizsgáljuk azt a nyelvet, amelyen a 19. század közepétől fogva megfogalmazták azokat, a rokon viszony határozottan nyilvánvalóbbá válik.

Ennek a nyelvnek a felszínre hozásához nehéz lenne jobb eszközt találni annál a három hatalmi intézménynél, amelyet ugyan a 19. század közepénél korábban találtak ki, ám formájukat és funkciójukat tekintve akkor változtak meg, amikor a gyarmati világ a mechanikus reprodukció korszakába lépett. Ez a három intézmény a népszámlálás, a térkép és a múzeum: így együttvéve alapvetően határozták meg azt, ahogy a gyarmati állam elképzelte birtokát – az általa uralt emberek természetét, országa földrajzát és elődeinek örökségét. Ebben a fejezetben figyelmemet Délkelet-Ázsiára korlátozva fogom megvizsgálni ezt az összefüggést, mivel csak hipotetikus következtetéseket szándékozom levonni, továbbá ez az a régió, amelyhez komolyan értek. Délkelet-Ázsia ugyanakkor különös előnyökkel szolgál azok számára, akiket az összehasonlító történeti kutatás érdekel, hiszen szinte minden „fehér” gyarmattartó nagyhatalomnak – Nagy-Britanniának, Franciaországnak, Spanyolországnak, Portugáliának, Hollandiának és az Egyesült Államoknak – voltak itt birtokai, valamint itt található a függetlennek megmaradt Sziám. Azok az olvasók, akik nálam jobban ismerik Ázsia más vidékeit, illetve Afrikát, jobb helyzetben vannak, hogy eldöntsék, vajon érvelésem egy szélesebb történeti és földrajzi spektrumban is megállja-e a helyét.

¹ Ld. e kötet 99. oldalán.

Charles Hirschman szociológus két, nemrégiben megjelent, értékes munkájában kezdte el tanulmányozni a brit gyarmati összeírók mentalitását a Malaka-szoros menti és a maláj-félszigeti brit gyarmatok esetében, illetve azoknak az utódaiknak a mentalitását, akik a több területből összeállt független malajziai állam szolgálatában álltak.² A Hirschman által közölt táblázatok, amelyek híven közlik a 19. század végétől napjainkig készült népszámlálások „identitás szerinti kategóriáit”, olyan rendkívül gyors, a felszínes szemlélő számára véletlenszerű változások sorozatát mutatják, amelynek során a kategóriákat folyamatosan egyesítik, szétválasztják, újracsoportosítják, összekeverik és átrendezik (a politikailag meghatározó identitás szerinti kategóriák azonban mindig a lista élén maradnak). A népszámlálásokból két fő következtetést von le. Először az tűnik ki, hogy a gyarmati időszak vége felé a népszámlálások kategóriái egyre nyilvánvalóbban, majd kizárólag faji alapúak lettek.³ Elsődleges népszámlálási besorolásként ugyanakkor fokozatosan megszűnik a vallási hovatartozás. Az első, 1871-es népszámlálást követően a „hinduk” – akiket a „kling” és a „bengalec” kategóriával együtt tüntettek fel – eltűnnek. A „párszi” utóljára az 1901-es népszámlálásban szerepel – a „bengáliakkal”, a „burmaiakkal” és a tamilokkal” összevonva – a „tamilok és egyéb indiai bennszülöttek” megnevezésű széles kategóriában. Hirschman második következtetése az, hogy egészében véve a függetlenség kivívása után nemcsak megtartották a széles faji kategóriákat, de – új, „maláj”, „kínai”, „indiai”, vagy „egyéb” megnevezésekkel és új sorrendbe tagolva ugyan – még általánosabbá is tették őket. Az anomáliák azonban az 1980-as évekig megmaradtak. Az 1980-as népszámlálásban az „indiai” rovat alkategóriájaként még mindig idegesítően ott szerepel a „szikh” mint kvázi etnikai alkategória – együtt a „malajálam”-mal, a „teluguval”, a „pakisztánival” és „bangladesivel”, a „srí lankai tamillal” és az „egyéb srí lankaival”.

Hirschman csodálatos táblázatai ugyanakkor arra ösztönöznek, hogy tovább menjünk a szerző első ránézésre megfogalmazott módszertani fenntartásainál. Nézzük példának okáért a Maláj Szövetségi Államok 1911-es népszámlálását! Ebben a „faj szerinti maláj népesség” alatt következők szerepelnek: „maláj”, „jávai”, „szakáj”, „banjari”, „bojai”, „mendeling” [sic], „krinchi” [sic], „jambi”, „acsehi”, „bugisz” és „egyéb”. Ezek közül a „csoportok” közül a „malájok” és „szakájok” (többségének) kivételével mindegyik Szumátra, Jáva, Dél-Borneó vagy Celebesz szigetéről származott, amelyek

² Szingapúr, Penang, Malakka, Keeling-, Karácsony- és Labuan-szigetek. Angolul, összefoglaló néven Straits Settlements. – *A ford.*

³ HIRSCHMAN, Charles, The Meaning of Measurement of Ethnicity in Malaysia: An Analysis of Census Classifications, *Journal of Asian Studies*, 46: 3 (1987 augusztus), 552–582; valamint uő, The Making of Race in Colonial Malaya: Political Economy and Racial Ideology, *Sociological Forum*, 1: 2 (1986 tavasz), 330–362.

⁴ A gyarmati időszak során az „európaiak” megdöbbentő változatosságban kerültek összeírásra. De amíg 1881-ben elsődlegesen a „lakos”, a „vándorló” és a „rab” megnevezések alatt szerepeltek, addig 1911-re a „(fehér) faj tagja” csoportban egyesültek. Érdekes végigkísérni, hogy a korszak során az összeírók szemmel láthatóan nehezen tudják besorolni azokat, akiket „zsidó”-ként jelöltek meg.

a szomszédos Holland Kelet-India területéhez tartoztak. Ezeket az MSZÁ-n kívülről származókat azonban nem fogadták be az összeírók, amikor saját „maláj” kategóriájuk megalkotásánál szerényen lesütötték a szemüket saját gyarmatuk határainál. (Mondanunk sem kell, hogy a másik parton a holland összeírók a „malájról” eltérő elképzelést alkottak meg, ami náluk az „acsehi”-vel, a „jávai”-val és a többi hasonlóval együtt, és nem azok felett szerepelt.) A „jambi” és a „krinchi” helyekre utal, és nem olyasvalamire, amit – akár a legnagyobb jóindulattal is – nyelv- vagy népcsoportként lehetne meghatározni. Igen-igen kicsi a valószínűsége annak, hogy 1911-ben egy egészen kicsiny csoporttól eltekintve az említett kategóriákba és alkategóriákba soroltak magukra ismertek volna a megnevezések alapján. Ezeket az „identitásokat”, amelyeket a gyarmati állam (zavaros) klasszifikáló elméje képzelt el, még meg kellett szilárdítania a hamarosan mindent átható birodalmi adminisztrációnak. A népszámlálások készítőinek teljesség és egyértelműség iránti vágyát is megfigyelhetjük. Innen ered a többes, politikailag „transzvesztita”, elmosódott, vagy módosuló önazonosítások iránti türelmetlenség. Innen a minden egyes faji csoportmegnevezés alatt szereplő furcsa „egyéb” kategória, amit mindazonáltal nem szabad összekeverni az *egyéb* „egyebekkel”. A népszámlálás mögött az a fikció húzódik meg, hogy az mindenkire kiterjed és mindenkinek van benne egy – és kizárólag egy – tökéletesen egyértelmű helye. Átfedések nincsenek!

A gyarmati állam ezen elképzelései jóval korábbra nyúlnak vissza, mint az 1870-es évek népszámlálásai, ezért ha teljesen meg akarjuk érteni, hogy miért merőben újak a 19. század végének népszámlálásai, akkor hasznunkra válik, ha megvizsgáljuk az európaiak délkelet-ázsiai jelenlétének hajnalát. Két tanulságos példát választunk a filippínó, illetve az indonéz szigetvilágból. Nemrég megjelent nagyszerű könyvében William Henry Scott arra tett kísérletet, hogy aprólékosan rekonstruálja a spanyol hódítás előtti Fülöp-szigetek osztályszerkezetét a legkorábbi spanyol források alapján.⁴ Hivatásos történészként Scott tisztában van azzal, hogy a Fülöp-szigetek II. Fülöpről, „Spanyolország” királyáról nyerte a nevét, illetve azzal is, hogy bal- vagy jószerecsé eredményeképp a szigetvilág holland vagy angol uralom alá is kerülhetett volna, politikailag széttagolódhatott volna, illetve újabb hódítások más keretbe helyezhették volna.⁵ Így nagy a kísértés, hogy azzal magyarázzuk Scott meglepő témaválasztását, hogy sokáig élt a Fülöp-szigeteken és erősen szimpatizál a filippínó nacionalizmussal, amely immár egy évszázada kutatja a hajdani bennszülött édent. De még nagyobb az

⁴ SCOTT, William Henry, *Cracks in the Parchment Curtain*, Manila, New Day, 1982, 7. fejezet: Filipino Class Structure in the Sixteenth Century.

⁵ A 17. század első felében a szigetvilág spanyol telepeit folyamatosan támadták a Vereenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), a kor legnagyobb „transznacionális” vállalatának a csapatai. A jámbor katolikus telepesek túléléstüket jórészt annak az ultraeretnek Cromwellnek köszönhetik, aki regnálása idején csaknem végig sakkban tartotta Amszterdamot. Ha a VOC sikerrel járt volna, akkor Manila, és nem Batávia (Jakarta) válhatott volna a holland délkelet-ázsiai birtokok központjává. 1762-ben London csaknem két évre elfoglalta Manilát a spanyoloktól. Igazán vicces, hogy Madrid csak azzal a feltétellel kapta vissza, hogy cserébe átengedte Floridát és minden, a Mississippitől keletre fekvő „spanyol” birtokot. Ha a tárgyalások más eredményre jutottak volna, akkor a szigetvilág a 19. században Malajával és Szingapúrral került volna egy politikai keretbe.

esélye annak, hogy a szerző képzeletét formába öntő mélyebb okokat azokban a forrásokban keressük, amelyekre kénytelen volt támaszkodni. Tény, hogy akárhol szálltak partra az első papok vagy konkviztádorok a szigeteken, ott *principalokat*, *hidalgókat*, *pecherókat* és *esclavókat* (hercegeket, nemeseket, közrendűeket és rabszolgákat) figyeltek meg – azaz a késő középkori Ibéria társadalmi tagolódásának megfelelő kvázi-rendeket. A fennmaradt forrásokban számos elszórt bizonyítékot találunk arra vonatkozóan, hogy a „*hidalgók*” jórészt egymás létezéséről sem tudtak a hatalmas, szétszórt és ritkán lakott szigetvilágban, vagy ha igen, akkor a többieket nem *hidalgónak* tekintették, hanem ellenségnek vagy potenciális rabszolgának. A klasszifikációs keret azonban olyannyira erős, hogy ezek a bizonyítékok Scott képzeletének perifériájára kerülnek, és így nem veszi észre, hogy a gyarmatosítást megelőző kor „osztályszerkezete” egy „összeírás”-szerű elképzelés, amely a spanyol gályák tatjáról származik. Ők bárhova is mentek, *hidalgók* és *esclavók* jelentek meg, akiket a születő gyarmati állam csak így tudott feldolgozni, azaz „strukturálni”.

Indonézia esetében Mason Hoadley kutatásainak köszönhetően rendelkezésünkre áll egy jelentős jogi eset részletes leírása, amelyre egy jávai kikötőben, Cirebonban került sor a 17. század végén.⁶ Szerencsére a holland (Vereenigde Oost-Indische Compagnie, VOC) és a helyi cireboni források egyaránt fennmaradtak. Ha csak a cireboni leírás maradt volna fenn, akkor a gyilkost csak a cireboni udvar egy magas beosztású tisztviselőjeként, illetve Ki Aria Marta Ningrat címe alapján ismernénk, ami nem személynév. A VOC források azonban dühösen *chineses*-ként nevezik meg, és valójában ez az egyetlen jelentős információ, amit róla közölnek. Ebből világosan látszik, hogy a cireboni udvar rang és státusz alapján határozta meg az embereket, míg a Társaság valami „faj”-szerű kategória alapján. Nincs okunk azt gondolni, hogy a gyilkossággal vádolt személy – akinek magas beosztása saját magának, illetve őseinek a cireboni társadalomba való régebbi betagozódását mutatja – „*chineses*”-ként gondolt volna magára. Akkor hogyan juthatott a VOC erre a megnevezésre? Milyen hajó tatjáról volt lehetséges *chineses*-ként elképzelni valakit? Biztos, hogy csak azoknak a könyörtelen kereskedelmi hajóknak a tatjáról, amelyek központi irányítás alatt folyamatosan járták a Myeik-szigetek [Burma] és a Jangce torkolatvidéke között fekvő kikötőket. A Társaság nem foglalkozott a Kínai Császárság lakosságának heterogén jellegével, vagy azzal, hogy az ott beszélt nyelvek közül sok kölcsönösen érthetetlen volt, illetve a délkelet-ázsiai partok kínai diaszpórájának eltérő társadalmi és területi származásával: az óceánok felett elnéző tekintetével ép-púgy a *chinesesek* végtelen sorát látta, ahogy a konkviztádorok mindenütt a *hidalgókat* látták. Az invenciókkal teli összeírás alapján ugyanakkor ragaszkodni kezdett ahhoz, hogy a fennhatósága alatt élők, akiket *chineses*-ként soroltak be, az adott összeírásnak megfelelően öltözzenek, lakjanak, házasodjanak, temetkezzenek és örököljenek. Meglepő, hogy a jóval kevésbé előrelátó, illetve üzletorientált ibériaiak a Fülöp-szigeteken egy igencsak különböző kategóriát képzeltek el, amit *sanglej*-nak hívtak. A *sanglej* a

⁶ HOADLEY, Mason C., *State vs. Ki Aria Marta Ningrat (1696) and Tian Siangko (1720–21)* (kiadatlan kézirat, 1982).

kínai *szengli*, „kereskedő” jelentésű szó spanyol átvétele volt.⁷ Elképzelhetjük, ahogy az összeírások kora előtt élt spanyolok megkérdezték a gályákkal folytatott kereskedelem által Manilába csábított kalmároktól, hogy „Kik vagytok?”, amire logikusan azt a választ kapták, hogy „Kereskedők vagyunk”.⁸ Mivel nem járták a távolabbi ázsiai vizeket, az ibérek két évszázadra kényelmesen provinciális fogalmi ködbe burkolóztak. Csak nagyon lassan lett a *sanglej*-ből „kínai”: a szó csak a 19. század elejére tűnt el, hogy átadja a helyét a VOC-típusú *chinó*-nak.

Az 1870-es évek összeíróinak ezért nem az etnikai-faji klasszifikáció *megkonstruálása* volt az igazi találmánya, hanem azok rendszerezett *kvantifikációja*. A maláj-jávai világ urai a gyarmatosítás kora előtt is megkísérelték felmérni a fennhatóságuk alatt élőket adóösszeírások és adólisták formájában. Ezek célja konkrét és meghatározott volt: számon tartani a hatékonyan megadóztatható és besorozható népességet – hiszen ezeket az uralkodókat csak a gazdasági többlet és a fegyverforgató népesség érdekelte. A régióban megtelepedő első európai rendszerek ebben a tekintetben nem különböztek lényegesen elődeiktől. 1850 után azonban a gyarmati hatóságok egyre kifinomultabb adminisztratív eszközökkel írták össze a népességet, ideértve a nőket és a gyerekeket is (akikről a régebbi uralkodók nem vettek tudomást), olyan bonyolult klasszifikációs rácsokkal, amelyeknek közvetlenül sem pénzügyi, sem katonai céljaik nem voltak. Korábban a megadóztatható és besorozható alattvalók általában megszámlálhatóságuk teljes tudatában voltak; az uralkodó és az alattvaló ebben a tekintetben – ha egymással ellentétben volt is – egyetértett. 1870-re azonban egy nem adózó és nem adóztatható „kokinkínai” asszony úgy élhette boldog vagy boldogtalan életét a Malaka-szoros környéki brit gyarmatokon, hogy a leghalványabb fogalma lett volna arról, hogy ott a magasban így sorolták be őt. Itt válik nyilvánvalóvá az új népszámlálás különleges jellege. Megpróbáltam figyelmesen összeszámolni lázas képzelődésének tárgyait. A klasszifikáló rendszer kizárásos természete, valamint magának a kvantifikációnak a logikája alapján egy „kokinkínait” a sokszorosítható „kokinkínaiak” összeadható sorozatainak egy elemenként kell felfogni – természetesen az állami fennhatóság kiterjedésén belül. Az új demográfiai topográfiával mély társadalmi és intézményi gyökereket ültettek el, ahogy a gyarmati állam megsokszorozta méretét és tevékenységi köreit. Elképzelt térképeitől vezérelve szervezte meg az új oktatási, igazságszolgáltatási, közegészségügyi, közbiztonsági és bevándorlásügyi hivatalait. Mindezeket a mindig párhuzamos sorozatokként értelmezett etnikai-faji hierarchiák elvét követve építette ki. Az alávetett népesség a megkülönböztetésen alapuló iskolák, bíróságok, klinikák, rendőrörsök és bevándorlási hivatalok rácsán úgy áramlott át, hogy mindeközben olyan „közlekedési szabályok” alakultak ki, amelyek idővel valós társadalmi tartalommal töltötték meg az állam korábbi fantáziáit.

⁷ Ld. például WICKBERG, Edgar, *The Chinese in Philippine Life, 1850–1898*, New Haven, Yale University Press, 1965, 1. és 2. fejezet.

⁸ A gályákkal folytatott kereskedelemben, amelynek több mint két évszázadon át Manila volt a fő központja, kínai selymet és porcelánt cseréltek mexikói ezüstre.

Mondanunk sem kell, hogy nem volt mindig olyan könnyű vitorlázgatni, és az állam gyakran kényelmetlen realitásokba ütközött. Ezek között messze a legjelentősebb a vallási hovatartozás volt, ami nagyon régi és nagyon szilárd elképzelt közösségek alapját jelentette, amelyek a legkisebb mértékben sem feleltek meg a világi állam autoriter osztályozási rendszerének. A különböző délkelet-ázsiai gyarmatokon minden államnak – eltérő mértékben ugyan, de – rendtelenséggel járó megfeleltetéseket kellett bevezetnie, különösen az iszlám és a buddhizmus esetében. Különösen a vallási szentélyek, iskolák és bíróságok virágoztak továbbra is – ezekhez bárki egyéni választása, nem pedig a népszámlálásban szereplő kategóriája alapján fordulhatott. Az állam ritkán tehetett többet annál, mint hogy megpróbálta szabályozni, korlátozni, megszámlolni, egységesíteni, vagy hierarchikusan a saját intézményei alá rendelni ezeket.⁹ A templomokat, mecseteket, iskolákat és bíróságokat épp szabálytalan topográfiai elhelyezkedésük miatt értelmezték a szabadság helyszíneiként, majd – idővel – erődítményekként, ahonnan a hívők, majd a hazafiak és a gyarmati felszabadítók csatába indulhattak. Ugyanakkor számos kísérletet tettek arra, hogy kikényszerítsék a népszámlálás és a vallási közösségek közötti jobb megfelelést úgy, hogy ez utóbbit politikai vagy jogi etnikai identitással ruházzák fel. A gyarmati Malaja Szövetségi Államaiban ez a feladat viszonylag egyszerű volt. A rendszer által a „maláj” sorozat részének tekintett embereket az „ő” kasztrált szultánjaiknak a jórészt az iszlám törvénykezés szabályai szerint működő törvényszékéhez utalták.¹⁰ A „muzulmán” tehát úgy kezelték, mintha a „malájnak” lenne egy másik elnevezése. (Csak az 1957-es függetlenséget követően tett arra kísérletet néhány politikai csoport, hogy ezt a logikát megfordítva úgy értelmezze a „malájt” mint a „muzulmán” egy másik elnevezését.) A hatalmas és változatos Holland Kelet-Indiában, ahol a gyarmati kor végére egy sor, egymással perlekedő missziós szervezet jelentős térítést végzett igen szétszórt területeken, a fenti szándék jóval keményebb akadályokba ütközött. Ennek ellenére még itt is megfigyelhetjük az 1920-as és 1930-as években az „etnikai” kereszténység (Barak Egyház, Karo Egyház, később a Dajak Egyház) kialakulását, ami részben annak köszönhető, hogy az állam a saját népszámlálási topográfiájának megfelelő térítési területeket jelölt ki a különböző misszionárius csoportok számára. Az iszlámmal azonban Batávia nem járt hasonló sikerrel. Nem merete betiltani a mekkai zarándoklatokat, de megpróbálta korlátozni a zarándokok számát, ellenőrizte az útjukat és megfigyelte a tevékenységüket egy dzsiddai állomáshelyről, amit külön erre a célra hoztak létre. Egyik intézkedés sem tudta meggátolni Holland Kelet-India erősödő kapcsolatait az óriási külső iszlám világgal, és különösen a Kairóból szétsugárzó új gondolati áramokkal.¹¹

⁹ Lásd. e kötet 7. fejezetének 108. oldalát, ahol a francia gyarmatosítók azon igyekezetéről esik szó, amikor megpróbálták elvágni a kambodzsai buddhizmust ősi szíami kapcsolataitól.

¹⁰ Ld. ROFF, William, *The Origins of Malay Nationalism*, New Haven – London, Yale University Press, 1967, 72–74.

¹¹ Ld. BENDA, Harry J., *The Crescent and the Rising Sun: Indonesian Islam under the Japanese Occupation*, The Hague – Bandung, van Hoeve, 1958, 1–2. fejezet.

Ezzel párhuzamosan Kairót és Mekkát egy furcsa új módszerrel kezdték ábrázolni: már nemcsak a muzulmán szent földrajz helyszínei voltak, hanem olyan papírlapokra rajzolt pöttyök, amelyeken Párizst, Moszkvát, Manilát és Caracast is pöttyök jelölték; és az immár megkülönböztethetetlen profán és szent pöttyök közötti síkbeli kapcsolatot egyedül a matematikai úton kiszámított légvonal határozta meg. A Mercator-féle térkép, amely az európai gyarmatosítókkal együtt jelent meg, a nyomtatáson keresztül elkezdte formába önteni a délkelet-ázsiaiak képzeletét.

Thongchai Winichakul thai történész nemrég megvédett kiváló disszertációjában azokat a bonyolult folyamatokat követte végig, amelyek eredményeképp 1850 és 1910 között kialakultak „Sziám” harárai.¹² Beszámolója épp azért tanulságos, mert Sziámot nem gyarmatosították, de az, ami végül az államhatárává vált, gyarmati módra került meghatározásra. A thai példán keresztül ezért szokatlanul világosan megfigyelhető egy új állami gondolkodás felemelkedése a politikai hatalom „hagyományos” szerkezetén belül.

Az eszes IV. Rama (*A Király és én* Mongkutja) 1851-es trónra lépéséig csak kétféle térkép létezett Sziámban, és mindkettő kézzel készült: itt még nem virradt fel a gépi sokszorosítás kora. Az egyiket „kozmoográfának” nevezhetnénk, ami a hagyományos buddhista kozmológia Három Világának formális és szimbolikus reprezentációja volt. A kozmoográf nem vízszintesen szerveződött meg, mint a mi térképeink, hanem földön-túli mennyországok, valamint földalatti poklok sorozata kapcsolódott rajtuk a látható világhoz egyetlen függőleges tengely mentén. Az érdemeket és a megváltást kereső utak kivételével ezt semmilyen utazáshoz nem lehetett felhasználni. A második, teljesen profán típus vázlatos útmutatókból állt, a katonai portyák és a part menti hajózás számára. E térképeket nagyjából a kvadráns szerint osztották be, a legjelentősebb részeik pedig a hadi és a hajózási időszakokra vonatkozó feljegyzések voltak, amelyekre azért volt szükség, mert a térképrajzolóknak nem ismerték a fokbeosztás technikáját. Csak földi, profán teret ábrázoltak, és általában egy furcsa, ferde perspektívából vagy egyszerre több perspektívából rajzolták meg őket úgy, mintha a térképész a mindennapok gyakorlatát követve szemmagasságból, vízszintesen nézné a tájat, de mégis tudat alatt befolyással lenne rá a kozmoográf függőleges szerveződése. Thongchai rámutat, hogy ezek az úti térképek mindig helyileg készültek, és sosem kötődtek egy nagyobb, meghatározott földrajzi kontextushoz, a modern térképek madártávlati perspektívája pedig teljességgel idegen volt tőlük.

Egyik térképtípus sem jelölte a határokat. Térképkészítőik értelmezhetetlennek találták volna Richard Muir alábbi elegáns megfogalmazását:

¹² THONGCHAI Winichakul, *Siam Mapped: A History of the Geo-Body of Siam*, PhD-disszertáció, University of Sydney, 1988.

„Mivel szomszédos államok területeinek találkozásánál húzódnak, a nemzetközi határok különös jelentőséggel bírnak a szuverén hatalom határainak megszabásában és az általuk kijelölt politikai régiók térbeli alakjának a meghatározásában ... A határok ... ott jelennek meg, ahol a szuverén államok vízszintes érintkezési felületei metszik a földfelszínt ... Vízszintes felület lévén, a határoknak nincs függőleges kiterjedésük ...”¹³

Határkövek és egyéb jelzések persze léteztek, és egyre sokszorozódtak az ország nyugati végein, ahogy a britek előrenyomultak Alsó-Burma felől. De ezeket a köveket nem összefüggő módon helyezték el stratégiai hegyi átjáróknál, illetve gázlóknál, és gyakran igencsak távol estek az ellenség által felállított hasonló kövektől. Vízszintesen, szemmagasságból értelmezték őket mint a királyi hatalom kiterjedési pontjait, nem pedig „az égből”. Csak az 1870-es években kezdtek a thai vezetők olyan határoknak gondolkodni, amelyek folyamatos, térképen ábrázolt vonalszakaszokként nem rendelkeznek szemmel látható megfelelővel a földön, ám mégis kijelölnek egy exkluzív, más államok területei közé beékelődő államterületet. 1874-ben jelent meg az első földrajzi tankönyv egy amerikai misszionárius, J. W. Van Dyke tollából – az ekkor Sziámra zúduló nyomtatás-kapitalizmus egyik korai termékeként. 1882-ben V. Rama külön térképésziskolát alapított Bangkokban. 1892-ben Damrong Radzanufab herceg, oktatási miniszter egy új típusú iskolarendszert létesített az országnak, kötelezővé téve a földrajz tantárgy oktatását a felső tagozatban. 1900-ban vagy akörül jelent meg W. G. Johnson *Phumisat Sayam* (Sziám földrajza) című munkája, amely azóta is modellt jelent az ország összes nyomtatott földrajzkönyve számára.¹⁴ Thongchai megjegyzi, hogy a nyomtatás-kapitalizmus egyirányú konvergenciája az említett térképeken bemutatott térbeli valóság új koncepciójával azonnali hatást fejtett ki a thai politikai szókincsre. 1900 és 1915 között a *krung* és a *muang* hagyományos kifejezések jórészt kivesztek, mivel ezek a fennhatóságot szent székelyeken és látható, egymással össze nem függő településeken keresztül képzelték el.¹⁵ Helyükre jött a *prathet*, „ország”, amely a határokkal kijelölt területű tért láthatatlan fogalmaival írta azt le.¹⁶

Az európai típusú térképek a népszámlálásokhoz hasonlóan a teljességre törekvő klasszifikáció alapján működtek, és hivatali készítőiket éppúgy, mint fogyasztóikat forradalmi következményekkel járó politika felé vezették. Amióta John Harrison 1761-ben feltalálta a kronométert és ezzel lehetővé tette a hosszúsági fokok pontos kiszámítását, az egész földgolyó ívelt felszínére egy geometriai hálót húztak, amely pontosan kiszámított négyzetekbe szervezte az üres tengereket és a még felfedezésre váró vidékeket.¹⁷ A kijelölt feladatot, azaz az üres kockák „kitöltését” felfedezőik, felmérők és katonai

¹³ MUIR, Richard, *Modern Political Geography*, New York, Macmillan, 1975, 119.

¹⁴ THONGCHAI, *Siam Mapped*, 105–110, 286.

¹⁵ A jávai hatalomgyakorlás régi fogalmainak elemzését (amely kisebb különbségektől eltekintve megegyezik azzal, amit a régi Sziámnál láttunk) ld. *Language and Power* című munkám 1. fejezetében.

¹⁶ THONGCHAI, *Siam Mapped*, 110.

¹⁷ LANDES, David S., *Revolution in Time: Clocks and the Making of the Modern World*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1983, 9. fejezet.

erők hajtották végre. A 19. század második fele Délkelet-Ázsiában a gyarmati, majd kicsit később a thai katonai felmérések aranykora volt. Azon voltak, hogy ugyanazon felügyelet alá vonják a teret, amit a népszámlálók a személyekre próbáltak alkalmazni. Háromszögelésről háromszögelésre, háborúról háborúra, szerződésről szerződésre halad előre a térkép és a hatalom összehangolása. Thongchai találó szavaival élve:

„A legtöbb kommunikációelmélet, illetve a köztudat szerint is a térkép a valóság tudományos absztrakciója. A térkép pusztán ábrázol valamit, ami objektívan már létezik »ott«. Abban a történetben, amit én leírtam, ez a sorrend megfordult. A térkép előzte meg a térbeli valóságot, és nem fordítva. Más szóval, a térkép nem azt modellezte, amit ábrázolni kívánt, hanem annak számára szolgált modellként ... A föld felszínére való kivetítések konkretizálásának igazi eszközévé vált. A térkép ekkorra az új hivatali mechanizmus és a katonai csapatok számára is szükségessé vált, hogy alátámassza követeléseiket ... A térképészeti diskurzus volt az a paradigma, amin belül mind a közigazgatási, mind a katonai tevékenységek folytak, illetve amit szolgáltak.”¹⁸

A századfordulóra Damrong herceg belügyminisztériumi (csinos térképészeti kifejezés) reformjai az ország közigazgatását végleg teljesen területi–térképészeti alpra helyezték, követve a szomszédos gyarmatokon korábban bevezetett gyakorlatot.

Nem lenne bölcs dolog, ha nem vennénk figyelembe a térkép és a népszámlálás közötti lényeges összefüggéseket. Az új térkép határozottan arra szolgált, hogy azokat a végeláthatatlan, „hakkákból”, „nem-tamil srí lankaiakból”, és „jávaeiakból” álló sorozatokat, amelyeket a népszámlálás hivatali apparátusa állított össze, ott szeleteljék fel területi határok kijelölésével, ahová a politikai szándék a sorozatok végét helyezte. A népszámlálás pedig – egyfajta demográfiai háromszögelés útján – politikailag töltötte ki a térkép hivatalos topográfiáját.

Ezekből a változásokból született meg a térkép két utolsó avatárja (mindkettőt a kései gyarmati állam vezette be), amelyek közvetlenül előre vetítették a 20. századi Délkelet-Ázsia hivatali nacionalizmusait. Az európaiak teljesen tudatában voltak beltolakodó voltuknak a távoli trópusi vidékeken, ám egy olyan civilizációból érkeztek, ahol régóta bevett volt a földrajzi tér jogi öröklésének és jogi átruházhatóságának gyakorlata,¹⁹ ezért gyakran próbálkoztak azzal, hogy kvázi jogi úton hitelesítsék hatalmuk kiterjesztését. Ezen módszerek egyik népszerű válfaja volt, hogy az európaiak „megörökölték” azoknak a bennszülött uralkodóknak a feltételezett államát, akiket kiiktattak vagy legyőztek. A trónbitorlók mindenesetre azon voltak, hogy új birtokaik tulajdonjogi történetét újrírják – különösen a többi európaival szemben. Ezzel magyarázható, különösen a 19. század végén, a „történeti térképek” megjelenése, amelyeket azért rajzoltak meg, hogy az új térképészeti diskurzus segítségével bebizonyítsák az adott,

pontos határokkal kijelölt területi egységek ősi voltát. Az ilyen térképek kronologikus sorrendbe szedett sorozata a létrejött államalakulat egyfajta politikai-életrajzi narratíváját adta, néha akár mély történeti gyökereket is felmutatva.²⁰ Ezt a narratívát örökre fogadták, és gyakran át is vették a nemzetállamok, amelyek a 20. században a gyarmati államok örökösai lettek.²¹

A második avatár az emblématérkép volt. Eredetét tekintve igazán ártatlan: a birodalmi államok azon gyakorlatára vezethető vissza, hogy birodalmi színnel színezték ki gyarmataikat a térképen. London birodalmi térképein a brit gyarmatok általában rózsaszínes pirosak voltak, a franciák liláskékek, a hollandok sárgásbarnák, és így tovább. Miután így kiszínezték őket, minden gyarmat úgy nézett ki, mintha egy puzzle kiemelhető darabja lenne. Ez a „puzzle-effektus” pedig természetessé vált, így bármelyik „darab” tökéletesen elválasztható volt földrajzi kontextusától. Végző formájában mindenfajta térképmagyarázatot végérvényesen el lehetett távolítani: a hosszúsági és a szélességi fokhálózatot, a helységneveket, a folyókat, tengereket, hegyeket ábrázoló jeleket, és a *szomszédokat*. Hiszen már nem a világ útjelzői voltak, hanem pusztá jelek. Ebben az alakjában a térkép egy végtelenségig sokszorosítható sorozattá vált, amely felhasználható volt plakátokon, hivatalos pecsételen, levélfejlécen, folyóiratok és tankönyvek borítóján, asztalterítőn és szállodai falon. Az első látásra felismerhető és mindenütt látható emblématérkép mélyen beivódott a köznépi képzeletbe, és ezzel a születő antikolonialista nacionalizmusok hathatós szimbólumává vált.²²

A modern Indonézia ennek a folyamatnak jó és fájdalmas példáját nyújtja számunkra. Új-Guinea szigetén 1828-ban alapították az első lázverte holland települést. Bár a települést kénytelenek voltak kiüríteni 1836-ban, a holland korona birtokává nyilvánította a szigetnek a 141 hosszúsági foktól nyugatra fekvő részét (ez egy láthatatlan vonal volt, aminek semmi nem felelt meg a földfelszínen, de kapcsolódott a Conrad-féle eltű-

¹⁸ Arra vonatkozóan, hogy a thai uralkodó osztály hogyan tette magáévá az ilyen típusú képzeletet, ld. THONGCHAI, *Siam Mapped*, 387. „Ráadásul ezek szerint a történeti térképek szerint a földrajzi test nem egy újkori sajátosság, hanem több mint ezer évvel korábbi idősakra is visszavetítik. A történeti térképek így segítenek cáfolni minden olyan felvetést, hogy a nemzeti mivolt csak a közelmúltban jelent meg, illetve előre leszámlálnak azokkal a nézőpontokkal, hogy a jelenkori Sziám törések eredményeként jött volna létre. Hasonlóképp azokkal az elgondolásokkal is, hogy a Sziám és az európai hatalmak közötti érintkezésből született volna Sziám.”

¹⁹ Ebben az örökbe fogadásban semmi esetre sem szabad machiavellianus taktikát látnunk. Az összes délkelet-ázsiai gyarmat korai nacionalistáinak tudatát alapvetően a gyarmati államnak és annak intézményeinek „formátuma” alakította ki. Ld. fenn, e kötet 7. fejezetét.

²⁰ Nick Joaquín, kiváló kortárs filippínó költő – aki egyben vitathatatlanul hazafi is – írásaiban láthatjuk, milyen jelentős hatással van ez az embléma a legkifinomultabb értelmiségre. Antonio Luna (ábornokról, az 1898–99-es Amerika-ellenes küzdelem tragikus hősről Joaquín azt írja, hogy sietve „elvállalta a kreolok három évszázados ösztönös szerepét: a Fülöp-szigetek *alakjának* védelmét a kívülről érkező pusztító erő ellen”. JOAQUÍN, Nick, *A Question of Heroes*, Manila, Ayala Museum, 1977, 164. Kiemelés tőlem. Másból arra a meglepő következtetésre jut, hogy Spanyolország „filippínó szövetségesei, a megtértek és a zsoldosok, akiket a filippínó hős ellen küldtek, nemcsak spanyolnak és kereszténynek tartották volna meg a szigertvilágot, de attól is megóvták volna, hogy szétessen”; és „azért harcoltak (függetlenül a spanyolok szándékától), hogy egységben tartsák a filippínókat”. Uo. 58.

¹⁸ *Siam Mapped*, 310.

¹⁹ Itt nem csak a magánföldtulajdon öröklésének és eladásának a szokásos fogalmára gondolok. Fontosabb a földterület – és vele a lakosság – dinasztikus házasságokon keresztül történő átruházásának európai gyakorlata. A házasság alkalmával a hercegnők fejedelemségeket és kis hercegségeket hoztak a férjüknek, amelyek átadását hivatalosan megtárgyalták és „aláírták”. A *Bella gerant alii, tu, felix Austria, nubes* címke elképzelhetetlen lett volna a gyarmatosítás előtti Ázsia bármely államában.

nő fehér foltokhoz), néhány part menti nyúlványtól eltekintve, amit a tidore-i szultán birtokának tekintettek. Csak 1901-ben vásárolta ki Hága a szultánt, és ekkor integrálta Nyugat-Új-Guineát Holland Kelet-Indiába – épp jókor az emblémásításhoz. A vidék nagy részének színe még a második világháború után is a conrad-i fehér volt; az ott tartózkodó maroknyi holland misszionárius volt, ásványokat kutatott – vagy azokat a speciális börtöntáborokat őrizte, ahová a legkeményebb radikális indonéz nacionalistákat zárták. A holland Új-Guinea legdélekeletben sarkán fekvő Meraukétől északra lévő lápvidéket választották ki az ilyen intézmények helyszínéül, épp azért, mert ezt a vidéket igen távolinak tartották a gyarmat többi részéhez képest, a „kőkori” helyi lakosságot pedig még egyáltalán nem fertőzte meg a nemzeti gondolat.²³

A nemzeti mártíroknak a szigetre való internálása – és gyakran ottani halála – központi helyet biztosított Új-Guinea számára a gyarmati felszabadító küzdelem folklórájában, és szent helyé tette a nemzeti képzeletben: Szabad Indonézia, Sabangtól (Szumátra északnyugati csücskétől) – vajon meddig? – Meraukéig. Nem jelentett semmi problémát, hogy a néhány száz internálton kívül egyetlen nacionalista sem látta saját szemével Új-Guineát az 1960-as évekig. A holland gyarmati emblématérképek ugyanakkor az egész gyarmaton elterjedtek, s mivel Nyugat-Új-Guineát *keleti fele nélkül* ábrázolták, akaratlanul is az elképzelt kötődések kifejlődését segítették elő. Az 1945–49-es elkeseredett gyarmati felszabadító háborúkat követően a hollandok arra kényszerültek, hogy a szigetvilágban átadják hatalmukat az Indonéz Egyesült Államoknak, és ekkor (olyan okokból kifolyólag, amelyekre most nem térhetünk ki) megpróbálták még egyszer leválasztani Nyugat-Új-Guineát, hogy átmenetileg saját gyarmati uralmuk alatt tartva független nemzeti mivoltot készítsenek ott elő. Csak 1963-ban adták fel ezt a vállalkozásukat – komoly amerikai diplomáciai nyomás és indonéz katonai beavatkozások eredményeképp. Ekkor látogatott első alkalommal az immár 62 éves Szukarno elnök erre a vidékre, melyről fáradhatatlanul szónokolt négy évtizeden át. Az ezt követő vészterhes kapcsolat a nyugat-új-guineai népesség és a független indonéz állam kiküldöttjei között annak tulajdonítható, hogy az indonézek többé-kevésbé őszintén „testvéreknek” tekintik ezeket a népcsoportokat, míg a népcsoportoknak maguknak erről a legtöbb esetben igen eltérő véleményük van.²⁴

A különbség jelentős mértékben a népszámlálásnak és a térképnek köszönhető. Új-Guinea távoli, tagolt földjén egyedülálló nyelvi sokszínűség alakult ki az évezredek során. Amikor a hollandok 1963-ban elhagyták a szigetet, becslésük szerint a 700 ezer fős

²³ Ld. OSBORNE, Robin, *Indonesia's Secret War, The Guerrilla Struggle in Irian Jaya*, Sydney, Allen and Unwin, 1985, 8–9.

²⁴ 1963 óta számos véres esemény történt Nyugat-Új-Guineában (most Irian Jaya – Nagy-Irian a neve), részben az indonéz állam 1965-től való militarizálódása, részben az ún. SZPSZ (Szabad Pápua Szövetség) vissza-visszatérő hatékony gerillaakciói miatt. Ezek a kegyetlenkedések azonban eltörpülnek a Jakarta által a volt portugál Kelet-Timorban elkövetett barbárságokhoz képest, ahol az 1976-es inváziót követő három évben a becslült adatok szerint a népesség egyharmadát kitevő 600 ezer ember lett a háború, az éhínség, a járványok és az „áttelepítés” áldozata. Szerintem nem téves ezt azzal magyarázni, hogy a különbség részben abból ered, hogy Kelet-Timor – 1976-ig – nem volt rajta sem Holland Kelet-India, sem Indonézia emblématérképén.

népesség jóval több mint kétszáz, egymás számára kölcsönösen érthetetlen nyelven beszélt.²⁵ A távolabbi „törzsi” csoportok közül sok még a többi létezéséről sem tudott. De a holland misszionáriusok és a holland hivatalnokok, különösen 1950 után, első alkalommal tettek komoly erőfeszítést, hogy népszámlálással, kommunikációs hálózatok kiterjesztésével, iskolaalapításokkal, „törzsek” feletti kormányzati struktúrák létrehozásával „egyesítsék” őket. Ezt az erőfeszítést egy olyan gyarmati állam tette, amely – mint korábban említettük – egyedülálló volt abból a szempontból, hogy Kelet-Indiát elsődlegesen nem egy európai nyelven, hanem a „hivatali malájon” keresztül igazgatta.²⁶ Így azután Nyugat-Új-Guineát ugyanazon a nyelven „nevelték fel”, amelyen korábban Indonéziát (s amely időközben nemzeti nyelvvé vált). Mulatságos, hogy ez a *babasa indonéz* nyelv így a bimbózdó nyugat-új-guineai, nyugat-pápua nacionalizmus *lingua franca*-ja lett.²⁷

De ami egy táborba rendezte a gyakran vitatkozó fiatal nyugat-pápua nacionalistákat, különösen 1963 után, az a térkép volt. Bár az indonéz állam West Nieuw Guineáról előbb Irian Baratra (Nyugat-Irian), majd Irian Jayára változtatta a régió nevét, a helyi valóságot a gyarmati korból származó, madártávtól készített atlasz alapján értelmezte. Lehet, hogy néhány elszórt antropológus, misszionárius vagy helyi hivatalnok tudott vagy gondolt valamit a ndanikról, az aszmatokról és a baudikról. De maga az állam, s azon keresztül az indonéz lakosság egésze csak egy „iriáni” (*orang Irian*) árnyat látott, akit *a térkép alapján* neveztek el; s mivel árnyék volt, kvázi embléma alakban lehetett elképzelni: „negroid” vonásokkal, pénisztartóval, és így tovább. Valahogy úgy, ahogy Indonéziát először képzelték el a kora 20. századi Holland Kelet-India rasszista struktúráiban, most egy magzatnyi „iriáni” nemzeti közösség jelent meg, a 141. hosszúsági fok, illetve a szomszédos Észak- és Dél-Molukka tartományok között. Amikor e közösség legjelentősebb és legvonzóbb szószólóját, Arnold Apot az állam 1984-ben meggyilkoltatta, épp egy olyan állami alapítású múzeum kurátora volt, amelyet az „iriáni” (tartományi) kultúrának szántak.

A MÚZEUM

Ap munkája és meggyilkolása között egyáltalán nem véletlenszerű a kapcsolat, hiszen mind a múzeum, mind a muzealizáló elképzelés mélységesen politikai indíttatású. Ap múzeumát a távoli Jakarta hozta létre, ami annak jele, hogy Indonézia új nemzetállama mennyit tanult közvetlen ösétől, a gyarmati Holland Kelet-Indiától. A múzeumok jelenlegi tömeges terjedése egész Délkelet-Ázsiában arra utal, hogy a politikai örökség általános átvétele zajlik. E folyamat megértéséhez annak az új, 19. századi gyarmati régészetnek a vizsgálata szükséges, amely lehetővé tette ezeknek a múzeumoknak a kialakulását.

²⁵ OSBORNE, *Indonesia's Secret War*, 2.

²⁶ Ld. e kötet 113–114. oldalán.

²⁷ Ennek a legnyilvánvalóbb jele, hogy az Indonézia-ellenes nemzeti gerilla szervezet elnevezése, Organisasi Papua Merdeka (OPM) indonéz szavakból áll össze.

A 19. század elejéig Délkelet-Ázsia gyarmatosító urai vajmi kevés érdeklődést mutatnak a meghódított civilizációk régi műemlékei iránt. Thomas Stamford Raffles, William Jones Kalkuttájának vészjósló küldötte volt az első jelentős gyarmati hivatalnok, aki azon túl, hogy óriási magángyűjteményt állított össze a helyi *objet d'art*-okból, történetüket is szisztematikusan tanulmányozta.²⁸ Ezt követően Borobudur, Angkor, Pagan és a többi ősi lelőhely letűnt dicsőségét egyre gyorsabban ásták elő, tisztították meg az őserdőtől, mérték fel, fényképezték le, építették újjá, kerítették le, elemezték, illetve állították ki.²⁹ A gyarmati régészeti szolgálatok erőteljes és megbecsült intézmények lettek, amelyek néhány kivételesen hatékony tudós-hivatalnokot állítottak csatasorba.³⁰

Annak vizsgálata, hogy mi történt és miért, nagyon messzire vinne bennünket témánktól. Talán elég itt megfogalmaznunk azt a feltételezést, hogy a változás összefüggésben van a két nagy Kelet-indiai Társaság kereskedelmi-gyarmatosító berendezkedésének bukásával és az igazi modern, az anyaországgal közvetlen kapcsolatban álló

²⁸ 1811-ben a Kelet-Indiai Társaság erői minden holland birtokot elfoglaltak az Indiákon (Napóleon egy évvel korábban csatolta Hollandiát Franciaországhoz). Raffles 1815-ig volt Jáva ura. Vaskos, *Jáva története* című műve 1817-ben jelent meg, két évvel azelőtt, hogy megalapította Szingapúrt.

²⁹ A világ legnagyobb, borobuduri buddhista sztúpájának múzeummal alakítása jól példázza ezt a folyamatot. A Raffles-féle kormányzat 1814-ben „fedezte fel”, illetve ásta elő a dzsungelből. 1845-ben Schaefer, önjelölt német művész és kalandor meggyőzte a batáviai holland kormányt, hogy finanszírozza az első dagerrotípiák elkészítését. 1851-ben Batávia F. C. Wilsen kultúrmérnök vezetésével egy csapat közhivatalnokot küldött a helyszínre, hogy szisztematikusan felmérje a domborműveket, és teljes, „tudományos” litográfia-sorozatot készítsen róluk. 1874-ben Dr. C. Leemans, a leideni Régiségek Múzeumának igazgatója a Gyarmatügyi Minisztérium felkérésére kiadta az első fontos tudományos monográfiát; főleg a Wilsen-féle könyvismertetőkre támaszkodott, ő maga sosem járt a helyszínen. Az 1880-as években Cephas, hivatásos fényképész készítette el az első modern, átfogó fényképeszteti felmérést. 1901-ben a gyarmati kormányzat egy *Oudeheidkundige Commissie*-t (Régiségügyi Bizottságot) hozott létre. 1907 és 1911 között a Bizottság a sztúpát állami költségen teljes egészében felújította egy Van Erp kultúrmérnök vezette csapattal. Sikérének kétségtelen elismeréseként a Bizottságot 1913-ban *Oudeheidkundige Dienst*-té (Régiségügyi Hivatallá) nevezték át, amely a gyarmati korszak végéig kifogástalan állapotban tartotta a sztúpát. Ld. LEEMANS, C., *Boro-Boudor*, Leiden, Brill, 1874, ii–lv; valamint KROM, N. J., *Inleiding tot de Hindoe-Javaansche Kunst*, I., The Hague, Nijhoff, 1923, I. fejezet.

³⁰ Groslier idézi Curzon alkirálynak (1899–1905), a régiségek megszállottjának és az Indiai Régészeti Felmérés „motorjának” tanulságos gondolatait: „Egyaránt a mi feladatunk, hogy kiássuk, felfedezzük, osztályozzuk, reprodukáljuk és leírjuk, másoljuk és megfejtjük, élvezzük és megőrizzük.” (Foucault sem mondhatta volna jobban.) 1899-ben megalapították – az ekkoriban Brit Indiához tartozó – Burmai Régészeti Osztályt és hamarosan megindult Pagan felújítása. Az előző évben hozták létre Saigonban az École Française d'Extrême-Orient-t, amit szinte azonnal követett az Indokínai Múzeumok és Történelmi Műemlékek Igazgatósága. Rögtön azután, hogy a franciák 1907-ben elhódították Siemreapot és Battambangot Sziámtól, megalapították az Angkora Védő Intézetet, hogy curzonizálja Délkelet-Ázsia leginkább lélegzetelállító régi műemlékeit. Ld. GROSLIER, Bernard Philippe, *Indochina*, Cleveland – New York, The World Publishing Company, 1966, 155–157, 174–177. Mint korábban említettük, a holland gyarmati Régiségügyi Bizottságot 1901-ben alapították. A dátumok egybeesése – 1899, 1898, 1901 – nemcsak azt az elkövettséget mutatja, amellyel a versengő gyarmati hatalmak egymást figyelték, hanem az imperializmusnak a századfordulón jelentkező új áramát is. Ahogy az várható volt, a független Sziám lassabban zárkózott fel a többiek mellé. A Régészeti Szolgálatot csak 1924-ben, a Nemzeti Múzeumot pedig 1926-ban hozta létre. Ld. HIGHAM, Charles, *The Archeology of Mainland Southeast Asia*, New York – Cambridge, Cambridge University Press, 1989, 25.

gyarmat felemelkedésével.³¹ A gyarmati állam tekintélye ezért közvetlenül kötődött felettes hazájához. Szembeötlő, hogy milyen komolyan elkötelezett régészeti erőfeszítéseket tettek a látványos műemlékek restaurálására (és hogy hogyan kezdték ezeket a műemlékeket a nagyközönség és a közművelődés részére készített térképeken ábrázolni: egyfajta halottösszeírás indult meg.) Ez a figyelem kétségtelenül azt is visszatükrözte, hogy a Kelet általában divatba jött. Az igen jelentős kiadások alapján azonban gyaníthatjuk, hogy az államnak saját, nem tudományos érdekei is voltak. Három ilyen azonnal adja magát, és közülük minden bizonnyal az utolsó a legfontosabb.

Először is, a régészeti hullám időzítése egybeesik az állam oktatáspolitikája körül zajló politikai küzdelmekkel.³² A „haladók” – akár gyarmatosítók, akár bennszülöttek – számottevő befektetéseket sürgettek a modern oktatásban. Velük szemben sorakoztak fel a konzervatívok, akik az ilyen oktatás hosszú távú következményeitől tartva, jobb szerették volna, ha a bennszülöttek bennszülöttek maradnak. Ebből a szempontból a régészeti helyreállítások, amelyeket hamarosan hagyományos irodalmi szövegek kiadása is követett, felfoghatóak egyfajta konzervatív oktatási programként, amely ürügyként is szolgálhatott a haladók részéről érkező nyomással szembeni ellenállásra. Másodszor, a helyreállítások hivatalos ideológiai programja a műemlékek alkotóit és a gyarmati bennszülötteket mindig egyfajta hierarchiában láttatta. Bizonyos esetekben, például Holland Kelet-Indiában az 1930-as évekig az az elgondolás vált elfogadottá, hogy az eredeti alkotók valójában nem ugyanahhoz a „fajhoz” tartoztak, mint a bennszülöttek (hanem valójában „indiai” bevándorlók voltak).³³ Más esetekben, mint például Burmában, olyan, évszázados degenerálódást képzeltek el, melynek eredményeként a kortárs bennszülöttek már képtelenek feltételezett őseik eredményeire. Ebben a megvilágításban a helyreállított műemlékek, a környező vidék nyomorával szembeállítva, azt üzenték a bennszülötteknek: ittlétünk ténye igazolja, hogy régóta képtelenek vagytok, illetve sosem voltatok képesek a dicsőségre és önmagatok irányítására.

A harmadik ok mélyebbre, és a térképhez közelebb vezet. Korábban, a „történelmi térkép” tárgyalásánál láttuk, hogy a gyarmati kormányzatok – eredetileg a jogszerűség

³¹ A VOC-t 1799-ben számolták fel csődeljárással. A Holland Kelet-India gyarmata ugyanakkor 1815-től létezett, amikor a Szent Szövetség visszaállította Hollandia függetlenségét, és I. (Orániai) Vilmost helyezte a holland trónra, amit Napóleon és nyájas fivére, Lajos talált ki 1806-ban. A Brit Kelet-indiai Társaság az 1857-es nagy indiai felkelésig fennmaradt.

³² Az Oudheidkundige Commissie-t ugyanaz a kormányzat alapította meg (1901-ben), amelyik meghirdette új „erkölcsös politikáját” az Indiák számára, azt a politikát, amely első alkalommal célozta meg egy nyugati típusú oktatási rendszer kiépítését jelentős számú gyarmati lakos számára. Paul Doumer fő-kormányzó (1897–1902) egyaránt létrehozta az Indokínai Múzeumok és Történelmi Műemlékek Igazgatóságát és a gyarmat modern oktatásügyi apparátusát. Burmában a közép- és felsőfokú oktatás látványos bővülése, amely 1900 és 1940 között a középfokú oktatásban részesülő diákoknak 27 401-ről 233 543-ra való megnyolcszorosodásával, a főiskolásoknak pedig 115-ről 2365-re való meghúszszorosodásával járt együtt – ugyanakkor indult meg, amikor működésbe lépett a Burmai Régészeti Osztály. Ld. TAYLOR, Robert H., *The State of Burma*, London, C. Hurst & Co., 1987, 114.

³³ Az ilyenfajta gondolkodás hat a konzervatív thai értelmiségiekre, régészekre és hivatalnokokra, akik mai napig rendületlenül a misztikus khom népnek tulajdonítják Angkora, amely nyom nélkül kihalt, és semmi kapcsolatban nem áll a mai megvetett kambodzsaiakkal.

elég nyilvánvaló machiavelliánus okaiból kifolyólag – hogyan kezdték magukat összekapcsolni a régiségekkel és a hódítással egyaránt. Az idő múlásával azonban egyre kevésbé hangoztatták durva nyíltsággal a hódító jogát, és egyre több erőfeszítést tettek, hogy örökségük jogosságát alternatív módon igazolják. Egyre több európai született Délkelet-Ázsiában, és szerették volna azt otthonukká tenni. Az egyre jobban a turizmushoz kötődő műemléki régészet lehetővé tette az állam számára, hogy egy egyetemmesített, de ugyanakkor helyi Hagyomány öröként tűnjön fel. A régi szent helyeket integrálták a gyarmat térképébe, ősi tekintélyük (amit, ha – nem ritkán – elveszett, az állam megpróbált helyreállítani) pedig rávetült a térkép készítőire. Ezt az ellentmondásos helyzetet jól mutatja az a tény, hogy a helyreállított műemlékek körül gyakran elegánsan rendezett gyept és körelező, dátumokkal kiegészített, lépten-nyomon elhelyezett magyarázó táblákat találunk. Ráadásul a műemléket körbejáró turista kivételével mindenkit kizárnak a helyszínről (amennyire csak lehet, távol tartják a vallási szertartásokat és a zárandoklatokat). Az ily módon múzeumosított műemlékeket amolyan uralkodói jelvényként nyújtották át a *szekuláris* gyarmati államnak.

Ahogy fentebb megjegyeztük, ezen profán állam eszköztárának jellegzetes velejárója a végtelen reprodukálhatóság volt. Ez a reprodukálhatóság technikailag a nyomtatással és a fényképezéssel vált lehetővé, politikailag és kulturálisan pedig azáltal, hogy a vezetők maguk nem hittek a gyarmati helyszínek valós szentségében. Mindenütt egyfajta fejlődés figyelhető meg: (1) tömeges, technikailag kifinomult, fényképek tucatjaival kiegészített régészeti leírások örökítik meg az adott, jól elkülöníthető romok helyreállítását; (2) Gazdagon illusztrált könyvek jelennek meg a nagyközönség számára, amelyek példaszerű ábrákkal közlik a *gyarmat területén* helyreállított főbb helyszíneket (minél több van, annál jobb: például Holland Kelet-Indiában, ahol a hindu és buddhista kegyhelyek mellé lehet tenni a felújított muzulmán mecseteket).³⁴ Hála a nyomtatás-kapitalizmusnak, drágán ugyan, de elérhetővé válik az állami örökség egyfajta képi összeírása az állam alattvalói számára; (3) A fentebb vázolt profanizáló folyamatokkal lehetővé válik egy általános emblematizálás. A jellegzetes postabélyeg-sorozatokat, melyek tropikus madarakat, gyümölcsöket, állatvilágot – hát műemlékeket miért ne? – mutatnak be, példaértékűek ezen a szinten. De a képeslapok és az iskolai tankönyvek is ugyanezt a logikát követik. Innen pedig csak egy lépés a piac: Pagan Szálló, Borobudur Sült Csirke, és így tovább.

A régészetnek ez a típusa, mely a gépi sokszorosítás korában vált éretté, teljesen politikai jellegű volt – olyannyira mélyen járta át a politika, hogy annak szinte senki, még

³⁴ Ennek szép, megkészt példája az A. J. Bernet KEMPERS, holland tudós által írt *Ancient Indonesian Art [Ősi indonéz művészet]* (Amsterdam, van der Peet, 1959), aki magát egyébként „volt indonéziai [sic] régészeti igazgató”-ként nevezi meg. A 24–25. oldalakon találjuk a régi helyszínek elhelyezkedését mutató térképeket. Az első különösen tanulságos, mivel ellentmondást nem tűrő négyszögletű alakja (amelynek keleti határát a 141. hosszúsági fok képezi) magában foglalja a Fülöp-szigetek Mindanao szigetét éppúgy, mint a Brit Malájföldhöz tartozó Észak-Borneót, a Maláj-félszigetet és Szingapúrt. Egyikben sincs helyszín vagy megnevezés bejelölve, kivéve az egyetlen és érthetetlen „Kedah”-ot. A hindu és buddhista helyszínekről a 340. tábla után vált át a muzulmánokra.

a gyarmati állam hivatalnoki kara (amely az 1930-as évekre Délkelet-Ázsia nagy részén 90 százalékból helyi születésű volt) sem volt tudatában. Normálissá és mindennaposá vált. Az állam igazi hatalmát épp „uralkodói jelvényeinek” végtelen és mindennapi sokszorosítása fedte fel.

Valószínűleg nem meglepő, hogy a felszabadulás után az új államok, amelyek egyébként szemmel látható folyamatosságot mutattak gyarmati elődjükkel, megörökölték ezt a politikai múzeumosítást. Például 1968. november 9-én, a Kambodzsa felszabadulásának tizenötödik évfordulója alkalmából rendezett ünnepek részeként Norodom Szihanuk az angkori nagy Bajon-templom egy nagyméretű, fából és papírmásból készült mását állíttatta fel a Phnom Penh-i nemzeti sportcsarnokban.³⁵ A másolat kivételesen durva és elnagyolt volt, mégis betöltötte szerepét – az azonnali felismerhetőséget a gyarmati kori emblematizálás történetének köszönhetően. „Ó, a mi Bajonunk!” – de a francia gyarmati helyreállítók emlékéitől teljesen megtisztítva. A franciák által helyreállított Angkor-Vat, újra csak „puzzle-darab” alakban – mint a 9. fejezetben említettük – központi szimbólummá vált Szihanuk royalista, Lon Nol militarista és Pol Pot jakobinus, egymást követő rendszereinek zászlaján.

Ennél megdöbbenőbb az örökség nyilvánvaló jellege a köznép-szintjén. Ennek egyik tanulságos bizonyítéka az a nemzeti történelem eseményeit ábrázoló festmény-sorozat, amit az indonéz Oktatási Minisztérium rendelt meg az 1950-es években. A festmények rendeltetése az volt, hogy tömegméretekben nyomtassák és terjesszék őket az alsó fokú iskolarendszeren keresztül; az indonéz fiataloknak látniuk kellett osztálytermeik falán – mindenütt – országuk múltjának vizuális ábrázolását. A háttér jórészt – előre sejthetően – a 20. század eleji kommerciális művészet szentimentális-naturalista stílusát követte, az emberi alakokat pedig vagy a gyarmati kori múzeumok körképeiről vagy a népszerű *wayang orang* áltörténelmi népi színművekből vették. A sorozat legérdekesebb darabja azonban az volt, amelyik Borobudurt mutatta be a gyerekeknek. Ez a lenyűgöző műemlék az 504 Buddha-ábrázolással, az 1460 képes és 1212 díszítő kő domborművel igazából az ősi jávai szobrászat csodálatos tárháza. A körültekintő művész azonban ezt a csodát – tanulságos torzítással – a 9. századi fénykorában képzei el. A Borobudurt tökéletesen fehéren festi meg, szobornak nyoma sincs. Szépen nyírt gyept és rendezett, fasorral övezett országutak veszik körül, és *egyetlen embert sem lehet látni*.³⁶ Azt is mondhatnánk, hogy ez az üresség a kortárs muzulmán festő bizonytalanságát tükrözi az ősi buddhista valósággal szemben. Én azonban arra gyanakszom, hogy itt valójában a gyarmati régészet öntudatlan, egyenes ági leszármazottjával találkozunk: Borobudurral mint az állam uralkodói jelvényével és mint „magától értetődő” emblemmával. Egy olyan Borobudurral, amely egyre erőteljesebb jele a nemzeti önazonosságának, mivel az egyforma Borobudurok végtelen sorozatán keresztül mindenki tudatossá válik annak elhelyezkedésével kapcsolatban.

³⁵ Néhány érdekes fényképet közöl: *Kambuja*, 45 (1968. december 15.).

³⁶ Ez az érvelésem olyan anyagon alapul, amit részletesebben elemeztem a *Language and Power* című munkám 5. fejezetében.

A népszámlálás, a térkép és a múzeum tehát együttesen világítja meg, hogyan gondolkodott a kései gyarmati állam saját birtokáról. Ennek a gondolkodásnak a „láncfonala” egy totalizáló klasszifikációs rács volt, amelyet végtelen rugalmassággal lehetett alkalmazni mindarra, ami az állam valós vagy vélelmezett hatalma alatt állt: népekre, régiókra, vallásokra, nyelvekre, termékekre, műemlékekre, és így tovább. A rács hatására mindig mindenről meg lehetett mondani, hogy az ez, s nem az; hogy az ide, s nem oda tartozik. Megkötött, meghatározott, és ezért – elvben – megszámlálható volt. (A népszámlálások osztályaiban, illetve alosztályaiban szereplő komikus „egyéb” megnevezésű kategória egy ragyogó bürokratikus *trompe l'œil*-jel fedte el a valós élet anomáliáit.) A „vetülékfonal” pedig az volt, amit szerializációnak, sorozatokba rendezésnek nevezhetnénk: az a feltevés, hogy a világ sokszorosítható pluralitásokból áll. Az egyedi mindig a sorozat provizórikus képviselője volt, ezért akként is kezelték. Ezért képzelte el a gyarmati állam a kínai sorozatot korábban, mint bármelyik kínai, valamint a nacionalista sorozatot, mint bármely nacionalista.

Erré a gondolati keretre mindenkinél jobb metaforát talált a nagy indonéz regényíró, Pramudja Ananta Tur, aki a gyarmati korról szóló tetralógiája utolsó kötetének a *Rumah Kaca*, az *Üvegház* címet adta. Ez a totális átláthatóság képe; éppoly hatásos, mint Bentham Panoptikuma. A gyarmati állam ugyanis nem csak arra törekedett, hogy ellenőrzése alatt az emberi tömeg tökéletesen átlátható rendszerét teremtsen meg; ennek az „átláthatóságnak” az volt a feltétele, hogy minden és mindenki rendelkezzen egy rá jellemző sorozatszámokkal.³⁷ Az elképzelésnek ez a típusa azonban nem a semmiből lépett elő. A hajózás, a csillagászat, az időmérés, a felmérés, a fényképezés és a nyomtatás technológiáinak a terméke volt, hogy a kapitalizmus mélyben áramló erejét ne is említsük.

A térkép és a népszámlálás így együttesen hozta létre azt a nyelvtant, amely idővel lehetővé tette „Burmát” és a „burmait”, „Indonéziát” és az „indonézt”. Ezeknek a lehetőségeknek a megvalósítása – amely ma, jóval a gyarmati állam eltűnése után is elevenen lüktet – sokat köszönhet annak, ahogy a gyarmati állam a maga sajátos módján elképzelte a történelmet és a hatalmat. A régészet elképzelhetetlen vállalkozás lett volna a gyarmati kor előtti Délkelet-Ázsiában; a függetlenségét megőrző Sziám megkésve és a gyarmati államok módszerét követve vette át. A régészet „régí műemlékek” sorozatokat hozott létre, amelyek az osztályozás során „Holland Kelet-India” vagy „Brit Burma” földrajzi és demográfiai kockájába lettek besorolva. Ezekben a profán sorozatokban értelmezve minden egyes rom alkalmassá vált a megfigyelésre és a végtelen sokszorosításra. Amint a gyarmati állam régészeti szolgálata technikailag lehetővé tette, hogy feltérképezett és fényképekkel dokumentált formába rendezzék a sorozatokat, maga az állam

³⁷ Az Üvegház-féle elképzelés példaértékű rendészeti terméke – olyan terméke, amiről a volt politikai elítélt Pramudjának fájdalmas emlékei vannak – a klasszifikáló személyazonossági igazolvány, amit ma minden felnőtt indonéznek mindig magával kell hordania. Ez a személyazonossági igazolvány formailag megfelel a népszámlálásnak – egyfajta politikai népszámlálásnak felel meg, amely a „felforgató” és „áruzó” alsorozatokat külön kód alatt tartja számon. Érdemes megjegyezni, hogy az ilyen fajta népszámlálást tovább tökéletesítették a nemzeti függetlenség kivívása után.

úgy tekintett ezekre a sorozatokra mint ősei albumára, amely visszavezet a történelmi időkhöz. Sosem maga Borobudur vagy maga Pagan volt kulcsfontosságú, mivel esetükben az államnak nem volt alapvető érdeke és csak a régészetten keresztül kapcsolódott hozzájuk. A sokszorosítható *sorozatok* ugyanakkor olyan történelmi mélységességet hoztak létre, amit az állam örökösei könnyen átvehettek a gyarmatok felszabadulása után. A logikus végtermék az embléma volt – szinte mindegy, hogy „Pagan” vagy „a Fülöp-szigetek” emblémája –, amely üres, kontextusból kiragadott, vizuálisan könnyen felismerhető, és minden irányban végtelenül sokszorosítható jellegénél fogva a népszámlálást és a térképet, a lánc- és vetülékfonalat egy megszüntethetetlen ölelésbe fonta.

RÉGI ÉS ÚJ TÉR

New York, Nueva Leon, Nouvelle Orléans, Nova Lisboa, Nieuw Amsterdam. Az európaiak már a 16. században elkezdtek gyakorolni azt a furcsa szokást, hogy a távoli helyeket előbb Amerikában és Afrikában, később Ázsiában, Ausztráliában és Óceániában a szülőföldjük (ekkortól) „rég” helyneveinek „új” változatával nevezzék el. Sőt ezt a hagyományt még olyan helyek esetében is megtartották, amelyek birtokost váltottak, így Nouvelle Orléans probléma nélkül New Orleans, Nieuw Zeeland pedig New Zealand lett.

Általában nem arról van szó, hogy újdonság lett volna „újnak” elnevezni politikai vagy vallási helyszíneket. Délkelet-Ázsiában például találunk olyan, elég régi alapítású városokat, amelyeknek a nevében szerepel az „új” kifejezés: Chiangmai (Újváros), Kota Bahru (Újváros), Pekanbaru (Újpiac). Ám ezekben a nevekben az „új” mindig magában hordja a valami elmúltnak a „leszármazottja”, az „örököse” jelentést. Az „új” és a „rég” olyan időrendben helyezkedik el, amelyben az „új” mindig megidézni látszik az elmúlt kétértelmű áldását. A 16–18. századi amerikai elnevezésekben az a meglepő, hogy az „új” és a „rég” egyidejűként, a homogén, üres térben egyszerre létezőként kerül értelmezésre. Vizcaya *mellett* ott van Nueva Vizcaya, New London *mellett* London: inkább testvérek közötti versengésről van szó, mintsem öröklésről.

Ez az új, egyszerre jelenlévő újdonság történetileg csak akkor nyilvánulhat meg, ha kiterjedt embercsoportok abba a helyzetbe kerülnek, hogy úgy gondoljanak magukra mint akik *párhuzamosan* élnek más, kiterjedt embercsoportokkal, akikkel kétségkívül ugyanazon az úton járnak, még akkor is, ha sosem találkoznak. 1500 és 1800 között a hajóépítés, a hajózás, az időmeghatározás és a kartográfia terén olyan technikai találmányok felhalmozására került sor, amelyek a nyomtatás-kapitalizmus közvetítésével lehetővé tették ezt a fajta elképzelést.¹ Elgondolhatóvá vált, hogy valaki a perui felföldön, az argentin pampákon vagy „Új-Angliá kőkötőiben lakjon, és mégis úgy érezze, hogy bizonyos vidékekhez és közösségekhez kötődik, amelyek ezer mérföldekekkel távolabb, Angliában vagy az Ibériai-félszigeten találhatóak. Teljesen tudatában lehetnek

¹ A felhalmozás lázas terópontját a földrajzi hosszúság pontos meghatározásának „nemzetközi” (azaz európai) kuratálásával érte el, amiről szórakoztatóan ír LANDES, *Revolution in Time*, 9. fejezet. 1776-ban, amikor a Tizenhárom Gyarmat kinyilvánította függetlenségét, a *Gentleman's Magazine* a következő rövid gyászjelentést közölte John Harrisonról: „Igen találékony mérnök volt, [az Udvarból] 20 ezer fontos jutalmat kapott, amiért feltalálta a földrajzi hosszúságot [sic].”

a közös nyelvnek, a közös vallásos hitnek (más-más szinten), a közös szokásoknak és hagyományoknak anélkül, hogy különösebben elvárták volna, hogy valaha is találkozzanak egymással.²–

Ahhoz, hogy ez a párhuzamosság vagy egyidejűség ne csak megjelenjen, de meghatározó politikai következményekkel is járjon, szükséges volt, hogy a párhuzamos csoportok között nagy legyen a távolság, valamint hogy az újabbik jelentős méretű, végleg letelepedett, illetve a régebbinek szigorúan alávetett legyen. Ezek a feltételek soha nem látott formában teljesültek az amerikai kontinens esetében. Először is, az Atlanti-óceán óriási kiterjedése, illetve a két partján tökéletesen eltérő földrajzi körülmények lehetetlenné tették a lakosságnak azt a fajta fokozatos beolvasztását egy nagyobb politikai és kulturális egységbe, ami a *Las Españákból Españát* csinált, Skóciát pedig becsatolta az Egyesült Királyságba. Másodsor, ahogy a 4. fejezetben említettük, az európaiak bevándorlása az amerikai földrészre megdöbbentő méreteket öltött. A spanyol Bourbonok nyugati birodalmának 16,9 millió lakosából nem kevesebb mint 3,2 millió volt „fehér” (amiből csak 150 ezer volt *peninsular*) a 18. század végére.³ Ennek a bevándorló közösségnek a jelentős mérete, s nem kevésbé a meghatározó katonai, gazdasági és technikai hatalma a bennszülött lakosság felett, biztosította, hogy fennmaradjon a közösség kulturális-koherenciája és helyi politikai-tekintélye.⁴ Harmadsor, a birodalom anyaországa olyan hathatós hivatali és ideológiai apparátussal rendelkezett, amely évszázadokra lehetővé tette, hogy akaratát elfogadtassa a kreolokkal. (Ha csak ennek óriási logisztikai nehézségeire gondolunk, akkor igazán lenyűgöző, hogy London és Madrid milyen hosszú ideig volt képes ellenforradalmi háborút vívni az amerikai lázadó telepeseikkel.)

² Ennek a tudatnak a kései ázsiai elterjedésére kiváló példát találunk Pramudja Ananta Tur nagy történelmi regényének, a *Bumi Manusidnak* (*Az emberiség Földje*) kezdő oldalain. A fiatal nemzeti hős abban leli örömét, hogy ugyanaznap, 1880. augusztus 31-én született, mint a későbbi Wilhelmina királynő. „De amíg az én szigetemet az éjszaka sötéte borította, az ő hazája napfényben fürdött; és ha a hazáját a fekete éjszaka ölelte, akkor szigetem az Egyenlítőn delelő nap fényében ragyogott.” (4.)

³ Mondanunk sem kell, hogy a „fehér” olyan jogi kategóriát jelentett, amelyről egyértelmű, hogy összetett társadalmi valóságokat foglalt magában. Ahogy maga a Felszabadító írta: „Mi a spanyol ragadozók hitvány leszármazottai vagyunk, akik azért jöttek Amerikába, hogy annak vérért véve elfehéressék és szaporodjanak az áldozataikkal. Később ezeknek a nászoknak a törvénytelen utódai egyesültek az Afrikából behurcolt rabszolgák utódaival.” Kiemelés tőlem. LYNCH, *The Spanish-American Revolution*, 249. Ezt a *criollismót* olvasva vigyáznunk kell, ha bármit is „örök európainak” gondolnánk megítélni. Emlékezzünk csak azokra az elkötelezetten buddhista-szingaléz Da Souzákra, azokra a jámboran katolikus Flores-szigeti Da Silvákra, és azokra a cinikusan katolikus manilai Sorianoókra, akik minden probléma nélkül jásszák társadalmi, gazdasági és kulturális szerepüket a mai Ceylonban, Indonéziában és a Fülöp-szigeteken! Ez hozzásegít annak a felismeréséhez, hogy megfelelő körülmények között az európaiak finoman beolvadhatnak nem európai kultúrákba.

⁴ Vessük össze az óriási afrikai bevándorló népességgel! A rabszolgaság durva mechanizmusa nemcsak politikai és kulturális fragmentálódást eredményezett, hanem annak is nagyon gyorsan előírta a lehetőségét, hogy a venezuelai és a nyugat-afrikai fekete közösségek párhuzamos úrvonalon haladva képzeldék el egymást.

A mindezekből a körülményekből fakadó újdonság akkor válik nyilvánvalóvá, ha összehasonlítjuk őket a nagy (és többé-kevésbé egy időben zajló) kínai és arab bevándorlással Délkelet-Ázsiába és Kelet-Afrikába. Ezeket a bevándorlásokat ritkán „tervezte meg” valami birodalom, és még ritkábban vezettek stabil alárendeltségi viszonyhoz. A kínaiak esetében az egyetlen távoli párhuzam azokkal a sorozatos rendkívüli utazásokkal vonható, amelyeket a 15. század elején Cseng-ho, a zseniális eunuch admirális vezetett az Indiai-óceánon át. Jung-lo császár utasítására hajtották végre ezeket a merész vállalkozásokat, hogy megerősítsék az Udvar monopóliumát a Délkelet-Ázsiával és a nyugatabbra fekvő területekkel folyó külkereskedelemben a kínai magánkereskedők fosztogatásaival szemben.⁵ A század közepére nyilvánvalóvá vált ennek a politikának a kudarca; ennek hatására a Ming uralkodók letettek a tengeri kalandokról, és mindent elkövettek, hogy megakadályozzák az elvándorlást a Középső Birodalomból. Amikor 1645-ben Dél-Kína a mandzsuk kezére került, jelentős menekültáradat indult Délkelet-Ázsia felé: azok vándoroltak ki, akik számára elképzelhetetlen volt, hogy bármiféle politikai kapcsolatot tartsanak fenn az új uralkodóházzal. Az ezután következő, Csing politika ebben a kérdésben lényegében nem különbözött a kései Ming politikától. 1712-ben például Kang-hsi császár rendelettel tiltott meg mindenfajta kereskedést Délkelet-Ázsiával, és kinyilvánította, hogy kormánya „minden külföldi kormányt arra kér, toloncolják haza a külföldön tartózkodó kínaiakat, hogy hazájukban kivégezhessék őket”.⁶ A tengerentúli kivándorlás utolsó nagy hulláma a 19. században következett be, amikor a dinasztia szétesett, és óriási igény támadt a képzetlen kínai munkaerő iránt Délkelet-Ázsiában és Sziámban. Mivel politikai értelemben gyakorlatilag minden kivándorló elszakadt Pekingtől, valamint írástudatlan, egymást nyelviileg kölcsönösen nem értő emberek voltak, vagy a helyi kultúrákba olvadtak bele többé-kevésbé, vagy tudatosan alárendelték magukat a terjeszkedő európaiaknak.⁷

Ami az arabokat illeti, az ő kivándorlásuk jórészt Hadramautból eredt, amely sosem vált igazi birodalommá az Oszmán és a Mogul Birodalom korában. Vállalkozó egyének megtalálhatták a módját, hogy helyi hercegségeket alapítsanak, mint az a kereskedő, aki Nyugat-Borneón létrehozta a Pontianak Királyságot 1772-ben; de helyben házasodott, gyorsan feladta „arab mivoltát”, talán még muzulmán vallását is, és a Délkelet-Ázsiában terjeszkedő Holland és Angol Birodalom, s nem pedig valamely közel-keleti hatalom alárendeltje lett. 1832-ben Szajjid Szaid, Muszkat ura erős bázist hozott létre a kelet-afrikai partoknál és Zanzibár szigetén telepedett le, amit virágzó szegfűszegtermelő gazdaság központjává tett. A britek azonban katonai erővel kényszer-

⁵ Ld. WOLTERS, O. W., *The Fall of Srivijaya in Malay History*, Ithaca, Cornell University Press, 1970, C melléklet.

⁶ Idézi: SKINNER, G. William, *Chinese Society in Thailand*, Ithaca, Cornell University Press, 1957, 15–16.

⁷ A tengerentúli kínai közösségek elég nagyra duzzadtak ahhoz, hogy erős európai üldözési mániát gerjesszenek a 18. század közepéig, amikor végre abbamaradtak a nyugatiak dühödt kínaiellenes pogromjai. Ezt követően átadták a bennszülött lakosságnak ezt a szegényteljes hagyományt.

⁸ A mai Jemen déli része – *A föld*.

ítették rá, hogy elvágja a Muszkathoz fűződő szálait.⁸ Így sem az araboknak, sem a kínaiaknak nem sikerült koherens, gazdag, öntudatosan kreol, a nagy birodalmi központnak alárendelt közösségeket alapítaniuk annak ellenére, hogy nagy számban keltek át a tengeren a nyugati-európai gyarmatosítás évszázadaival többé-kevésbé megegyező időszakban. Ezért a világ sosem látta Új-Bászrák vagy Új-Vuhanok születését.

Az amerikai kontinens fentebb vázolt kettőssége és ennek okai segítenek megmagyarázni, hogy a nacionalizmus miért az Újvilágban, és nem az Óvilágban jelentkezett először.⁹ Rávilágítanak az Újvilágban 1776 és 1825 között dúló forradalmi harcok két jellegzetességére is. Egyrészt, egyetlen kreol forradalmár sem ábrándozott arról, hogy egységben tarthatná a birodalmat, miközben átrendezi annak belső hatalmi viszonyait, és a birodalmi fővárost Európából Amerikába áthelyezve megfordítja az alárendeltség korábbi irányát.¹⁰ Más szóval, nem az volt a cél, hogy Új-London kövesse, felváltsa, vagy elpusztítsa Ó-London, hanem hogy megőrizze a folyamatos párhuzamosságot. (Hogy mennyire új volt ez a fajta gondolkodás, levezethető a történelem korábbi birodalmainak hanyatlásából, amikor gyakran ábrándoztak arról, hogy lecserélik a régi központot.) Másrészt annak ellenére, hogy ezek a háborúk rengeteg szenvedéssel jártak és nagy kegyetlenség jellemezte őket, furcsa módon nem volt nagy a tétjük. Sem az észak-, sem a dél-amerikai kreolokat nem fenyegette a fizikai megsemmisítés vagy a rabszolgasorba vetés, mint oly sok népet, mely az európai imperializmus pusztító gépezetének útjába került. Végére is mindannyian „fehérek”, keresztények, és spanyol- vagy angolajkúak voltak; emellett az anyaországnak közvetítőkként is szüksége volt rájuk, amennyiben a nyugati birtokok gazdasági forrásai megmaradnak európai ellenőrzés alatt. Ezért aztán ők alkották az egyetlen jelentős Európán kívüli, de Európának alávetett csoportot, amelynek ugyanakkor nem kellett elkeseredetten félnie az európaiaktól. Bármilyen elkeseredettek voltak is a forradalmi harcok, mégis békítőleg hatott, hogy rokonok között dúltak.¹¹ Ez a rokoni viszony biztosította, hogy a korábbi anyaországok és az új nemzetek a keserű szájíz időszakának elmúltával szoros kulturális, és néha politikai, illetve gazdasági kapcsolatokat létesíthettek újra egymással.

⁸ Lásd HODGSON, Marshall G., *The Venture of Islam*, III., Chicago, Chicago University Press, 1974, 233–235.

⁹ Az Európa-központúság elmélyült jellegének döbbenetes jele, hogy oly sok európai tudós kitart a bizonyítékok ellenére amellett, hogy a nacionalizmus európai találmány.

¹⁰ Emlékezzünk meg azonban Brazília ironikus esetéről! 1808-ban VI. János portugál király Rio de Janeiroba menekült Napóleon seregei elől. Bár Wellington 1811-re kiűzte a franciákat, az emigráns uralkodó az otthoni republikánus lázongástól tartva 1822-ig Dél-Amerikában maradt, így 1808 és 1822 között Rio volt az Angolától Mozambikig, Makaóig és Kelet-Timorig terjedő világbirodalom székhelye. Ebben a birodalomban ugyanakkor egy európai és nem egy amerikai uralkodott.

¹¹ Kétségtől ez ösztönözte a Felszabadítót arra, hogy egy adott pillanatban kijelentse, hogy „egy néger, azaz rabszolgafelkelés ezerszer rosszabb, mint egy spanyol invázió”. (Ld. az 53. oldalt.) Egy rabszolgafelkelés – siker esetén – a kreolok fizikai megsemmisítéséhez vezethetett volna.

Míg az Újvilág kreoljai számára a fentebb tárgyalt fura helységnevek képletesen azt az egyre erősödő képességüket mutatták, hogy az európai közösségekkel *párhuzamosnak és összehasonlíthatónak* képzeljék el magukat, addig a 18. század utolsó negyedének rendkívüli eseményei elég gyorsan egy teljesen új értelemmel ruházták fel ezt az újdonságot. Ezen események közül az első minden bizonnyal a Tizenhárom Gyarmat függetlenségének kinyilvánítása volt 1776-ban, illetve annak sikeres katonai megvédése a rákövetkező években. Ezt a függetlenséget, valamint azt a tényt, hogy *ez köztársasági függetlenség*, úgy élték meg, mint ami teljesen előzmény nélkül való, de egyúttal – ha egyszer már létrejött – tökéletesen ésszerű. Így amikor a történelem lehetővé tette, hogy 1811-ben a venezuelai forradalmárok megszövegezzék az Első Venezuelai Köztársaság alkotmányát, semmi szolgait nem láttak abban, hogy változatlan formában vegyenek át részeket az Amerikai Egyesült Államok alkotmányából.¹² Ugyanis az, amit a philadelphiaiak leírtak, a venezuelaiak szemében nem valamiféle észak-amerikai szöveg volt, hanem olyasvalami, aminek egyetemes igazsága és értéke van. Nem sokkal ezután, 1789-ban, az Újvilág robbanása *párhuzamra* talált az Óvilágban a francia forradalom vulkánkitörésében.¹³

Ma nehéz újra létrehozni képzeletünkben azt az életkörülményt, amelyben a nemzetet vadonatúj dolognak érezték. De abban a korban így volt. Az 1776-os Függetlenségi Nyilatkozat egyáltalán nem hivatkozik Kolumbusz Kristófra, Roanokéra vagy a Zarándok Atyákra, kísérletet sem tesz arra, hogy „történelmileg” igazolja a függetlenséget abban az értelemben, hogy rávilágítana az amerikai nép ősi voltára. Elcsodálkozunk azon, hogy az amerikai népet valójában nem is említik. Megjelent a múlttal való gyökeres szakítás mélységes érzése – „a történelem folytonosságának robbanásszerű hasadása” – és gyorsan terjedt. Semmi nem példázza jobban ezt a megérzést, mint a Nemzeti Konvent 1793. október 5-i határozata, amely megszüntette a több évszázados keresztény naptárat és egy új világműszakot vezetett be az Első Év meghirdetésével, amely az *ancien régime* eltörlésének és a Köztársaság kihirdetésének az 1792. szeptember 22-i napjával vette kezdetét.¹⁴ (Egyetlen későbbi forradalom sem vetette ilyen magasztosan bizalmát az újdonságba, nem utolsó sorban azért, mert a francia forradalomra mindig úgy tekintettek, mint az elődjükre.)

Az újdonság ezen mélységes érzetéből jön a *nuestra santa revolución* [a mi szent forradalmunk], ez a gyönyörű neologizmus, amelyet José María Morelos y Pavón (a Mexikói Köztársaság 1813-as kikiáltója) alkotott meg, nem sokkal azelőtt, hogy a spanyolok

¹² Ld. MASUR, *Simón Bolívar*, 131.

¹³ A francia forradalmat aztán egy újvilági *párhuzam* követte: a Toussaint L'Ouverture-féle 1791-es felkelés kitörése, ami 1806-ra oda vezetett, hogy Haiti korábbi rabszolgái megteremtették a nyugati félteke második független köztársaságát.

¹⁴ A fiatal Wordsworth Franciaországban tartózkodott 1791–1792-ben, és később, a *The Prelude* [Az előjáték] című versében írta ezeket a híres megemlékező sorokat: „Gyönyör volt azt a hajnalt megélni, / Ifjúként pedig maga a menny!” Kiemelés tőlem.

kivégezték.¹⁵ Ebből jött San Martín 1821-es dekrétuma, amely szerint „*a jövőben az őslakosokat nem indiánoknak vagy bennszülötteknek fogják nevezni; Peru gyermekei és állampolgárai ők és peruiakként lesznek ismertek*”.¹⁶ Ez a mondat azt teszi az „indianokkal” és/vagy a „bennszülöttekkel”, amit a párizsi Konvent a keresztény naptárral – eltörli a régi megnevezést, melyhez az idők során szegény tapadt, és egy teljesen új korszakot vezet be. Így a „peruiak” és az „Első Év” retorikailag egy mélységes szakítást jelez a fennálló világgal.

A dolgok azonban nem maradhattak sokáig így – pontosan azok miatt az okok miatt, amelyek először a szakítás érzéséhez vezettek. A 18. század utolsó negyedében csak maga Nagy-Britannia 150–200 ezer órát gyártott évente, sokat exportra. A teljes európai termelés valószínűleg évi 500 ezer darabra becsülhető.¹⁷ A sorozatban nyomtatott napilap ekkorra már a városi civilizáció ismerős része volt. Akárcsak a regény, amely megragadta az üres és homogén időben egyszerre zajló események bemutatásának látványos lehetőségeit.¹⁸ A kozmikus időmérésről, mely érthetővé tette az óceánokon átívelő, egyidejű párba állításokat, egyre inkább azt érezték, hogy a társadalmi kauzalitásnak egy teljességgel evilági, *szériális* nézőpontjával jár együtt; a világ ilyen értelemmel pedig már gyorsan fejtette ki egyre erősödő hatását a nyugati képzeletre. Így aztán érthető, hogy két évtized sem telt el az Első Év kihirdetése után, amikor megalapították a Történelem első tudományos tanszékeit – 1810-ben a Berliini Egyetemen, 1812-ben pedig Napóleon Sorbonne-ján. A 19. század második negyedére a Történelem formailag megalapozott „diszciplínává” vált, és létrehozta saját szakfolyóiratainak szerteágazó sorozatát.¹⁹ Az Első Év igen gyorsan kialakította az 1792-vel kezdődő időszámítást, az 1776-os és 1789-es forradalmi töréspontok pedig a történelmi sorozatokba beágyazódva jelentek meg, azaz *úgy, mint történelmi előképek és modellek*.²⁰

Az Európában 1815 és 1850 között kialakult nemzeti mozgalmakhoz kapcsolódó, „másodgenerációnak” nevezhető nemzedék tagjainak, valamint az amerikai független nemzetállamokat megöröklő nemzedék számára így már nem volt lehetséges, hogy újradlje forradalmi elődeinek „szép és gondtalan első mámorát”. Eltérő okokból és eltérő

¹⁵ LYNCH, *The Spanish-American Revolutions*, 314–315.

¹⁶ Ld. a hivatkozást a 4. fejezetben.

¹⁷ LANDES, *Revolution in Time*, 230–231, 442–443.

¹⁸ Ld. e kötet 2. fejezetét.

¹⁹ Ezt az átalakulást szakszerűen mutatja be WHITE, Hayden, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1973, 135–143.

²⁰ Ez az időszámítás azonban más volt. Bármennyire meggyengült is a felvilágosult körökben, a keresztény időszámítás (A.D., Kr.u.) a szakadás előtt megőrizte teológiai auráját, amely a középkori latinból sugárzott rá. Az *Anno Domini* az örökkévalónak a világi időbe való betelhelemi behatolására emlékeztetett. A szakadást követően lerövidítették az A.D. monogramra, és az (angol) köznyelvben kiegészítették a B.C., Krisztus előtt, rövidítéssel, amely egy szériális kozmológiájú történelmet jelölt ki (amiből a geológia új tudománya kiemelkedően hozzájárult). Már csak azzal is felbecsülhetjük azt a hatalmas szakadékok, ami az *Anno Domini* és az A.D./B.C. között tátongott, ha figyelembe vesszük, hogy a mai napig sem a buddhista, sem a muzulmán világ nem képzel el egyetlen korszakot sem úgy, hogy „Gautama Buddha előtt”, vagy „a Hidzra előtt”. Mindkettő kényelmetlenül viszonyul a B.C. idegen monogramjához.

következményekkel ugyan, de mindkét csoport *genealogikusan* kezdte olvasni a nacionalizmust, úgy, mint egy szériális folytonosság történeti hagyományának a kifejeződését.

Európában az új nemzeti mozgalmak szinte azonnal úgy kezdték magukat elképzelni, mintha „álomból ébrednének”; ez a toposz tökéletesen idegen volt az amerikai földrészen. A fiatal görög nacionalista, Adamantiosz Koraisz már 1803-ban így szól együtt érző párizsi közönségéhez (ahogy az 5. fejezetben is láttuk): „*Először* veszi szemügyre a [görög] nemzet tudatlanságának visszataszító látványát, és *beleremeg*, ahogy felméri azt a távolságot, mely elválasztja őseinek dicsőségétől.” Itt az Új Időből a Régibe való átmenet tökéletes példáját találjuk. Az „*először*” még 1776 és 1789 szakadásait visszhangozza, ám Koraisz kedves tekintetét nem San Martín jövője felé fordítja, hanem – remegve – vissza, ősei dicsősége felé. Nem telik sok időbe, hogy elenyésszen ez a lelkesítő kettősség, és átadja helyét egy kronológiailag mérhető, A.D., Kr.u.-típusú álomból való „folyamatos” ébredés modelljének: az őseredeti lényeghez való garantált visszatéréshez.

Kétségtelen, hogy számos eltérő tényező járult hozzá ennek a toposznak a megdöbbenő népszerűségéhez.²¹ Jelen céljaink szempontjából elég, ha csak kettőt említek. *Először*, a toposz számolt annak a párhuzamosságnak az érzésével, amelyből az amerikai nemzeti mozgalmak születtek, s amely nagyban felerősödött Európában az amerikai nemzeti forradalmak sikereivel. Ez magyarázni látszott, hogy miért olyan nyilvánvaló, hogy a nemzeti mozgalmak furcsamód *később* ütötték fel a fejüket a civilizált Óvilágban, mint a *barbár Újban*.²² A kései ébredés olvasataként a toposz – még akkor is, ha ezt az ébredést távolról idézték elő –, hatalmas ősi kort tárt fel a korszakos szunnyadás mögött. Másodszer, a toposz alapvető metaforikus kapcsolatot teremtett az új európai nacionalizmusok és a nyelv között. Ahogy korábban megfigyeltük, a 19. századi Európa főbb államai óriási, többnyelvű politikai egységek voltak, amelyek határai szinte sosem estek egybe a nyelvi közösségekkel. Írástudóik legtöbbször örökül kapra a középkorból azt a szokást, hogy bizonyos nyelvekre – ha már nem a latinra, akkor a franciára, az angolra, a spanyolra vagy a németre – úgy gondoljon, mint a civilizáció nyelveire. A gazdag 18. századi holland polgárok büszkéek voltak arra, hogy otthon csak franciául beszéltek; a német volt a művelődés nyelve a cári birodalom nyugati felének nagy részén, valamint nem kevésbé Csehország „csehek” lakta részén. A 18. század végéig senki nem úgy gondolt ezekre a nyelvekre, mint valamely területileg meghatározott csoport tulajdonára. De nem sokkal ezután – a 3. fejezetben felvázolt okokból kifolyólag – a „civilizálatlan” köznyelvek politikailag hasonló módra kezdtek működni, mint korábban az Atlanti-óceán: „elválasztották” az alávetett nemzeti közösségeket a régi dinasztikus birodalmaktól. És mivel a legtöbb európai népi nemzeti mozgalom élén olyan írástudók álltak,

²¹ Még 1951-ben is így írt Lintong Mulia SITORUS, a jóeszű indonéz szocialista: „A 19. század végéig a színes bőrű népek mély álomba merültek, míg a fehérnek minden területen szorgosan dolgoztak.” *Sedjarah Pergerakan Kebangsaan Indonesia* [Az indonéz nemzeti mozgalom története], Jakarta, Pustaka Rakjat, 1951, 5.

²² Azt is mondhatná valaki, hogy európai szemmel nézve ezek a forradalmak voltak az első igazán fontos politikai események az Atlanti-óceán túlsópartján.

akik gyakran *nem voltak hozzászokva* ezeknek a nyelveknek a használatához, meg kellett magyarázniuk ezt az anomáliát. Az „*alvásnál*” semmi nem tűnt jobbnak, mivel ez lehetővé tette a cseh, magyar vagy finn mivoltuk tudatára ébredő értelmiségieknek és polgároknak, hogy a cseh, magyar vagy finn nyelv, folklór és zene tanulmányozását úgy mutassák be, mint valami mélyen mindig tudottnak az „*újbóli felfedezését*”. (Ráadásul, amint a folytonosság fogalmaival kezdenek el gondolkodni a nemzetiségről, kevés dolog tűnik történetileg olyan mélyből fakadónak, mint a nyelv, amelynek képtelenség meghatározni a kezdetét.)²³

Az amerikai földrészen máshogy tették fel ezt a kérdést. Egyrészt, a nemzeti függetlenség szinte mindenütt nemzetközi elismerést nyert az 1830-as évekre. Így ez örökséggé vált, *örökségként* pedig be kellett lépnie a genealogikus sorozatokba. Az ekkor formálódó európai eszköztár azonban itt még nem teljesen állt rendelkezésre. A nyelv sosem jelentett problémát az amerikai nemzeti mozgalmakban. Mint láttuk, épp az anyaországgal közös nyelv (valamint közös vallás és közös kultúra) tette lehetővé az első nemzeti elképzelések kialakulását. Van azonban néhány érdekes eset, amelynél egyfajta „európai” gondolkodás korai munkálkodását fedezhetjük fel. Ilyen például Noah Webster 1828-as (azaz „másodgenerációs”) *American Dictionary of the English Language*-e [Az angol nyelv amerikai szótára], amely azzal a szándékkal készült, hogy egy olyan amerikai nyelvet hitelesítsen, amely nem az angol rokona. Paraguayban a guaraní nyelv használatának 18. századi jezsuita hagyománya tette lehetővé, hogy egy karakteresen nem spanyol „benszüllött” nyelv váljon *nemzeti* nyelvvé José Gaspar Rodríguez de Francia hosszú, idegengyűlölő diktátorsága (1814–1840) alatt. Egészében véve azonban minden olyan kísérlet, amely nyelvi próbált történeti mélységet adni a nemzetiségnek, áthághatatlan falakba ütközött. Intézményileg (az iskolákon, a sajtón, az adminisztratív szokásokon stb. keresztül) valójában minden kreol az európai, és nem a benszüllött amerikai nyelvekhez kötődött. Bármely túlzó hangsúlyeltolódás a nyelvi eredet felé épp azzal fenyegetett, hogy elhalványul a „függetlenség emléke”, amelynek fenntartása pedig alapvető volt.

Az Új- és az Óvilágban egyaránt felhasználható megoldást a Történelemben, vagy inkább a különleges módon összeállított Történelemben találták meg. Láttuk, milyen gyorsan követték a történelmi tanszékek alapításai az Első Évet. Nem kevésbé meglepő – ahogy Hayden White megjegyzi –, hogy az európai történetírásnak mind az öt meghatározó géniusza abban a negyedszázadnyi időszakban született, amely az időnek a Konvent általi megtörését követte: Ranke 1795-ben, Michelet 1798-ban, Tocqueville 1805-ban, Marx és Burckhardt 1818-ban.²⁴ Talán természetes, hogy az öt közül Michelet, a forradalom önjelölt történésze példázza legvilágosabban a születő nemzeti

²³ A történeti mélység ugyanakkor nem végtelen. Egy ponton az angol a normandiai franciába és az angol-szászba vész; a francia a latinba és a „germán” frankba; és így tovább. Lentebb látni fogjuk, hogyan növelték még jobban a mélységélességet.

²⁴ *Metahistory*, 140. Hegel, aki 1770-ben született, kamaszkora vége felé járt, amikor kitört a forradalom, *Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte* [Előadások a világtörténet filozófiájáról] című művét ugyanakkor csak 1837-ben, halála után hat évvel adták ki.

képzeletet, hiszen ő volt az, aki elsőként írt tudatosan a halottak *nevében*.²⁵ Az alábbi bekezdés igen jellemző:

„Igen, minden halott hagy egy kis értéket, az emléket, és kéri, hogy őrizzék azt. Azoknál, akiknek nem voltak barátai, a bírónak kell ezt megtennie. Mivel a törvény, az igazság minden feledékeny gyöngédségünknel, minden gyorsan felszáradó könnyünknel biztosabb. Ez a bíróság a Történelem. És a halottak, a római jogot idézve, azok a *miserabiles personae*, akikkel a bíróságnak törődnie kell. Hivatásom során sosem tévesztettem szem elől a történész ezen kötelességét. Sok rég elfeledett halottnak voltam a szolgálatára, és erre én magam is rá fogok szorulni. Második életre keltettem őket ... Most velünk élnek, mi pedig úgy érezzük, hogy a rokonaik, a barátaiak vagyunk. Így jön létre egy család, egy közösség az élők és a holtak között.”²⁶

Michelet itt és máshol is világosan kijelenti, hogy az általa életre keltettek semmi esetre sem véletlenszerűen választotta ki az elfeledett, névtelen holtak tömegéből. Azokról van szó, akik a Történelem során áldozataikkal lehetővé tették az 1789-es szakítást és a francia nemzet tudatos megjelenését, *még akkor is, ha felajánlásait nem ebben az értelemben tették meg az áldozatok*. 1842-ben a következőket jegyezte le ezekről a holtakról: „Szükségük van egy Ödipuszra, aki elmagyarázza nekik saját titkukat, aminek nem voltak tudatában, aki felfedi előttük, hogy mit jelentettek szavaik és tetteik, amelyeket nem értettek.”²⁷

Ilyen megfogalmazásra valószínűleg nem találunk korábbi példát. Michelet nemcsak azt jelentette ki, hogy nagyszámú névtelen halott *nevében* beszél, hanem megkérdőjelezhetetlen tekintélyével ahhoz is ragaszkodott, hogy ő tudja elmondani, amit azok „valóban” gondoltak és „valóban” akartak, mivel ők maguk azt „nem értették”. Ettől kezdve a halottak hallgatása nem jelentett akadályt legmélyebb vágyaik életre keltésében.

Ezt a logikát követve, mind több „másodgenerációs” nacionalista tanulta meg, Amerikában és máshol is, hogy olyan halott emberek „nevében” beszéljen, akikkel nem lehetett vagy nem volt tanácsos nyelvi kapcsolatot létesíteni. Ez a fordított hasbeszélés segített hozzá az öntudatos *indigenismo* kialakulásához, különösképp Dél-Amerikában, amelynek a szélén: a mexikóiak spanyolul beszéltek azoknak a prekolumbiánus „indian” civilizációknak a „nevében”, amelyek nyelvét nem értették.²⁸ Akkor jelenik meg legvilágosabban ennek az életre keltésnek a forradalmi újdonsága, ha összevetjük Fermín de Vargasnak a 2. fejezetben idézett megfogalmazásával. Míg Fermín a meglévő indiánok „kipusztításán” gondolkodott vidáman, addig számos politikai leszármazottja

²⁵ WHITE, *Metahistory*, 159.

²⁶ MICHELET, Jules, *Ceuvres Complètes*, VIALLANEIX, Paul (szerk.), XXI., Paris, Flammarion, 1982, 268. Részlet a befejezetlen *Histoire du XIXe Siècle* 2. kötetének előszavából (Jusqu'au 18e Brumaire). A hivatkozást a *Metahistory*-nak köszönhetem, de a White által használt fordítás nem volt megfelelő.

²⁷ Idézi: BARTHES, Roland (szerk.), *Michelet par lui-même*, Bourges, Éditions du Seuil, 1954, 92. Az *Ceuvres Complètes* azon köteté, amely ezt az idézetet tartalmazza, még nem jelent meg.

²⁸ Ugyanakkor Hernán Cortésnek csak egyetlen köztéri szobrát találjuk egész Mexikóban. Ezt az emlékművet, amelyet Mexikóváros egyik eldugottabb részén helyeztek el díszkréten, csak az 1970-es években emelte José López Portillo rosszemlékű rendszere.

az „emlékezés” megszállottja lett, igazából „a nevükben beszélt”, valószínűleg épp azért, mert addigra már gyakran *kiirtották* őket.

MEGBÉKÉLÉS A TESTVÉRGYLKOSSÁGGAL

Meglepő, hogy Michelet „másodgenerációs” megfogalmazásaiban a figyelem középpontjában mindig azoknak az embereknek és eseményeknek a felélesztése áll, amelyeket a felejtés réme fenyeget.²⁹ Nem látja szükségét, hogy a „felejtésről” gondolkodjon. De amikor 1882-ben – a philadelphiai Függetlenségi Nyilatkozat kiadása után több mint egy évszázaddal, magának Michelet-nek a halála után pedig nyolc évvel – Renan megjelentette a *Qu'est-ce que c'est une nation?* című tanulmányát, éppen a felejtés szükségyszerűsége foglalkoztatta. Gondolkodjunk el újra például az 1. fejezetben idézett megfogalmazáson:³⁰

„A nemzet lényege pedig az, hogy minden egyénnek legyen számos közös dolga, valamint az, hogy jól el is felejtsek a dolgokat ... Minden francia állampolgárnak *el kellett felednie* a Szent Bertalan-éjt és a 13. századi provance-i vérengzéseket.”

Első ránézésre ez a két mondat egyértelműnek látszik.³¹ Ha azonban néhány percre elgondolkozunk, akkor kitűnik, mennyire furcsák. Például megfigyelhetjük, hogy Renan nem látja szükségesnek elmagyarázni olvasója számára, hogy mit jelent a „Szent Bertalan-éj” vagy „a 13. századi Provence-i vérengzések”. Mégis kik, ha nem a „franciák” azok, akik egyből megértik, hogy a „Szent Bertalan-éj” arra az 1572. augusztus 24-i vérszomjas hugenotta-ellenes pogromra vonatkozik, amit a Valois-házi IX. Károly és firenzei anyja szervezett; illetve hogy „a 13. századi provance-i vérengzések” az albigenseknek a Pireneusok és a Déli-Alpok között fekvő széles területen történt kiirtását idézi fel, amelyre III. Ince, a bűnös pápák hosszú sorának egyik különösebben bűnös tagja ösztönzött? Renan abban sem talált semmi furcsát, hogy olyan „emlékek” létét tételezze fel olvasóinak elméjében, amelyek három- vagy hatszáz évvel korábbi eseményekre vonatkoznak. A *doit avoir oublié* (nem pedig *doit oublier*) – „már köteles volt elfeledni” –, az ellentmondást nem tűrő igeidő választása is meglepő, és az adóbevallásról, vagy a katonai összeírásról rendelkező törvények vészjós hangvételében azt sugallja,

²⁹ Kétségkívül azért, mert élete jórésztében restaurált vagy pótlék-rezsimektől szenvedett. Megrendítően nyilvánul meg 1789 és Franciaország iránti elkötelezettsége, amikor *megtagadja*, hogy hűséget esküdjön III. Napóleonnak. Azonnal elmozdítják a Nemzeti Levéltárban betöltött állásából, és 1874-ben bekövetkező haláláig szinte nyomorogva él – ahhoz azonban elég sokáig, hogy szemtanúja legyen a szélhámos bukásának és a köztársasági intézmények visszaállításának.

³⁰ Renan 1823-ban született, negyedszázaddal Michelet után, és fiatalkorának jelentős része Michelet meghurcolójának cinikusan hivatali nacionalista rendszerében telt el.

³¹ Sajnos 1983-ban így is értettem őket.

* *Doit avoir oublié*: el kellett felejtetni; *doit oublier*: el kell felejtetni – *A ford.*

hogy a régi tragédiák „már korábban való elfelejtése” elsődleges kortárs állampolgári kötelesség. Valójában Renan azt mondja olvasóinak, hogy „már korábban elfelejtették” azt, amire Renan saját szavaival is úgy utal, hogy arra természetes módon emlékeznek!

Hogyan értelmezzük ezt az ellentmondást? Kezdjük talán azzal, hogy az egyes számban szereplő francia „*la Saint-Barthélemy*” magában foglalja a gyilkosokat és a meggyilkoltakat is – vagyis azokat a katolikusokat és protestánsokat, akik a Közép- és Észak-Európán végigpusztító 16. századi kiterjedt vallástalan vallásháborúk helyi szereplői voltak, és akik nem értelmezték magukat és egymást a kényelmes „francia” megjelöléssel. Hasonlóképp, „a 13. századi Provence-i vérengzések” kifejezésben a névtelen áldozatok és kivégzőik összevegyülnek a „Provence”^{***} megnevezés tiszta franciasága mögött. Szükségtelen arra emlékeztetnie olvasóit, hogy a meggyilkolt albigensek többsége provanszálul vagy katalánul beszélt, gyilkosaik pedig Nyugat-Európa számos pontjáról érkeztek. Ennek a képes beszédnek az eredményeképp a középkori és a kora újkori Európa kiterjedt vallási összecsapásai testvérháborúkként jelennek meg, melyekben ki más állna szemben, mint a francia honfitársak: s ez már önmagában békítőleg hat. Mivel biztosra vehetjük, hogy ha békén hagyták volna őket, akkor Renan francia kortársainak oroszlánrésze sosem hallott volna a „*la Saint-Barthélemy*”-ról vagy a „*les massacres du Midi*”-ről^{***}, egy szisztematikus történelmi kampány létét kell feltételeznünk, amelyet az állam főleg az állami iskolarendszeren keresztül fejtett ki, hogy „emlékeztesse” a fiatal francia nőket és férfiakat azoknak a régi vérengzéseknek a sorozártára, amelyeket mára „családi történelemként” jegyeznek. Az olyan, „már korábban elfelejtett” tragédiák, amelyekre szüntelenül „emlékeztetni” kell, a nemzeti genealógiák későbbi összeállításának jellegzetes eszközeivé fognak válni. (Tanulságos megjegyezni, hogy Renan *nem* mondja, hogy minden francia állampolgár köteles volt „már korábban elfelejteni” a párizsi kommünt. 1882-ben ennek az emléke inkább valós volt, mint mitikus, és kellőképpen fájdalmas ahhoz, hogy nehéz legyen a „megbékítő testvérháború” megjelölése alatt olvasni róla.)

Mondanunk sem kell, hogy mindebben semmi sem (volt) speciálisan francia. Hatalmas pedagógiai ipar munkálkodik szüntelenül azon, hogy a fiatal amerikaiak úgy idézzék fel/felejtsek el az 1861–65-ös ellenségeskedéseket, mint „testvérek” között vívott nagy „polgár”-háborút, s nem mint két önálló nemzetállam háborúját, amilyen rövid ideig valójában volt. (Biztosak lehetünk azonban afelől, hogy amennyiben a Konföderációnak sikerül megtartania függetlenségét, akkor ezt a „polgárháborút” valamivel kevésbé testvériesre cserélték volna az emlékezetben.) Az angol történelmi tankönyvek egy nagyszerű Alapító Atya elbűvölő képét nyújtják, akiről minden iskolás megtanulja, hogy Hódító Vilmosnak hívják. Ugyanezeket a gyerekeket nem világosítják fel arról, hogy Vilmos nem beszélt angolul, és erre valójában képtelen is lett volna, mivel abban a korban nem létezett az angol, illetve arról sem, hogy „minek a Hódítója?”. Mivel az egyetlen értelmezhető modern válasz az lenne, hogy „az angolok meghódítója”, ami

^{**} A francia szövegben a *Midi* megjelölés szerepel. – *A ford.*

^{***} Provence-i vérengzések. – *A ford.*

az öreg normann rablót Napóleon és Hitler sikeresebb elődjévé változtatni. Ezért a „Hódító” ugyanazon típusú elhallgatással operál, mint a „*la Saint-Barthélemy*”, valami olyan dologra emlékeztetve az embereket, amit aztán azonnal kénytelen elfelejteni. A normann Vilmos és a szász Harald így, ha nem is táncpartnernéül, de legalábbis testvérként találkozik a hastingsi csatamezőn.

Mindazonáltal túl könnyű lenne ezeket a megbékítő régi testvérgyilkosságokat egyszerűen az államhivatalnokok hideg fejjel végzett számításával magyarázni. Egy más szinten az elképzelésnek azon mélyben zajló átalakulását tükrözik, amelynek az állam sincs igazából tudatában, s amely felett a mai napig csakély hatalma van. Az 1930-as években több nemzet fia mentek az Ibériai-félszigetre harcolni, mivel úgy gondolták, hogy világtörténelmi erők és ügyek sorsa dől el abban az arénában. Amikor a hosszan tartó Franco-rezsim kialakította az Esetettek Völgyét, csak azoknak adott helyet ebben a komor nekropoliszban, akik – megítélése szerint – a bolsevizmus és az ateizmus elleni világméretű harcban haltak meg. Az állam perifériáin ugyanakkor a „spanyol” polgárháború „emléke” már felütötte a fejét. Csak a forrtélyos szarnok halála után következő, a polgári demokráciába való meglepően könnyű átmenet tette hivatalossá ezt az „emléket”, amely egyébként döntő szerepet játszott az átmenetben. Nagyon hasonló, ahogy az 1918-tól 1920-ig a Pamírtól a Visztuláig tomboló óriási, osztályok közti háború háborúra úgy emlékeznek – illetve úgy törlik az emléket – a szovjet filmben, mint ami a „mi” polgárháborúnk, míg a szovjet állam egészében véve kitart a küzdelemnek ortodox marxista olvasata mellett.

Ebben a tekintetben az amerikai kontinens kreol nacionalizmusai különösen tanulságosak. Egyrészt azért, mert az amerikai államok maguk hosszú évtizedekig gyengék és voltaképpen decentralizáltak, oktatási ambícióik pedig elég szerények voltak. Másrészt, az amerikai társadalmakban, amelyekben a „fehér” telepesek a „fekete” rabszolgákkal és a félig kiirtott „öslakosokkal” álltak szemben, olyan belső szakadékok tántogtak, amelyek ismeretlenek voltak Európában. A testvériség elképzelése – amely nélkül a testvérgyilkosság megbékítő érzése nem születhet meg – mégis figyelemre méltóan korán, és elég meghökkentő módon nem minden hiteles népszerűség nélkül jelentkezik. Az Amerikai Egyesült Államokban különösen jó példát találunk erre az ellentmondásra.

1840-ben, a floridai szeminolák ellen vívott kegyetlen nyolcéves háború közepete (és akkor, amikor Michelet megidézte Ödipuszát) jelentette meg James Fenimore Cooper öt, kivételesen népszerű Bőrharisnya Történetének negyedik részét, a *Nyomkeresőt*. Ebben a regényében, mint az első kivételével az összes többiben, központi szerep jut annak a – Leslie Fiedler szavaival szólva – „szikár, szinte kimondatlan, de kétségtelen szeretetnek”, ami Natty Bumppo „fehér” prémvadászt fűzi a nemes delavár törzsfőnökhöz, Csingacsgukhoz („Chicago”).³² Vérttestvériségük renani háttérül mégsem

³² Ld. FIEDLER, Leslie, *Love and Death in the American Novel*, New York, Stein and Day, 1966, 192. Fiedler e kapcsolat pszichológiai és ahistorikus olvasatában az amerikai irodalomnak azt a momentumát látja, hogy képtelen a felnőtt, heteroszexuális szerelemmel bánni, és a halál, a vérfertőzés és az ártatlan homoerotika megszállottja. Sejtésem szerint inkább egy nemzeti erotika, egy erotikus nacionalizmus működéséről van szó. A férfi-férfi kapcsolat egy protestáns társadalomban, amely a kezdetektől fogva

a gyilkos 1830-as évek szolgálnak, hanem a brit gyarmati uralom utolsó elfelejtett/felidézett évei. Mindkét férfi „amerikaiként” kerül bemutatásra, amint a túlélésért küzdenek a franciák, „öslakos” szövetségeseik (az „ördögi mingók”), illetve III. György áruló ügynökei ellen.

Amikor 1851-ben Herman Melville a Spouter fogadó egyik ágyában kényelmesen együtt heverve festi meg Ismaelt és Queequeget („ott és akkor, szívünkben nászúton, hevertünk én és Queequeg”), a nemes polinéz vadember a következő, kaján módon válik amerikaivá:

„... koponyatanilag kétségtelenül pompás feje volt. A gondolat nevenségesnek látszhat, de engem Washington tábornok fejére emlékeztetett, amilyenek a népszerű mellszobrokon láttam. Ugyanaz a szabályos fokozatokban visszahajló domborulat indult ki a szemöldökeiktől, amelyek szintén nagyon erősen előreugrottak, mint két hosszú, fával sűrűn benőtt tetejű hegyfok, Queequeg George Washington kannibáli hasonmása volt.”³³

Mark Twainre maradt, hogy 1881-ben, jóval a „Polgárháború” és a rabszolgaság eltörlésének lincoln-i kihirdetése után, megalkossa az első felejthetetlen fekete-fehér amerikai „testvérpár” képét: Jimet és Huckot, ahogy jó pajtásokként hajóznak lefelé a széles Mississippin.³⁴ A háttér azonban a felidézett/elfelejtett polgárháború előtti kor, amikor a feketék még rabszolgák.

A testvériség e meghökkentő 19. századi elképzelései, amelyek oly „természetesen” jelennek meg a legdühödtebb faj-, osztály-, és régiók közti ellentétekkel szabdalta társadalmakban, mindennél szemléletesebben mutatják, hogy Michelet és Renan korában a nacionalizmus egy újfajta tudatformát jelentett – egy olyan tudatot, amely akkor nyilvánult meg, amikor a nemzetet már nem lehetett úgy megtapasztalni, hogy az valami új, ami a szakítás pillanatának csúcspontján helyezkedik el.

A NEMZETEK ÉLETRAJZA

A tudat minden mély változása, természeténél fogva, jellegzetes amnéziákkal jár együtt. Különleges történelmi körülmények között ezekből a felejtésekből elbeszélések származnak. A pubertással járó fiziológiai és érzelmi változások megélését követően képtelenség „emlékezni” a gyerekkori tudatállapotra. Hány ezernyi, a csecsemőkor és

szigorúan tiltotta a fajkeveredést, a latin-amerikai nemzeti irodalmakra jellemző férfi-nő közötti „szent szerelmekkel” állítható párhuzamba, ahol a katolicizmus engedte nagy mesztic lakosság létrejöttét. (Sokat elmond, hogy az angolnak a spanyolból kellett átvennie a „mesztic” kifejezést.)

³³ MELVILLE, Herman, *Moby Dick*, London – Toronto, Cassell, 1930, 71. [Magyar kiadás: *Moby Dick vagy a fehér bálna*, ford. Szász Imre, Budapest, Európa, 1989, 82.] Mennyire élvezhette a szerző az utolsó, rosszmájú mondatot!

³⁴ Örömmel jegyzem meg, hogy a *Huckleberry Finn* kiadása csak néhány hónappal előzte meg a „*la Saint-Barthélemy*” renani megidézését.

a korai felnőttkor közötti nap tűnik tova anélkül, hogy közvetlenül visszaemlékeznénk rájuk! Milyen különös, hogy valaki másnak a segítségére van szükséged ahhoz, hogy megtudd, a megsárgult fényképen látható meztelen kisbaba, aki boldogan nyújtózkodik a takarón vagy a kiságyban, te magad vagy. A fénykép – a mechanikus sokszorosítás korának hű gyermeke – csak egyik, igaz legkérlelhetlenebb tagja annak a modernkori dokumentált bizonyíték-felhalmozásnak (születési anyakönyvi kivonatok, naplók, összefoglaló jelentések, levelek, orvosi feljegyzések és ehhez hasonló), amely egyidejűleg rögzít egy bizonyos látszólagos folytonosságot, és hangsúlyozza annak kiesését az emlékezetből. Ebből az elidegenedésből ered a személyiség fogalma, az *önazonosság* (igen, te és a meztelen baba ugyanazok vagytok), amelyre képtelenség „emlékezni”, ezért el kell beszélni. Annak ellenére, hogy a biológia bebizonyította, hogy hét év alatt az emberi test minden egyes sejtje kicserélődik, önéletrajzi és életrajzi elbeszélések árasztják el a nyomtatás-kapitalizmus piacait évről évre.

Ezek az elbeszélések, akárcsak a 2. fejezetben tárgyalt regények és újsághírek, a homogén, üres időben játszódnak. Keretük ezért történelmi, háttérük pedig szociológiai. Ezért kezdődik oly sok önéletrajz a szülők és a nagyszülők körülményeinek leírásával, amelyre vonatkozóan az önéletrírónak csak leíró, szöveges forrásai lehetnek; és ezért fáradozik az életrajzíró, hogy szerepeltesse azt a két naptári, Kr.u.-jellegű időpontot, a születés és a halál napját, amelyekre sosem emlékezhet az életrajz tárgyául szolgáló ember. Semmi nem vési jobban emlékezetünkbe ennek az elbeszélési módnak a modern jellegét, mint ha felidézük Máté evangéliumának kezdő sorait. Az evangélista ugyanis harminc, egymással folytonos leszármazási viszonyban álló férfi egyszerű listáját közli, Ábrahám pátriárkától egészen Jézus Krisztusig. (Csak egyszer említi egy asszonyt, nem azért, mert valakit világra hozott, hanem azért, mert nem zsidó, hanem moabita.) Jézus ősapái közül egyikhez sincs évszám rendelve, nem is beszélve a rájuk vonatkozó szociológiai, kulturális, fiziológiai vagy politikai információkról. Ez az elbeszélő stílus (amely a betlehemi szakadás emlékké válását is tükrözi) teljesen ésszerű volt a szent genealógia számára, mivel Krisztust nem történelmi „személyiségként”, hanem kizárólag Isten egyszülött Fiaként fogta fel.

Ami a modern személyekre vonatkozik, az áll a modern nemzetekre is. A világi, szériális időbe való beágyazottságról való tudatosság, a folytonosság minden vevőjével együtt, mégis „elfelejtve” ennek a folytonosságnak a tapasztalatát – ami a késő 18. századi szakadások terméke –, létrehozta az „önazonosság” elbeszélésének szükségességét. A feladat Michelet bíróságára vár. Az egyes ember és a nemzet elbeszélése között mégis van egy igen jelentős különbség az alkalmazás szempontjából. Az „egyes ember” világi történetének van eleje és vége. Szülői génekből és társadalmi körülményekből rövid időre a történelem színpadára lép, hogy ott haláláig játssza szerepét. Azután már semmi más, mint a hön áhított hírnév vagy befolyás félárnyéka. (Képzeld el, milyen furcsa lenne, ha ma kijelentenénk, hogy Hitler élete végén, 1945. április 30. után egyenesen a pokolba jutott.) A nemzeteknek azonban nincs egyértelműen meghatározható

születésük, haláluk pedig, ha valaha bekövetkezik, sosem természetes.³⁵ Mivel nincs Ősnemzőjük, a nemzetek életrajzát nem lehet evangéliumi formában, „az idő folyását követve”, a leszármazás hosszú nemzetségi láncá mentén megírni. Ennek egyetlen alternatívája az a módszer, amely „az idővel szemben halad” – a pekingi ember felé, a jávai ember felé, Artúr király felé, attól függően, hogy a régészet épp hová irányítja szeszélyes fénycsóvját. Ez a módszer ugyanakkor úgy halad haláltól halálig, hogy a konvencionális genealógia érdekes megfordulásával a jelent tekintti eredetnek és abból indul ki. A második világháború nemzi az első világháborút; Sedanból ered Austerlitz; a varsói felkelés elődje Izrael állama.

A nemzet életrajzát strukturáló halálok különlegesenek. Fernand Braudel *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'Époque de Philippe II* [A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában] című lenyűgöző művének 1200 oldalán egyetlen említés sem esik a „*la Saint-Barthélemy*”-ről, pedig II. Fülöp uralkodásának szinte pontosan a közepére esett. Braudelnél azok a halálok számítanak, azok a miriádnyi névtelen események, amelyek századokra kiterjedő halálozási rátákban összegezve és átlagolva lehetővé teszik számára, hogy megrajzolja olyan névtelen emberi lények millióinak lassan változó életkörülményeit, akik esetében legutolsó kérdés, hogy mi a nemzetiségük.

Braudel könyörtelenül terebélyesedő temetőiből azonban a nemzeti életrajz – a folyamatos halálozási rátával szemben – példamutató öngyilkosságokat, szívbemarkoló mártíromságokat, merényleteket, kivégzéseket, háborúkat és holokausztokat ragad ki. Ezeknek az erőszakos haláloknak az elbeszélés célját kell szolgálniuk, ezért úgy kell emlékeztetnünkbe vésnünk, illetve elfelejtünk őket, mint a „sajátunkat”.

³⁵ Az ilyen apokaliptiszek leírására nemrég alkották meg a „népirtás” neologizmusát.

- ALERS, Henri J., *Om een rode of groene Merdeka. Tien jaren binnenlandse politiek. Indonesië, 1943–53*, Eindhoven, Vulkaan, 1956.
- AMBLER, John Steward, *The French Army in Politics, 1945–1962*, Columbus, Ohio State University Press, 1966.
- ANDERSON, Benedict R. O’Gorman, *Language and Power: Exploring Political Cultures in Indonesia*, Ithaca, Cornell University Press, 1990.
- Studies of the Thai State: The State of Thai Studies, in AYAL, Eliezer B. (szerk.), *The State of Thai Studies: Analyses of Knowledge, Approaches, and Prospects in Anthropology, Art History, Economics, History and Political Science*, Athens, Ohio, Ohio University, Center for International Studies, Southeast Asia Program, 1979, 193–247.
- AUERBACH, Erich, *Mimesis. The Representation of Reality in Western Literature*, ford. Willard Trask, Garden City, N.Y., Doubleday Anchor, 1957. [Magyar kiadás: *Mimézis. A valóság ábrázolása az európai irodalomban*, ford. Kardos Péter, Budapest, Gondolat, 1985.]
- BALTAZAR [BALAGTAS], Francisco, *Florante at Laura*, Manila, Florentino, 1973. Az 1861-es eredeti Ramirez – Giraudier kiadvány alapján.
- BARNETT, Anthony, Inter-Communist Conflicts and Vietnam, *Bulletin of Concerned Asian Scholars*, 11: 4 (1979 október-december), 2–9. Újrakiadva a *Marxism Today* 1979 augusztusi számából.
- BARTHES, Roland, *Michelet par lui-même*, Bourges, Editions du Seuil, 1954.
- BATTYE, Noel A., *The Military, Government and Society in Siam, 1868–1910. Politics and Military Reform in the Reign of King Chulalongkorn*, PhD-disszertáció, Cornell University, 1974.
- BAUER, Otto, *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie* (1907), in *Werkausgabe*, I. kötet, Wien, Europaverlag, 1975, 49–602.
- BENDA, Harry J., *The Crescent and the Rising Sun: Indonesian Islam under the Japanese Occupation*, The Hague – Bandung, van Hoeve, 1958.
- BENDA, Harry J. – LARKIN, John A. (szerk.), *The World of Southeast Asia: Selected Historical Readings*, New York, Harper and Row, 1967.
- BENJAMIN, Walter, *Illuminations*, London, Fontana, 1973.
- BLOCH, Marc, *Feudal Society*, ford. I. A. Manyon, I–II. kötet, Chicago, University of Chicago Press, 1961. [Magyar kiadás: *A feudális társadalom*, ford. Sujtó László, Budapest, Osiris, 2002.]

- *Les Rois Thaumaturges*, Strasbourg, Librairie Istra, 1924. [Magyar kiadás: *Gyógyító királyok. A királyi hatalom természetfeletti ereje Franciaországban és Angliában*, ford. Haas Lídia, Budapest, Osiris, 2005.]
- BOXER, Charles R., *The Portuguese Seaborne Empire, 1415–1825*, New York, Knopf, 1969.
- BRAUDEL, Fernand, *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'Époque de Philippe II*, Paris, Armand Colin, 1966. [Magyar kiadás: *A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*, ford. R. Szilágyi Éva, I–III. kötet, Budapest, Osiris, 1996.]
- BROWNE, Thomas, *Hydriotaphia, Urne-Buriall, or A Discourse of the Sepulchral Urnes lately found in Norfolk*, London, Noel Douglas Replicas, 1927.
- Cambodge, Ministère du Plan et Institut National de la Statistique et des Recherches Économiques, *Résultats Finals du Recensement Général de la Population, 1962*, Phnom Penh, 1966.
- CHAMBERT-LOIR, Henri, Mas Marco Kartodikromo (c. 1890–1932) ou L'Éducation Politique, in LAFONT, Pierre-Bernard – LOMBARD, Denys (szerk.), *Littératures contemporaines de l'Asie du sud-est*, Paris, L'Asiathèque, 1974, 203–214.
- COOPER, James Fenimore, *The Pathfinder*, New York, Signet Classics, 1961. [Magyar kiadás: *Nyomkereső*, fordította és átdolgozta Szinnai Tivadar, Budapest, Móra, 1979.]
- CRAIG, Albert M., *Chōshū in the Meiji Restoration*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1967.
- CRAIG, Gordon A., *The Politics of the Prussian Army, 1640–1945*, New York – Oxford, Oxford University Press, 1956.
- DEBRAY, Régis, Marxism and the National Question, *New Left Review*, 105 (1977 szeptember-október), 25–41.
- DEFOE, Daniel, *Selected Poetry and Prose of Daniel Defoe*, SHUGRUE, Michael F. (szerk.), New York, Holt, Rinehart and Winston, 1968.
- DJILAS, Milovan, *Tito, the Story from Inside*, ford. Vasilije Kojač, Richard Hayes, London, Weidenfeld and Nicholson, 1980.
- EISENSTEIN, Elizabeth L., Some Conjectures about the Impact of Printing on Western Society and Thought: A Preliminary Report, *Journal of Modern History*, 40: 1 (1968 március), 1–56.
- FALL, Bernard B., *Hell is a Very Small Place. The Siege of Dien Bien Phu*, New York, Vintage, 1968.
- FEBVRE, Lucien – MARTIN, Henri-Jean, *The Coming of the Book. The Impact of Printing, 1450–1800*, London, New Left Books, 1976. [Magyar kiadás: *A könyv születése. A nyomtatott könyv és születése a XV–XVIII. században*, ford. Csernus Anikó, Szász Géza, Budapest, Osiris, 2005.]
- '3349' [FETSZARATH Ratanavongsza álneve], *Iron Man of Laos: Prince Phetsarath Ratanavongsza*, ford. John B. Murdoch, WYATT, David K. (szerk.), Ithaca, Cornell University, Southeast Asia Program, Data Paper No. 110, 1978.
- FIEDLER, Leslie, *Love and Death in the American Novel*, New York, Stein and Day, 1966.

- FIELDS, Rona M., *The Portuguese Revolution and the Armed Forces Movement*, New York – Washington – London, Praeger, 1975.
- FRANCO, Jean, *An Introduction to Spanish-American Literature*, Cambridge, Cambridge University Press, 1969.
- GELLNER, Ernest, *Thought and Change*, London, Weidenfeld and Nicholson, 1964.
- GILMORE, Robert L., *Caudillism and Militarism in Venezuela, 1810–1919*, Athens, Ohio, Ohio University Press, 1964.
- GREENE, Stephen, Thai Government and Administration in the Reign of Rama VI (1910–1925), PhD-disszertáció, University of London, 1971.
- GROSLIER, Bernard Philippe, *Indochina*, Cleveland – New York, The World Publishing Company, 1966.
- HEDER, Stephen P., The Kampuchean-Vietnamese Conflict, in ELLIOTT, David W. P. (szerk.), *The Third Indochina Conflict*, Boulder, Westview Press, 1981, 21–67. Újrakiadva a következő kötet alapján: Institute of Southeast Asian Studies (szerk.), *Southeast Asian Affairs*, London, Heinemann Educational Books, 1979.
- HIGHAM, Charles, *The Archaeology of Mainland Southeast Asia*, New York – Cambridge, Cambridge University Press, 1989.
- HIRSCHMAN, Charles, The Making of Race in Colonial Malaya: Political Economy and Racial Ideology, *Sociological Forum*, 1: 2 (1986 tavasz), 330–362.
- The Meaning and Measurement of Ethnicity in Malaysia: An Analysis of Census Classifications, *Journal of Asian Studies*, 46: 3 (1987 augusztus), 555–582.
- HOBBSAWM, Eric, Some Reflections on "The Break-up of Britain", *New Left Review*, 105 (1977 szeptember-október), 3–24.
- *The Age of Revolution, 1789–1848*, New York, Mentor, 1964. [Magyar kiadás: *A forradalmak kora*, ford. Litván György, Budapest, Kossuth, 1988.]
- HODGSON, Marshall G., *The Venture of Islam*, I–III. kötet, Chicago, Chicago University Press, 1974.
- HOFFMAN, John, A Foreign Investment: Indies Malay to 1901, *Indonesia*, 27 (1979 április), 65–92.
- HUGHES, Christopher, *Switzerland*, New York, Praeger, 1975.
- IEU Koeus, *Pheasa Khmer. La Langue Cambodgienne (Un Essai d'étude raisonné)*, Phnom Penh, k. n., 1964.
- IGNOTUS, Paul, *Hungary*, New York – Washington, D.C., Praeger, 1972.
- ILETO, Reynaldo Clemeña, *Pasyon and Revolution: Popular Movements in the Philippines, 1840–1910*, Manila, Ateneo Press, 1979.
- JÁSZI, Oscar, *The Dissolution of the Habsburg Monarchy*, Chicago, University of Chicago Press, 1929. [Magyar kiadás: JÁSZI Oszkár, *A Habsburg-monarchia felbomlása*, ford. Zinner Judit, Budapest, Gondolat, 1983.]
- JOAQUÍN, Nick, *A Question of Heroes*, Manila, Ayala Museum, 1977.
- KAHIN, George McTurnan, *Nationalism and Revolution in Indonesia*, Ithaca, Cornell University Press, 1952.

KATZENSTEIN, Peter J., *Disjoined Partners. Austria and Germany since 1815*, Berkeley – Los Angeles, University of California Press, 1976.

KEDOURIE, Elie (szerk. és bev.), *Nationalism in Asia and Africa*, New York, Meridian, 1970.

KELLY, Gail Paradise, *Franco-Vietnamese Schools, 1918 to 1938*, PhD-disszertáció, University of Wisconsin, 1975.

KEMILÄINEN, Aira, *Nationalism: Problems Concerning the Word, the Concept and Classification*, Jyväskylä, Kustantajat, 1964.

KEMPERS, A. J. Bernet, *Ancient Indonesian Art*, Amsterdam, van der Peet, 1959.

KIRK-GREENE, Anthony H. M., *Crisis and Conflict in Nigeria: A Documentary Source Book*, London, Oxford University Press, 1971.

KOHN, Hans, *The Age of Nationalism*, New York, Harper, 1962.

KROM, N. J., *Inleiding tot de Hindoe-Javaansche Kunst*, 2., javított kiadás, The Hague, Nijhoff, 1923.

KUMĀR, Ann, Diponegoro (1778?–1855), *Indonesia*, 13 (1972 április), 69–118.

LANDES, David S., *Revolution in Time: Clocks and the Making of the Modern World*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1983.

LEEMANS, C., *Boro-Boudour*, Leiden, Brill, 1874.

LUCKHAM, Robin, *The Nigerian Military: A Sociological Analysis of Authority and Revolt, 1960–67*, Cambridge, Cambridge University Press, 1971.

LUMBERA, Bienvenido L., *Tagalog Poetry 1570–1898. Tradition and Influences in its Development*, Quezon City, Ateneo de Manila Press, 1986.

LYAUTEY, Louis-Hubert-Gonzalve, *Lettres du Tonkin et de Madagascar (1894–1899)*, Paris, Librairie Armand Colin, 1946.

LYNCH, John, *The Spanish-American Revolutions, 1808–1826*, New York, Norton, 1973.

MABRY, Bevars D., *The Development of Labor Institutions in Thailand*, Ithaca, Cornell University, Southeast Asia Program, Data Paper No. 112, 1979.

MacARTHUR, Douglas, *A Soldier Speaks. Public Papers and Speeches of General of the Army Douglas MacArthur*, New York, Praeger, 1965.

McLUHAN, Marshall, *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*, Toronto, University of Toronto Press, 1962.

MAKI, John M., *Japanese Militarism, Its Cause and Cure*, New York, Knopf, 1945.

MARR, David G., *Vietnamese Tradition on Trial, 1920–1945*, Berkeley – Los Angeles, University of California Press, 1981.

MARUYAMA Masao, *Thought and Behaviour in Modern Japanese Politics*, London – Oxford, Oxford University Press, 1963.

MARX, Karl – ENGELS, Friedrich, *The Communist Manifesto*, in *Selected Works*, I. kötet, Moscow, Foreign Languages Publishing House, 1958. [Magyar kiadás: *A kommunista kidáltvány*, Budapest, Kossuth – Kárpátia, 1980.]

MASUR, Gerhard, *Simón Bolívar*, Albuquerque, University of New Mexico Press, 1948.

MELVILLE, Herman, *Moby Dick*, London – Toronto, Cassell, 1930. [Magyar kiadás: *Moby Dick vagy a fehérbálna*, ford. Szász Imre, Budapest, Európa, 1989.]

MICHELET, Jules, *Histoire du XIXe Siècle*, in *Œuvres Complètes*, VIALLANEIX, Paul (szerk.), XXI. kötet, Paris, Flammarion, 1982.

MONTESQUIEU, Charles-Louis de Secondat, baron de, *Persian Letters*, ford. C. J. Betts, Harmondsworth, Penguin, 1973. [Magyar kiadás: *Perzsa levelek*, ford. Rónay György, Budapest, Európa, 1981.]

MOORE, Jr., Barrington, *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*, Boston, Beacon Press, 1966.

MORGAN, Edward S., *The Heart of Jefferson*, *New York Review of Books*, 1978. augusztus 17.

MORGENTHAU, Ruth Schachter, *Political Parties in French-Speaking West Africa*, Oxford, Clarendon Press, 1964.

MOUMOUNI, Abdou, *L'Éducation en Afrique*, Paris, Maspéro, 1964.

MUIR, Richard, *Modern Political Geography*, New York, Macmillan, 1975.

MUSIL, Robert, *The Man Without Qualities*, ford. Eithne Wilkins, Ernst Kaiser, I. kötet, New York, Howard-McCann, 1953. [Magyar kiadás: *A tulajdonságok nélküli ember*, ford. Tandori Dezső, I. kötet, Budapest, Európa, 1977.]

NAIRN, Tom, *The Break-up of Britain*, London, New Left Books, 1977.

– *The Modern Janus*, *New Left Review*, 94 (1975 november-december), 3–29. Újrakiadvá a *The Break-up of Britain* 9. fejezeteként.

'NIJS, E. Breton de', *Tempo Doeloe*, Amsterdam, Querido, 1973.

NORMAN, E. Herbert, *Soldier and Peasant in Japan. The Origins of Conscription*, New York, Institute of Pacific Relations, 1943.

ORWELL, George, *The Orwell Reader*, New York, Harcourt-Brace-Jovanovich, 1956.

OSBORNE, Robin, *Indonesia's Secret War, The Guerrilla Struggle in Irian Jaya*, Sydney, Allen and Unwin, 1985.

PAL, Bipin Chandra, *Memories of My Life and Times*, Calcutta, Bipin Chandra Pal Institute, 1973.

POLO, Marco, *The Travels of Marco Polo*, MARSDEN, William (ford. és szerk.), London – New York, Everyman's Library, 1946. [Magyar kiadás: *Marco Polo utazásai*, ford. Vajda Endre, 2. kiadás, Budapest, 1984.]

PRAMOEDYA Ananta Toer, *Bumi Manusia*, Jakarta, Hasta Mitra, 1980.

– *Rumah Kaca*, Jakarta, Hasta Mitra, 1988.

– *Tjerita dari Blera*, Jakarta, Balai Pustaka, 1952.

REID, Anthony J. S., *The Indonesian National Revolution, 1945–50*, Hawthorn, Victoria, Longman, 1974.

RENAN, Ernest, *Qu'est-ce qu'une nation?*, in *Œuvres Complètes*, I. kötet, Paris, Calmann-Lévy, 1947–61, 887–906. [Magyar kiadás: *Mi a nemzet?*, ford. Réz Pál, in BRETTER Zoltán – DEÁK Ágnes (szerk.), *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*, Pécs, Tanulmány Kiadó, 1995, 171–187.]

- RIZAL, José, *Noli Me Tangere*, Manila, Instituto Nacional de Historia, 1978.
- *The Lost Eden. Noli Me Tangere*, ford. León Ma. Guerrero, Bloomington, Indiana University Press, 1961.
- ROFF, William R., *The Origins of Malay Nationalism*, New Haven – London, Yale University Press, 1967.
- SAID, Edward, *Orientalism*, New York, Pantheon, 1978. [Magyar kiadás: *Orientalizmus*, ford. Péri Benedek, Budapest, Európa, 2000.]
- SCHERER, Savitri, *Harmony and Dissonance. Early Nationalist Thought in Java*, M.A.-dolgozat, Cornell University, 1975.
- SCHWARTZ, Stuart B., The Formation of a Colonial Identity in Brazil, in CANNY, Nicholas – PAGDEN, Anthony (szerk.), *Colonial Identity in the Atlantic World, 1500–1800*, Princeton, Princeton University Press, 1987, 15–50.
- SCOTT, William Henry, *Cracks in the Parchment Curtain*, Manila, New Day, 1982.
- SETON-WATSON, Hugh, *Nations and States. An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*, Boulder, Colo., Westview Press, 1977.
- SHIRAISHI, Takashi, *An Age in Motion: Popular Radicalism in Java, 1912–1926*, Ithaca, Cornell University Press, 1990.
- SITORUS, Lintong Mulia, *Sedjarah Pergerakan Kebangsaan Indonesia*, Jakarta, Pustaka Rakjat, 1951.
- SKINNER, G. William, *Chinese Society in Thailand*, Ithaca, Cornell University Press, 1957.
- SMITH, Donald Eugene, *India as a Secular State*, Princeton, Princeton University Press, 1963.
- SPEAR, Percival, *India, Pakistan and the West*, London – New York – Toronto, Oxford University Press, 1949.
- STEINBERG, S. H., *Five Hundred Years of Printing*, javított kiadás., Harmondsworth, Penguin, 1966.
- STORRY, Richard, *The Double Patriots. A Study of Japanese Nationalism*, London, Chatto and Windus, 1957.
- STRONG, Charles Frederick, *Modern Political Constitutions*, 8., javított kiadás, London, Sedgwick and Jackson, 1972.
- SUMMERS, Laura, In Matters of War and Socialism, Anthony Barnett would Shame and Honour Kampuchea Too Much, *Bulletin of Concerned Asian Scholars*, 11: 4 (1979 október-december), 10–18.
- TAYLOR, Robert H., *The State in Burma*, London, C. Hurst & Co., 1987.
- TICKELL, Paul, *Three Early Indonesian Short Stories by Mas Marco Kartodikromo (c. 1890–1932)*, Melbourne, Monash University, Centre of Southeast Asian Studies, Working Paper No. 23, 1981.
- TIMPANARO, Sebastiano, *On Materialism*, London, New Left Books, 1976.
- *The Freudian Slip*, London, New Left Books, 1976.
- THONGCHAI Winichakul, *Siam Mapped: A History of the Geo-Body of Siam*,

- PhD-disszertáció, University of Sydney, 1988.
- TOYE, Hugh, *Laos: Buffer State or Battleground*, London, Oxford University Press, 1968.
- TURNER, Victor, *Dramas, Fields and Metaphors. Symbolic Action in Human Society*, Ithaca, Cornell University Press, 1974.
- *The Forest of Symbols. Aspects of Ndembu Ritual*, Ithaca, Cornell University Press, 1967.
- VAGTS, Alfred, *A History of Militarism, Civilian and Military*, javított kiadás, New York, The Free Press, 1959.
- VANDENBOSCH, Amry, *The Dutch East Indies: Its Government, Problems, and Politics*, Berkeley – Los Angeles, University of California Press, 1944.
- VELLA, Walter F., *Chaiyo! King Vajiravudh and the Development of Thai Nationalism*, Honolulu, University of Hawaii Press, 1978.
- VEYRA, Jaime de, *El 'Último Adiós' de Rizal: estudio crítico-expositivo*, Manila, Bureau of Printing, 1946.
- WHITE, Hayden, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press, 1973.
- WICKBERG, Edgar, *The Chinese in Philippine Life, 1850–1898*, New Haven, Yale University Press, 1965.
- WILLIAMS, Raymond, Timpanaro's Materialist Challenge, *New Left Review*, 109 (1978 május-június), 3–17.
- WILLS, Gary, *Inventing America: Jefferson's Declaration of Independence*, New York, Doubleday, 1978.
- WOLFE, Charles, *The Poems of Charles Wolfe*, London, Bullen, 1903.
- WOLTERS, O. W., *The Fall of Srivijaya in Malay History*, Ithaca, Cornell University Press, 1970.
- WOODSIDE, Alexander B., *Vietnam and the Chinese Model. A Comparative Study of Vietnamese and Chinese Government in the First Half of the Nineteenth Century*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1971.
- YABES, Leopoldo Y., The Modern Literature of the Philippines, in LAFONT, Pierre-Bernard – LOMBARD, Denys (szerk.), *Littératures contemporaines de l'Asie du sud-est*, Paris, L'Asiathèque, 1974, 287–302.
- ZASLOFF, Joseph J., *The Pathet Lao: Leadership and Organization*, Lexington, Mass., Lexington Books, 1973.

- Aargau 116
 Aasen, Ivar Andreas 71, 72
 Abidjan 112
 Ábrahám 127, 169
 Abubakar Tafawa Balewa 104
 Acapulco 56
 Accra 100, 107
 Addison, Joseph 32
 Adler, Viktor 95
 Afganisztán 17
 Afrifa, Akwasi A. 104
 Afrika 51, 56, 61, 89, 101, 106, 107, 118,
 129, 138, 156, 157, 158
 Ágoston, Szent 34
 Aladin 37, 38
 Albánia 17, 37, 38, 132
 albigensek 165, 166
 Aldus 42
 Alexandre de Rhodes 108
 Algéria 98, 129
 Algír 127
 Alkuin 82
 Amboina (Ambon) 103
 Amerikai Egyesült Államok 14, 26, 52,
 55, 60, 64, 72, 76, 96, 103, 132, 138,
 153, 156, 160, 167, 168
 Amszterdam 105, 140
 Andrássy Gyula 93
 Angkor 135, 136, 150, 151, 153
 Anglia, *ld. még* Egyesült Királyság 14,
 31, 41, 47, 54, 58, 73, 76, 81, 82, 84,
 90, 97, 106, 117, 125, 156
 Angola 103, 159
 Anna (Stuart) 32
 Annam 108, 111, 134
 Antwerpen 41, 67
 Ap, Arnold 149
 Arábia 83
 Aranypart (Ghána) 85, 107
 Argentína, *ld. még* Rio de la Plata 26, 56,
 59, 64
 Armstrong, John Alexander 12
 Artúr 25, 170
 Ascyllus 35
 Atatürk, Kemal *ld.* Kemal Atatürk
 Athén 37, 38
 Auerbach, Erich 15, 28, 34, 37, 66, 67
 Aurangzeb 67
 Auschwitz 31
 Austerlitz 170
 Ausztrália 85, 89, 114, 123, 156
 Ausztria 31, 72, 96, 97
 Ausztria–Magyarország 74, 78, 89
 Babilon 131
 Bach, Alexander 93
 Bacon, Francis 44, 67
 Baden 95
 Bajon 153
 Bajorország 78
 Balagtas (Baltazar), Francisco 37, 38
 Balzac, Honoré de 35
 Bandung 105, 109
 Bangkok 91, 108, 112, 145

- Barnett, Anthony 15, 101
 Bartók Béla 72
 Batávia (Jakarta) 90, 101, 102, 104, 105,
 109, 113, 140, 143, 148, 149, 150
 Battambang 109, 112, 113, 150
 Bauer, Otto 13, 96, 97
 Bécs 12, 69, 70, 83, 92, 93, 94, 95
 Beda 82
 Bejrút 72
 Belgium 41, 72, 102
 Benáresz 57
 Bengál 68, 78, 83, 139
 Benjamin, Walter 9, 15, 34, 44, 137
 Bentham, Jeremy 154
 Berlin 32, 80, 87, 89, 99, 161
 Bernadotte-ház 96
 Bessenyei György 70
 Betlehem 161, 169
 Biafra 104
 Binondo 36, 37
 Bloch, Marc 27, 29, 32, 34, 47, 57, 58, 82
 Blois 112
 Blora 125
 Blücher, Gebhard Leberecht von 87
 Boadicea 25
 Bogotá 63, 84, 125
 Bolívar, Simón 53, 54, 56, 59, 76, 157
 Bolívia 56
 Bonaparte *ld.* Napóleon; Napóleon, III.
 Bonifacio, Andrés 122
 Bordeaux 106, 112
 Borneó 139, 152, 158
 Borobudur 150, 152, 153, 155
 Boston 64
 Botha, Pieter 127
 Bourbon *ld.* III. Károly; XIV. Lajos; XV.
 Lajos; XVI. Lajos
 Boven Digul 39
 Boxer, Charles R. 61
 Brakespear, Nicholas (IV. Hadrián) 27
 Braudel, Fernand 170
 Brazília 13, 26, 51, 52, 55, 61, 114, 159
 Bregenz 31
 Breuille, John 12
 Brezsnjev, Leonyid Iljics 127
 Brizen (Brienz) 31
 Browne, Thomas 125
 Broz, Joszip (Tito) 136
 Budapest 70
 Buddha (Gautama) 153, 161
 Buenos Aires 56, 63, 64
 Bukovina 31
 Bulgária 75
 Bumpo, Natty 167
 Burckhardt, Jakob 163
 Burma 85, 89, 90, 103, 118, 128, 139,
 141, 145, 150, 151, 154
 Calais 106
 Canberra 85
 Cape Coast 107
 Caracas 54, 63, 125, 144
 Cartagena 56, 59
 Carter, James Earl 29
 Cattaro (Kotor) 31
 Celebesz 139
 Cephas, Kasihan 150
 Ceylon, *ld. még* Sri Lanka 157
 Chambas, Mohamed 15, 107
 Champollion, Jean François 68
 Chatterjee, Partha 12
 Chiangmai 156
 Chile 55, 59
 Cirebon 141
 Clausewitz, Karl von 33, 80, 129
 Coimbra 55
 Colombo 100
 Conrad, Joseph 57, 147, 148
 Constant, Benjamin 116
 Cooper, James Fenimore 167
 Corneille, Pierre 46
 Cortés, Hernán 164

Coruña 124
Cotonou 112
Cromwell, Oliver 32, 140
Curzon, George Nathaniel 150
Csang Kaj-sek 135
Csehország 31, 41, 50, 70, 75, 162
Csehszlovákia 17
Cseng-ho 158
Csin Si Huang-ti 136
Csingacsuk 167
Csósú 86
Csou En-laj 133
Csulalongkorn (V. Rama) 32, 90, 145

Dakar 106, 107, 112
Dalmácia 31
Damrong Radzsánufab 145, 146
Dánia 32
Darwin, Charles Robert 24
De Castries, Christian Marie Ferdinand de la Croix 129
De Lattre de Tassigny, Jean 129
De Staël-Holstein, Anne 116
Debray, Régis 24, 25, 102, 126
Defoe, Daniel 9, 35
Dél-Afrika 85, 127
Descartes, René 30
Desima 86
Dickens, Charles 42
Diderot, Denis 41
Diponegoro 25
Dobrovský, Josef 70, 72
Dorpat 81
Doumer, Paul 151
Douwes Dekker, Eduard 102
Dryden, John 67
Dublin 85
Dunbar, William 82
Dvořák, Antonín 72
Dzsajavarman, VII. 136
Dzsidda 143

Dzsugasvili, Jozsif Visszarionovics (Sztálin) 51, 136

Ebert, Friedrich 31
Ecuador 54, 56, 64
Edinburgh 82
Edo, *ld. még* Tokió 86, 87
Egyesült Királyság, *ld. még* Anglia 18, 31, 32, 59, 72, 74, 81, 87, 90, 91, 96, 103, 106, 132, 133, 138, 157, 161
Egyiptom 68, 75, 125
Eisenstein, Elizabeth 42, 49
Elefántcsontpart 107
Encolpius 35
Erdély 31
Estoril 97

Faidherbe, Louis Léon César 129
Febvre, Lucien 30, 44, 48, 49, 62
Feldkirch 31
Ferenc Ferdinánd (Habsburg) 32
Ferenc József (Habsburg) 32
Ferenc, I. (Habsburg) 92, 96
Ferenc, I. (Valois-Orléans) 46, 47, 48
Fermín de Vargas, Pedro 26, 27, 60, 84, 164
Fetszarath Ratanavongsza 109, 110
Fiedler, Leslie 167
Fielding, Henry 35
Finn, Huckleberry 168
Finnország 71, 75
Florante 37, 38
Florida 140, 167
Fokváros (Capetown) 85
Forst, Otto 32
Foucault, Michel 37, 150
Francia, José Gaspar Rodríguez de 163
Franciaország 14, 20, 25, 32, 41, 46, 47, 69, 72, 74, 76, 78, 91, 109, 111, 112, 118, 126, 127, 129, 132, 135, 138, 150, 160, 165

Franco, Francisco 167
Franklin, Benjamin 62, 82
Freisingi Ottó 34, 125
Friauli (Friuli) 31
Frigyes Vilmos, III. (Hohenzollern) 33
Frigyes, Nagy (Hohenzollern) 32
Fuseli, Henry (Johann Heinrich Füssli) 116
Fust, Johann 41
Fülöp, II. (Habsburg) 140, 170
Fülöp-szigetek 36, 37, 80, 100, 103, 105, 121, 122, 140, 141, 147, 152, 155, 157

Galícia 31, 71
Galliéni, Joseph Simon 129
Garibaldi, Giuseppe 80, 135
Gellner, Ernest 12, 21, 32
Genf 46, 116, 130, 135
Georgetown 100
Gia-long (Nguyễn Ánh) 133, 134
Gito 35
Gneisenau, August Neithardt von 33, 80
Goa 61
Gobineau, Joseph Arthur de 127
Gorée 106
Görögország 32, 68, 70, 78, 125
Görz (Gorizia) 31
Gradiska (Gradisca) 31
Grieg, Edvard Hagerup 72
Grisons 116
Groslier, Bernard Philippe 150
Grotius, Hugo (Huig de Groot) 88
Grúzia 29
Grünwald Béla 92
Guastella (Guastalla) 31
Guerrero, Leon Maria 13, 36
Guinea 106
Gutenberg János 41
Guyenne 47, 106
György, I. (Hannover) 97
György, III. (Hannover) 168

Habsburg (helység) 31
Habsburg *ld.* V. Károly; II. Fülöp; I. Ferenc; Ferenc Ferdinánd; Ferenc József; II. József; II. Lipót; Mária Terézia
Hadramaut 158
Hadrián, IV. *ld.* Brakespear, Nicholas
Hága 101, 105, 148
Haiti 54, 160
Hannover *ld.* I. György; III. György; Viktória
Hanoi 108, 109, 110, 111, 112, 113, 129
Harkov 71
Harald 167
Harrison, John 145, 156
Hastings 167
Hayes, Carleton 19
Heder, Stephen 15, 17, 112, 113
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 42, 53, 163
Hektór 125
Henryson, Robert 82
Herder, Johann Gottfried von 62, 66
Herrin, Judith 23, 27
Hindenburg, Paul von 133
Hirschman, Charles 139
Hitler, Adolf 167, 169
Hoadley, Mason 141
Hobbes, Thomas 20, 30
Hobsbawm, Eric 12, 18, 21, 68, 69, 72, 74, 75, 82, 120, 133
Hohenembs 31
Hohenzollern *ld.* Nagy Frigyes; III. Frigyes Vilmos; II. Vilmos
Holland Kelet-India *ld.* Indonézia
Hollandia 14, 41, 72, 101, 103, 106, 113, 114, 128, 138, 150, 151
Homérosz 37
Hong Kong 85
Honsú 87, 89
Horthy Miklós 95
Horvátország 31
Hroch, Miroslav 12

Hué 108, 113
Hughes, Christopher 116, 117, 118
Huj Kanthul 112
Hume, David 82
Hutcheson, Francis 82

Ignotus Pál 70, 71, 74, 77, 79, 92, 93, 95
Illés 125
Illíría 31
Ince, III. 165
India 61, 64, 67, 68, 81, 83, 84, 85,
86, 90, 98, 101, 114, 115, 139, 150, 151
Indokína 11, 17, 61, 90, 106, 107, 108,
109, 110, 111, 112, 113, 114, 129, 135,
136, 150, 151
Indonézia (Holland Kelet-India) 24, 25,
39, 40, 57, 90, 98, 101, 102, 103, 104,
106, 109, 110, 113, 114, 115, 118, 122,
125, 140, 141, 143, 147, 148, 149, 152,
153, 154, 157, 162
Intramuros 36
Irak 40, 50
Irán, *ld. még* Perzsia 50, 80
Iremetia 29
Írország 47, 74, 75, 83, 85, 103
Ismael 168
István, Szent 97
Isztambul *ld.* Konstantinápoly
Isztria 31
Iván, IV., Rettegett 136
Izrael 127, 170
Izsák 34

Jakarta *ld.* Batávia
Janáček, Leoš 72
Jangce folyó 141
János (Plantagenet) 103
János, VI. (Braganza) 159
Japán 25, 32, 67, 86, 87, 88, 89, 98, 134
Jászi Oszkár 13, 31, 32, 74, 79, 92, 94,
95, 96, 97, 98, 114
Jáva 25, 40, 103, 139
Jefferson, Thomas 53, 82
Jeruzsálem 31
Jézus Krisztus 28, 33, 34, 161, 169
Jim („Nigger”) 168
Joaquín, Nick 147
Jogjakarta 105
Johnson, W. G. 145
Jones, William 68, 150
József, II. (Habsburg) 71, 78, 79, 92
Jö Koösz (Ieu Koeus) 112
Júdea 68, 125
Jugoszlávia 17, 136
Jung-lo 158
Jungmann, Josef 70
Jüeh 133, 134

Kaduna 104
Kagosima 86
Kairó 143, 144
Kajszon Fomvihan 109
Kalifornia 64
Kalkutta 150
Kálvin János 46
Kambaluk 28
Kambodzsa 17, 108, 110, 111, 112, 113,
132, 133, 134, 136, 137, 153
Kanada 64, 85
Kang Ju-vej 108
Kang-hszi 158
Karintia 31
Károly, I. (Stuart) 32
Károly, III. (Bourbon) 54
Károly, V. (Habsburg) 125
Károly, IX. (Valois) 165
Kauffmann, Angelica 116
Kazinczy Ferenc 70, 71, 72
Kedah 152
Kelet-indiai Társaság, Brit 83, 86, 150,
151
Kelet-Timor 104, 148, 159

Kemal Atatürk 25, 50
Keresztelő Szent János 39
Khomeini, Ruhollah 29
Kijev 71
Kína 17, 18, 26, 27, 47, 48, 49, 67, 68,
88, 90, 91, 108, 109, 132, 133, 134,
135, 136, 137, 141, 142, 154, 158, 159
Kiotó 87
Kissinger, Henry 127
Kíta Ikki 89
Kjúsú 87
Kohn, Hans 19
Kokinkína 108, 111, 113, 142
Kolumbia 26, 56
Kolumbusz Kristóf 160
Kongó, Belga 98, 103
Kongó, Francia 129
Konstantinápoly (Isztambul) 12, 72, 75
Koraisz, Adamantiosz 70, 75, 162
Korea 25, 88
Kossuth Lajos 92, 93, 94
Kota Bahru 156
Kotljarevskij, Ivan 71
Königgrätz 93
Krajna 31
Krakkó 31
Kuala Kangsar 84
Kuangzhi 134
Kuangtung 134
Kuba 132
Kubiláj kán 28, 29
Kyburg 31

La Fontaine, Jean de 46
Lajos (Bonaparte) 151
Lajos, XIV. (Bourbon) 67
Lajos, XV. (Bourbon) 32
Lajos, XVI. (Bourbon) 32
Laosz 108, 109, 110, 111
Laura 37
Lausitz 31

Leemans, Conradus 150
Leiden 105, 150
Lengyelország 41
Liang Csi-csao 108
Liechtenstein 117
Lille 73
Lima 53, 59, 62
Lincoln, Abraham 168
Lipót, II. (Habsburg) 71
Lipót, II. (Szász-Coburg) 57
Lisszabon 61
Lizardi, José Joaquín Fernandez de 38, 39
Locke, John 82
Lodoméria 31
Lon Nol 136, 153
London 12, 32, 47, 48, 55, 80, 81, 82, 83,
84, 85, 106, 107, 140, 147, 156, 157, 159
Los Angeles 35
Lotharingia 31
Lumbera, Bienvenido 37, 38
Luna, Antonio 147
Lusan 135
Lusi folyó 125
Luther Márton 41, 45, 46
Lübeck 35
Lyautey, Louis-Hubert-Gonzalve 129
Lyon 73

Macaulay, Thomas Babington 83, 84, 85,
89, 135
MacMahon, Marie Edmé Patrice Mauri-
ce de 127
Macondo 64
Madagaszkár 129
Madrid 12, 53, 54, 55, 56, 59, 60, 63, 80,
140, 157
Magyarország 17, 31, 74, 90, 92, 93, 94,
95, 96, 97, 118
Makaó 159
Maláj Szövetségi Államok, *ld. még* Malaja 139,
143

- Malaja (Malájföld) 85, 90, 105, 140, 143, 152
- Malajzia, *ld. még* Malaja 139
- Malaka-szoros 104, 139, 142
- Mali 40, 41, 107
- Manchester 85
- Manila 36, 37, 105, 130, 140, 142, 144
- Mánuel, I. (Avisi) 61
- Mao Ce-tung 133, 136
- Marco Kartodikromo 39, 40
- Mária Lujza (Párma) 59
- Mária Terézia (Habsburg) 70
- Marlowe, Christopher 67
- Marokkó 25
- Márquez, Gabriel García 64
- Marr, David 110, 114, 115, 134
- Marta Ningrat, Ki Aria 141
- Martin, Henri-Jean 30, 44, 48, 49, 62
- Maruyama Masao 88
- Marx, Karl 18, 19, 20, 118, 119, 163
- Máté, Szent 169
- Matuzsálem 125
- Mauritius 80
- Mazuri-tavak 133
- Mazzini, Giuseppe 99
- Meidzsi 86, 87, 90, 106
- Mekka 26, 57, 143, 144
- Mekong folyó 111, 112
- Mello, Manuel 59
- Melville, Herman 168
- Merauke 148
- Metternich, Clemens Wenzel Lothar von 96
- Mexikó 38, 53, 54, 55, 59, 63, 64, 67, 160, 164
- Mexikóváros 62, 63, 164
- Michelet, Jules 136, 164, 165, 167, 168, 169
- Mindanao 152
- Mississippi folyó 140, 168
- Mitterrand, François 40
- Mocsáry Lajos 94
- Modena 31
- Mohamed 28
- Molière (Jean-Baptiste Poquelin) 46
- Molukka 113, 149
- Mongkut (IV. Rama) 144
- Monte Carlo 97
- Montesquieu, Charles-Louis de Secondat, Baron de la Brède et de 29, 68
- Moore, John 124
- Morus Tamás (Thomas More) 67
- Morelos y Pavón, José María 160
- Morvaország 31
- Moszkva 12, 135, 144
- Moulmein 128
- Mozambik 103, 114, 115, 118, 159
- Mózes 28
- Muir, Richard 144
- Muszkat 158, 159
- My Tho 109
- Mycik-szigetek 141
- Nagaszaki 86
- Nagy-Kolumbia (Gran Colombía) 54, 56, 64
- Nagyszombat 70
- Nairn, Tom 15, 18, 20, 31, 42, 52, 75, 81, 82, 83, 120, 126, 132
- Nanking 135
- Napóleon (Bonaparte) 53, 55, 59, 68, 81, 86, 150, 151, 159, 161, 167
- Napóleon, III. (Louis Napoléon, Bonaparte) 76, 127, 165
- Németország 17, 41, 79, 86, 90, 96, 102, 118, 126
- Neuchâtel 116
- New London 156, 159
- New Orleans 156
- New York 64, 123, 156
- Nguyên Ânhd. Gia-long
- Nidwalden 116
- Nieuw Amsterdam 156
- Nigéria 104
- Norodom Szihanuk 110, 136, 153
- Northumbria 82
- Norvégia 71
- Nzeogwu, Csukuma 104
- Nyugat-Irian, *ld. még* Új-Guinea 105, 149
- Oakland 20
- Obwalden 116
- Odessza 69
- Olaszország 72, 103, 118
- Ómura Maszudzsiro 86
- Oroszország, *ld. még* SZSZKSZ 32, 69, 70, 71, 72, 80, 81, 84, 88, 89, 99, 100, 119, 127, 128, 131, 133
- Oszaka 86, 87
- Ottawa 85
- Pagan 150, 152, 155
- Pahlavi, Mohammad-Reza 79
- Pahlavi, Reza 80
- Pakisztán 115
- Pal, Bipin Chandra 84, 85, 103
- Pál, Szent 34
- Paraguay 25, 56, 64, 163
- Párizs 12, 29, 30, 42, 48, 59, 69, 70, 80, 92, 110, 112, 144, 161, 162, 166
- Párma 31
- Pascal, Blaise 30
- Pekanbaru 156
- Peking 91, 108, 133, 134, 158
- Periklész 70
- Perrault, Charles 67
- Perry, Matthew Calbraith 86
- Peru 53, 54, 64, 67, 161
- Perzsia, *ld. még* Irán 75
- Pest 70, 92
- Péter, I. (Braganza) 55
- Péter, Szent 29
- Pétion, Alexandre Sabès 54
- Petőfi Sándor 93
- Petronius Arbitr, Gaius 35
- Philadelphia 64, 160, 165
- Phnom Penh 108, 111, 112, 153
- Piacenza 31
- Plaek Phibunsongkhram 108
- Plantin, Christophe 41
- Platón 67
- Pol Pot 135, 153
- Polo, Marco 28, 29, 44
- Pombal, Sebastian Joseph de Carvalho e Mello, Marquis de 61
- Pontianak 158
- Ponty, William (William Merlaud-Ponty) 106, 107
- Pope, Alexander 32
- Poroszország 33, 78, 86, 87, 96, 104, 135
- Portillo, José López 164
- Portugália 14, 55, 61, 99, 103, 138
- Pramudja Ananta Tur (Pramoedya Ananta Toer) 125, 154, 157
- Priangan 105
- Queequeg 168
- Quito 53
- Raffles, Thomas Stamford 150
- Ragúza (Dubrovnik) 31
- Rama, IV. *ld.* Mongkut
- Rama, V. *ld.* Csulalongkorn
- Rama VI. *ld.* Vadzsiravudh
- Rangoon 100, 103, 105
- Ranke, Leopold von 163
- Renan, Ernest 14, 20, 134, 165, 166, 167, 168
- Renner, Karl 96
- Riau 114
- Richardson, Samuel 35
- Rio de Janeiro 159
- Rio de la Plata-i Köztársaság, *ld. még* Argentína 56, 64
- Rizal, José 13, 36, 37, 39, 100, 120, 121, 122
- Roanoke 160

Róma 45, 57, 105, 119, 125
 Románia 78
 Rousseau, Jean-Jacques 62, 68, 108, 122
 Sabang 148
 Saigon 109, 111, 112, 113, 150
 Saint-Louis 106
 Salzburg 31
 San Martín, José de 54, 55, 59, 63, 76, 77, 123, 135, 161, 162
 Sandhurst 104
 Sándor, III. (Romanov) 81
 Sankt Gallen 116
 Santiago 56
 Santos, Santiago de los 36
 Sarraut, Albert 109, 110
 Sator 31
 Schaefer, Adolph 150
 Scharnhorst, Gerhard Johann David von 33, 80
 Schoeffler, Peter 41
 Schönbrunn 78
 Schwyz 116
 Scott, William Henry 140, 141
 Sedan 170
 Semarang 39, 40, 42
 Seton-Watson, Hugh 18, 20, 68, 69, 70, 71, 80, 81, 82, 97, 116
 Sevcsenko, Tarasz 71
 Shakespeare, William 30
 Siemreap 150
 Simonoszeki 86
 Sinasi, Ibrahim 72
 Sismondi, Jean Charles Léonard Simonde de 116
 Sitorus, Lintong Mulia 162
 Skócia 31, 47, 82, 157
 Smetana, Bedřich 72
 Smith, Adam 19, 82
 Smith, Anthony 12
 Sokoto 104
 Sonnenberg 31
 Spanyolország 14, 41, 52, 53, 54, 55, 56, 59, 60, 63, 72, 78, 100, 138, 140, 147, 167
 Srí Lanka, *ld. még* Ceylon 25
 Stájerország 31
 Stein, Gertrude 20
 Steinberg, Sigfrid Henry 49
 Straits Settlements 139
 Stuart *ld.* Anna; I. Károly
 Subido, Trinidad 121
 Sulu-szigetek 25
 Surakarta 105
 Svájc 41, 116, 117, 118, 132
 Svédország 32
 Swift, Jonathan 67
 Szacuma 86
 Szajjid Szaid 158
 Szajna folyó 47, 92
 Szakaj, Makario 130
 Szalómé 39
 Szardaunák 104
 Szaúd-Arábia 90
 Széchenyi István 92
 Szenegál 107
 Szent Bertalan-éj 20, 165
 Szentpétervár 32, 81, 84
 Szerbia 31
 Sziám 14, 32, 58, 73, 90, 91, 98, 108, 118, 138, 143, 144, 145, 147, 150, 154, 158
 Szibéria 71, 89
 Szihanuk *ld.* Norodom Szihanuk
 Szilézia 31
 Szingapúr 85, 90, 105, 114, 139, 140, 150, 152
 Szigovath Jutevong 112
 Szlavónia 31
 Szlovákia 75
 Szókratész 70
 Szon Ngok Thanh 112
 Szonn Voönnszaj 112

Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége (SZSZKSZ), *ld. még* Oroszország 12, 17, 18, 50, 80, 96, 127, 135, 136, 167
 Sztálin *ld.* Dzsugasvili
 Szufanuvong 109
 Szuharto 104, 136
 Szukarno 25, 105, 148
 Szumátra 104, 113, 139, 148
 Szun Jat-szen 108
 Szuwardi Szurdzsaningrat (Ki Hadzsar Devantoro) 101, 102
 Tahiti 129
 Tajvan 88
 Tamburlán 67
 Tannenberg 133
 Tanzánia 114
 Teschen (Cieszyn) 31
 Texas 64
 Thion, Serge 106
 Thongchai Winichakul 13, 144, 145, 146
 Ticino 116
 Tidore 148
 Tirol 31
 Tisza István 93, 96
 Tisza Kálmán 93, 94
 Tjipto Mangunkuszumo 102
 Tocqueville, Alexis de 20, 163
 Tokió, *ld. még* Edo 86, 87, 90
 Tokugava 86
 Tolkien, John Ronald Reuel 25
 Tonkin 108, 111, 129
 Toszkána 31
 Toussaint L'Ouverture 53, 160
 Törökország 50
 Trient (Trento) 31
 Triest (Trieste) 31
 Trockij, Leo (Lev Bronstein) 135
 Tupac Amarú 53, 131
 Tur *ld.* Pramudja Ananta Tur

Turner, Victor 15, 56
 Twain, Mark (Samuel Clemens) 168
 Új-Granada 54
 Új-Guinea, *ld. még* Nyugat-Irian 39, 147, 148, 149
 Új-Zéland 85, 156
 Uruguay 56, 64
 Uvadszima 86
 Uvarov, Szergej 81, 83, 91, 99, 135
 Vadzsiravudh (VI. Rama) 32, 90, 91
 Vajdaság (Vojvodina) 31
 Valais 116
 Valignano, Alessandro 61
 Van Dyke, J. W. 145
 Van Erp, Theodoor 150
 Van Mook, Hubertus 113
 Varsó 170
 Venezuela 53, 54, 55, 56, 59, 64, 157, 160
 Vereenigde Oost-Indische Compagnie (VOC, Holland Kelet-indiai Társaság) 98, 140, 141, 150, 151
 Versailles 78
 Vespucci, Amerigo 67
 Vico, Giovanni Battista 68
 Vientiane 109, 111, 112
 Vietnam 17, 18, 57, 90, 102, 107, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 126, 132, 133, 134, 135, 136, 137
 Viktória (Szász-Coburg-Gotha) 81, 83, 84
 Villers-Cotterêts 47
 Villon, François 49, 50
 Vilmos, Hódító 31, 82, 97, 166, 167
 Vilmos, I. (Orániai Nassau) 151
 Vilmos, II. (Hohenzollern) 79
 Vinh 109
 Voltaire (François Marie Arouet) 30, 68
 Vorster, Balthasar 127
 Vörös-folyó 134

Wales 47
Washington, D. C. 80
Washington, George 168
Webster, Noah 163
Wellington, Arthur Wellesley, Duke of 159
Wells, Edwin 133
Wessex 35
White, Hayden 161, 163, 164
Wilhelmina (Orániai Nassau) 157
Wilsen, Frans Carel 150
Windsor 78
Wittenberg 45
Woodside, Alexander 134
Wordsworth, William 160
Wycliffe, John 47
Yorkshire 82
Zambia 114
Zanzibár 158
Zára (Zadar) 31
Zaragoza 59
Zimbabwe 40
Zürich 88

ATELIER

Magyar–Francia Társadalomtudományi Központ

Az ATELIER Magyar–Francia Társadalomtudományi Központ 2000 novemberében alakult Budapesten, az Eötvös Loránd Tudományegyetem, a Magyar Tudományos Akadémia, az Oktatásügyi Minisztérium, a Francia Külügyminisztérium, a Francia Intézet és az École des Hautes Études en Sciences Sociales támogatásával. Elődje, a Magyar-Francia Társadalomtudományi Műhely 1988 óta járul hozzá sikerrel a francia – és tágabban: európai – társadalomtudományi kutatás elvárásainak és tematikáinak hazai elsajátításához. Az Atelier 1997 óta vesz részt a hazai PhD-képzésben, de diákjaink a kilencvenes évek elejétől fogva tanulnak párizsi partnerintézményünk, az École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) doktori programjain. Oktatói munkánk elsősorban az Annales történetelméletének, módszereinek és témáinak átadására, továbbgondolására és gyakorlati alkalmazására irányul. Munkánkban az EHESS neves professzorai vannak segítségünkre: évente 10-12 alkalommal tartanak előadásokat és műhelyszemináriumokat posztgraduális diákjaink és minden érdeklődő számára.

A doktorképzés és a Központ legfőbb törekvése, hogy otthont adjanak a történelem új szemléletének, terjesszék a nemzetközi érdeklődés tárgyát képező teljesítményeket. Ebből következik, hogy a fiatal magyar kutatókat is nemzetközi helytállásra igyekszik felkészíteni. Elkötelezett támogatója az interdiszciplináris kutatásoknak: célja a magyar társadalomtudomány meglévő centrumainak integrálása, az egyes tudományágak és területek közötti párbeszéd előmozdítása. Jelentős szerepet vállal a frankofón kutatási hálózat megteremtésében. Ezzel párhuzamosan kiadói tevékenységet folytat: doktori disszertációkat, gyűjteményes köteteket és konferenciaanyagokat jelentet meg.

A Központ tevékenységéről naprakész információk találhatóak a www.atelier-centre.hu weboldalon.

ELKÉPZELT KÖZÖSSÉGEK

Benedict Anderson jelen munkája az első megjelenése óta eltelt csaknem negyedszázad alatt kétségkívül klaszszikus művé vált. Nemcsak bekerült a nacionalizmus kutatás kánonjába, de annak napjainkban egyik meghatározó tagja, egyik legtöbbet interpretált és hivatkozott szövege is lett. Ez nemcsak arra a több mint tucatnyi nyelvi kontextusra igaz, ahol a mű fordításban is létezik, hanem az olyanokra is, mint például a magyar, ahol – néhány részletől eltekintve – eddig nem jelent meg ez az alapmű. Az „elképzelte közösség” olyan nyelvi fordulat, amelyet számos bölcsész- és társadalomtudomány mellett a politika, sőt a köznyelv is használ – sokszor anélkül, hogy a kifejezés pontos fogalmával tisztában lenne.

Anderson Kínában töltött gyerekkorral, valamint amerikai és angol neveltetéssel a háta mögött, a délkelet-ázsiai régió szakértőjeként, multidiszciplináris érzékenységgel nyúl a nacionalizmus fogalmához, és az angolszász tudományos esszé hagyományt mesterien kezelve, időnként meglepően merész ecsetvonásokkal festi le annak időben és térben másként megnyilvánuló verzióit úgy, hogy mindvégig következetesen tartja magát az első fejezetekben felvázolt általános modellhez. Az így elkészült tabló rengeteg kérdést vet fel, stimulál, talán zavarba is hoz, de semmi esetre sem hagy közömbösen. Ez a megállapítás különösen érvényes lehet a magyar olvasóra nézve, hisz a nyugati nacionalizmus kutatás alapművei közül arányában talán épp ez foglalkozik legtöbbet a magyar nemzetépítéssel, meglepő – például Sziámmal való – összehasonlító módszerekkel, elgondolkodtató következtetéseket levonva.

ISBN 963 9683 16 7

L'Harmattan

2000 Ft